

NÉPRAJZI
ÉRTESÍTŐ

LIII

1971

LIII.

1971.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST 1971

Szerkesztő:

SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM—INHALT

KRESZ MÁRIA: Emberkorsók. Adatok az antropomorf korsók funkcióihoz	5
Menschenförmige Krüge. Angaben zu der Funktion antropomorpher Krüge	32
VERES PÉTER: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténehez	33
Neue Angaben hinsichtlich der finnisch-ugrischen und ungarischen Urgeschichte	55
TAKÁCS LAJOS: Nádvégók fűvágó és arató funkcióban	57
Schilfschneidewerkzeuge in anderer Funktion: als Grasmäher und Erntewerkzeuge	62
K. CSILLÉRY KLÁRA: Magyar népi grafika	63
Ungarische volkstümliche Graphik	81
BALASSA M. IVÁN: Méhesek a Hegyközben és a Bodrogeközben	83
Bienengärten im Hegyköz und Bodrogeköz	104
BIRÓ FRIDERIKA: A polgári-paraszti lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrségi faluban (1850—1918)	105
Versuch der Darstellung der Probleme hinsichtlich der bürgerlich-bäuerlichen Wohnungskultur eines Dorfes in dem Gebiet des Örség (1850—1918)	127
GYURGYI ERZSÉBET: Planétacédulák	129
Wahrsagezettel	140
HORVÁTH TERÉZIA: Fülbevalók Baja környékén	141
Ohrehänge in der Gegend von Baja	168

Kiadja a Népművelési Propaganda Iroda – Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Népművelési Propaganda Iroda Nyomdaüzeme – Felelős vezető: Mátrai Emil

71-2661 – Példányszám: 650 – Terjedelem: 14,7 A/5 iv

Emberkorsók

Adatok az antropomorf korsók funkcióihoz

A magyar népi kerámia legismertebb formája az emberfejű boroskancsó, az ún. „miska” (1. ábra). Bár e formából a leggazdagabb gyűjteményt a Néprajzi Múzeum őrzi, a kancsó használatáról, funkcióiról viszonylag keveset tudunk. Tiszafüredről 27 miskakancsó van jelenleg a gyűjteményben, ezeket részben VISKI KÁROLY publikálta.¹ Néhány feliratában bennefoglaltatik a *miska* név, innen ment át az elnevezés a néprajzi irodalomba és a köztudatba. VISKI a tiszafüredi cserépedényekről szóló könyvében nem emlékezik meg használatukról, csak annyit mond, hogy rendelésre készültek, más helyütt azonban megemlíti, hogy „Tiszán túl a gyakran kígyóval díszített emberszabású »miska« nevű díszedények” a lakodalom kellékei közé tartoztak.²

A legszebb miskakancsók Mezőcsáton készültek, múzeumunkban 20 darab van, helyi nevük többnyire *pintes*. Művészi értékelésüket DOMANOVSKY GYÖRGY végezte el, használatukról azonban keveset sikerült megtudni. Csak egy darabról mutatja ki DOMANOVSKY bizonyossággal, hogy lakodalmas boroskancsó volt, Horváth Sándor fazekas ajándékozta öccse menyasszonyának, Gál Lidiának 1897-ben lakodalma alkalmával több különleges, figurális edénnyel együtt.³ Más példa is van arra, hogy a fazekas emberalakú edényt ajánljon házaspárnak. 1899-ben Bartha György egy emberfejű csalikorsót és egy emberfejű korsót készített és mindkettőre ráírta, hogy az Igricében lakozó Kiss Károly és neje: Szabó Julianna részére szánta. A két tárgy képét DOMANOVSKY egymás mellett közli.⁴ Mivel ember- és asszonyalakú butykosok nászajándékkul szolgálták, az lehetett az a pálinkás butykos is, melynek felirata: „egybekelt agyag Maroi és Cserép Marcsu”.⁵

Mezőcsáton manapság már nem él a miskakancsó lakodalmi szerepének emléke. Amikor a lakodalmas edények iránt érdeklődtünk, az ivóedények közül csak a butykos és a kulacsot sorolták fel.⁶ Tiszafüreden Katona János (sz. 1886, Katona Miklós fazekas fia) még emlékezett arra, hogy Füreden, ha eljegyzésre vagy lakodalomra jött össze a nép, „egyik is hozott egy miska bort, másik is hozott egy miska bort”.⁷

¹ VISKI, 1932.

² VISKI, 1934: 404.

³ DOMANOVSKY, 1953. Miska, Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 8105. 50. kép és jegyzete 41.; butykos, subás emberalak, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 127.441, 82. kép és jegyzete 43.

⁴ DOMANOVSKY, 1953. A két különböző múzeumban lévő tárgy képét egymás mellett közli: csalikorsó, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 31.435, 77. kép; emberalakú korsó, Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 4211, 78. kép és jegyzet 42–43.

⁵ DOMANOVSKY, 1953. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 2375, 84. kép, jegyzete 26.

⁶ KRESZ, 1960/a: 361.; KRESZ, 1960/b: 169.

⁷ 1952-es gyűjtés.

DOMANOVSKY alapján tudjuk, hogy volt olyan miskakancsó, amely céh számára, vegyescéh számára készült,⁸ és olyan, amelyet községi tanács — Igrici, illetve „Kispere előljáró komunitása” — csináltatott.⁹

Tiszafüreden és Mezősáton kívül DOMANOVSKY szerint Pásztón és Szentesen is készült miskakancsó.¹⁰ A régi miskolci fazekasok is készítettek emberkorsót, amint az utolsó mesterrel folytatott beszélgetés alapján BOGDÁL FERENC írja.¹¹

Mezőtúron *mihók* volt e forma neve, múzeumunk számára több darabot GYÖRFFY ISTVÁN gyűjtött. Sajnos, a használatára vonatkozó adat ezeknél sincsen, de egy kisújszállási család birtokában lévő darabról számontartják, hogy öreg rokonuk, Pápaji József lakodalma számára készült 1854-ben, az ő neve szerepel az edény feliratán a készítő fazekas neve mellett. (2. ábra.)

Hódmezővásárhelyen a boroskancsót általában *mihók*-nak nevezik. Így írja a KISS LAJOS által közölt 1811-es Csongrád megyei limitáció is.¹² Bár emberfejű kancsó ritkaság Hódmezővásárhelyen, mégis az eddig ismert legkorábbi darab vásárhelyi: 1824-es évszámú. Négy évvel korábbi, mint a legrégebbi ismert mezőcsáti miska.¹³

Érthető, hogy e viszonylag kis területen népszerű, de rendkívül jelentős edényforma funkciójára vonatkozó minden adalékna nagyon is felfigyelünk.

A mezőkövesdi Jancsi-kancsó és a szegények étetése

Amikor 1964-ben a Néprajzi Múzeum „Magyar Népművészet” című kiállítást rendezett a Műcsarnokban¹⁴ és itt egy mezőkövesdi szobát és konyhát is bemutatunk — évtizedek után először újra megpróbálván rekonstruálni a matyó házbereendezést —, e munkához a kitűnő adatközlőt: Gari Takács Margitot hívtuk segítségül.¹⁵ Tudtuk, hogy a mezőkövesdi konyhában elsősorban tiszafüredi kerámiát használtak és MORVAY JUDIT dolgozata nyomán azt is tudtuk, hogy a miskakancsót Kövesden *Jancsi butykos*-nak, *Jancsi kulacs*-nak, *Kigyós Jancsi*-nak nevezték.¹⁶ Adatközlőnknek megmutattuk a kerámiagyűjteményt és megkérdeztük tőle, hogy az edényeknek hol volt a helye a házban, illetve a konyhában. Ekkor derült ki, hogy a *Jancsi kancsó* egy alig ismert rítuson szerepelt: a „szegények étetésén” vagy „mennyei lakomán” itták belőle az „áldásbort” a másvilágon szenvedő lelkek szabadulására és egyenként kiénekeltek a meghalt hozzátartozók nevét. E néhány adat olyan jelentősnek ígérkezett, hogy 1968-ban felkerestem Gari Takács Margitot, hogy magánosan örökítse meg előadását a fiatalkorában még élő szokásokról.¹⁷

⁸ DOMANOVSKY, 1953. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 2378, 40. kép és jegyzete 40.

⁹ DOMANOVSKY, 1953. „Mihók óros” Igriciből, Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 4215, 43. kép és jegyzete 41; „Kispere”, azaz z Abaúj megyében lévő Pere előljárósága számára készített „boros kána”, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 31.388, 42. kép és jegyzete 40.

¹⁰ DOMANOVSKY, 1968: 37. Lásd még SZABADFALVY, 1960: 28.

¹¹ BOGDÁL, 1958.

¹² KISS, 1964: 367.

¹³ KRESZ, 1954: 137.

¹⁴ KRESZ, 1963/a.

¹⁵ SÁNDOR, 1964.

¹⁶ MORVAY, 1955: 58.

¹⁷ Az alábbiakban híven követem az adatközlő leírását, és ahol lehet, szó szerint idézem.

1. ábra. Tiszafüredi miska 1858-ból.
Ilyen típusú a Jancsi-kancsó. Ltsz.: 70.37.20.

2. ábra. Mezőtúri lakodalmos miska
Kisújszállásról, 1854. Magántulajdon.

A szobában a Jancsi-kancsó helye a szentképek és tányérok sorának a végén volt, már az ajtó háta mögött. „Vót, aki a konyhába vitte ki, mivel, hogy cserépbül van a Jancsi-kancsó, hát az a cintányérok¹⁸ közé nem illik.” Ha a konyhába került, a szabadkéményt és a pitvart elválasztó falra akasztották a konyhaajtó fölé. „A konyhaajtónak a körlete úgy vót cseréptányérokka rakva . . . középre tette a Jancsi-kancsót, mer ugye ő kidomborodott a tányérok közü.”¹⁹

„A Jancsi-kancsót arra használták, hogy ilyen vallásos összejöveten, mondjuk szegények étetése, akkor halott-tor, vagy keresztelő, . . . ezekben vót föltéve az asztalra a bor.”

„A szegények étetése az ojjan vót, ha meghalt a családba valaki, hát ha nagyon fájdalmas vót, vagy ha az meghagyta, hogy ha én meghalok, — mondjuk, hogy ha az édesanyja vagy édesapja, vagy az anyós, após meghal —, meghatta a menyinek, — vagy ha az fájdalmas vót, a menyinek vagy a lányának: *étessél szegényeket.*”

„Mert az megnyugtató vót mindenki számára, hogy: „No, most én elhívom azt a tizenhárom szegint’ — mert tizenkettő vót, tizenharmadik meg, aki köszöntötte. Ez azt jelképezte: a tizenkét apostol, maga az Úr Jézus köztük a tizenharmadik, ugye, — aki velők vót.”

Kik voltak az apostolokat jelképező szegények és az Úr Jézust képviselő tizenharmadik, „aki köszöntötte”?

¹⁸ *Cintányér*nek nevezik sok helyütt a gyári rózsás keménycserép tányérokot, amelyek a korábbi cin-, azaz óntányérok helyét vették át.

¹⁹ Kisjankó Bori házában ma is a pitvarfalon lóg a miskakancsó, bár nem középtűt.

„Kövesden vót két csapat, ijjen kódus... Mivel a templomunknak két ajtaja van, két ajtón annyi kódus vót abba az időbe, hogy két ódáról egymást érték a kódusok.”

A két templomajtónál álló kolduscapatnak egy-egy bandavezetője volt, előimádkozója, ő volt az, „aki köszöntötte”, amikor a csapatát a szegények étetésére hívták. A két háború közti időből emlékezük vissza Gari Margit:

„Oláh Borecsa néni, ez vót a torony alatti ajtóban... az Egri utcai ajtó. A másik vót a Szentistván utcai ajtó, ott meg vót a Komaszelle Borecsa néni. No, de Oláh Borecsa néni szebben tudott köszönteni. Szép öregasszony vót, ma is tudom a sírját. ... Azt mondják, ő vót az első csapat, ez a Borecsa néni. ... Gyenes Jósokáné vót ez máskülönb, öregasszony.”

Nem volt olyan egyszerű eldönteni, hogy a két kolduscapat közül melyiket hívják meg.

„Mikor szegényeket étettek, no most kit híjjunk el? Persze, akinek közelében (lakott) mondjuk Komaszelle Borecsa néni, akkor már nem merete ám eztet hívni, hogy harag ne legyen. De bizony, ezt a Borecsa némit hitták sokan. Például nálunk is ez az Oláh Borecsa néni vót.”

Időpontot sem volt könnyű megbeszélni, mert a kolduscapat vasárnapjai hetekre le voltak foglalva.

„Na, mongyuk, hogy meghalt, most az illetőt eltemették a héten, következő vasárnap mentek: ‚Borecsa néni, van-e vasárnapra a szegények étetésire hely?’ — (Máskor meg) aszongya: ‚Elmegyek. No, akkor híjjátok be a rokonokat!’ — hírül adták a szomszédoknak, rokonoknak. Mikor a rokonok összegyűltek, akkorra már vót sütvé, fővé.”

A szegények étetésére olyasféleképpen készülöttek, mint lakodalomra. A házból kihordták az ágyakat, körül lócát tettek, a lócák elé asztalokat. (Nem, mint a lakodalomban, hordókra helyezett deszkákat.) Megfőzték az ételt ugyanúgy, mint a lagziban, cserépfazekokban. Gazdasszonyt is hívtak főzni.

Mire a szegények vasárnap délben megjöttek, az asztal meg volt terítve. „Az asztalra vót föltéve gyertyatartó, három szál gyertya benne, az égett a halottakért, mert ugye imádság vót, — tehát a halottakért. Emellett vót a Jancsi-kancsó meg a bor.” — A Jancsi-kancsó *köccsön járt*. — „Nem mindenütt vót, azt vették kölesön. Az éppúgy vették kölesön, hogy a gyertyatartó se vót minden háznál, hármas gyertyatartó, hanem kérték ojjan helyről, ahol imádkozni járt. Több Jancsi-kancsó nemigen állt az asztalon, mert nem minden háznál vót. De ha nem vót, akkor pótoltuk más, ehhez hasonló valamijjen kancsófélékkel. Búcsúró hozták ojjan üveggkancsókat, rózsás cserépkancsó, matyó rózsával, úgy, mint a tányér. Mert úgye, nem egy kellett, se nem kettő, mert elmondhassuk, körü vót a ház asztallal, mer úgye, magy nemzetségek vótak...”

„A falrú le lettek szedve a cifra rózsás tányérok. Azzal meg vótak tisztelve, vendégség vót, leszedték a falrú a cifratányérok, a vót felrakva.” — Lagziban csak a főasztalnál volt föltéve tányér. — „De itt minden egyes szegénynek tányir vót, hogy megtiszteljék, — az tulajdonképpen az Utolsó Vacsora emlékére vót. ... Az asztalt megterítették nekik, mintha az Úr Jézust, meg a tanítványokat látták vóna vendégül. Mer úgye, azt mongya a Szentírás: ‚Aki egy szegényt befogad a házába, engem fogad be.’ Mer azt mondja az Úr Jézus, — azt tartották régen, — hogy mikor meghalt a dúsgazdag, azt mondja, hogy: ‚a földön jártam, nem adtál!’ — Azt mongya: ‚nem láttalak, Uram Teremtőm.’ Azt mongya: ‚küttem a nevemben.’ Tehát itt azér vót, hogy

a jó Isten nevében aggyanak, hogy a szegény, szenvedő lelkeken segíjjenek alamizsnával, szent misével, mert itt ez nagyon nagy szokás vót.”

Minden egyes szegény tányérja mellé alamizsnát tettek, tizenhárom helyre: „három egész alamizsna: a pénz, a cipó, a béles. Mer azt mondták, hogy három alamizsna az egész alamizsna. A béles: nem úgy vót csinálva, mint máskor, mikor más alkalomra süttük, hanem ijjen köralakra, cipóalakra összehajtottak tizenháromat. Ez tizenhárom level béles. Akkor tizenhárom cipó, de ellenben süttek többet is, mer a konyhára is kerültek ijjen gyövő-menő kókusok... A pénzt a házigazda adta. A vendégek is, azok is mind hoztak pizt, s letették az asztalra. Azt úgye szétosztották maguk közt a szegények.”

Mikor a tizenhárom kókus megjött, *beültek* az asztalhoz. Úgy fogadták őket, mint a „nagyon kedves vendég”-et; a koldusbanda vezetőjét az asztalfőre ültették, a mestergerenda alá. De nemesak a tizenhárom szegénynék terítették, hanem az asztal másik oldalára is tettek lócát, széket, — „úgy is vót, ha szemben ült a rokonság, annak is tettek föl egy tányírt, az is etették, ha akarta”.

„Tömvé vót a ház, de meg a konyha is. Annyi nép összegyűlt, mert: „Jajj, nekem is van halottam, nekem is van!” Akít nem hittak is, ment, ment, ment.

Mikor má be vót gyűlve a nép, felállt a bandavezető és bejött a házigazda is, meg a gazdasszony. Akkor szépen beköszönt az öregasszony:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus! Tisztelt háznépe és kedves, ides öregek, jóltevőink, először is megköszönjük ezen házigazdának és minden családjának, hogy minket szegény özvegy-árvákat, elhagyott öregeket házába befogadván, ezen terített asztalnál vendégül látni sziveskedett. Ezért mi mindannyian úgy a ház gazdájának, mint valamennyi élő és megholt családtagjának hálával tartozván, ezért, — mielőtt ezen szeretet-lakomán részt vennénk, mi mindannyian kérjük a jó Istent, *hogy ezen háznak, úgy minden rokonának kedves megholtjai a mi imádságunk által a keserves porgátérium tüzeiből mindhamarább kiszabadulván, a mennyek országába bévitéssenek, hogy ott majd érottünk esedezzenek. Úgy legyen, ámen.*”

Ezután elmondták az asztali áldást, majd hozzáfogtak enni. A fogások ugyanazok voltak, amint lakodalomban: volt húsleves, csfkleves, káposzta, tejbekása. A levest nagy cseréptálba vitték be, először a csapatvezető szedte belőle. Több tálba vót téve a leves, minden asztalra egy tál jutott. Hárman-négyen szedtek egy tálból.

„Evés után jött a Jancsi-kancsóban a bormegáldás. Mer addig nem nyúltak hozzá, úgye, ettek, — ott vót a bor az asztalon, Jancsi-kancsóban is, meg a többi kancsóban.”

A kolduscsapat vezetője, a köszöntő megszólalt és megáldotta a bort. Áldásának utolsó szavai világítják meg az emberfejű kancsó jelentőségét.

„Most pedig megáldjuk ezen edény tartalmát, Urunk Krisztus, mint ahogy a kánai mennyegzőn megjelenni méltóztatál, a vizet borrá változtatván, kérjük ezen csodának emlékére, hogy hallgassd meg a mi alázatos kérésünket, hogy *amennyi bor vagyon, vót, vagy lesz ezen kancsóban, annyi ezernyi lélek szabaduljon ki a keserves porgátérium tüzeiből.*”

„Most pedig énekelve mondták, felálltak mindnyájan a szegények, a kancsó kinek, hogy vót közelibe. Akkor keresztvetéssel azt mondták: „Álgy meg minket Atyaisten, álgy meg minket Fiu Isten, álgy meg Szentlélek Uristen, három személyben egy Isten — a keresztet mindre rakták (ti, a kancsóra!) „Álgy meg Atya, álgy meg Fiu, álgy meg Szentlélek Uristen.”

A Jancsi-kancsóban lévő bort tehát nem pap szentelte meg, aminthogy az egész rítusban az egyháznak semmiféle közvetlen szerepe nem volt.

„Azt úgy hitták, hogy *áldásbor*, mert a szegények megáldták, tizenhárom szegény. S annak az imáját ojjan erősnek tartotta a néphit, — meg mink, — mer a szegények, elaggott özvegy, árvák, ahogy ők az áldást ráadták, azér nevezték *áldásbornak*, hogy megáldta az a tizenhárom szegény.”

E szavak és a keresztyetés által az *áldásborral* együtt maga a Jancsi-kancsó is meg lett áldva: „*azt ojjan nagyba tudtuk mink, hogy az már szentelt kancsó vót, mer annyi szegény, özvegy, árva adta rá az áldást*”.

„Először a bandavezető ivott, úgy mondták, ő a szegényekért is ivott. A bandavezető pedig továbbadta a kancsót, így a Jancsi-kancsó körü ment, aki csak vót a háznál, rokon, szomszéd, mindenki ivott abbú az *áldásborbú*, — mer úgye, — megáldták a szegények. *Mindenki ivott három kortyot: Atya, Fiu, Szentlélek nevében*. Mire körülért az a Jancsi-kancsó, bizony kiürült. Ezért vótak a többi kancsók, amik tele vótak, hogy a bor megmaradjon szétosztani, az *áldásbor*. No, de most kellett ám még a szomszédba, akik el nem mentek, ojjan kötelező vót, azt úgy tartották, hogy az *áldásborbú* mindenkinek adni kell. ... *Mer ez ojjan vót a betegnek az áldásbor, egy orvosság vót.*”

A szegények étetésekor szokták elénekelni Szt. Erzsébet legendáját.²⁰

Mikor már meg lett áldva a bor az asztalon, akkor került sor szent Erzsébet legendája elmondására is.

„Kedves hívek, mielőtt a megholtainkért imádkoznánk, elmondom ezen kis történetet, amely szent Erzsébettel történt.

Egyszer, amidőn szent Erzsébet alamizsnát rak a kötényébe, hogy meglátogassa az espotályba való szegényeket és betegeket, meglátá őt az apósa, azt kérde tőle:

— Hová mégy te édes leányom, Erzsébet?

— Én megyek édes atyámuram az espotályba való szegények meglátogatni.

És megkérdezi az apósa:

— Mit viszel a kötényedben, édes leányom, Erzsébet?

— Rózsákat viszek, édes atyámuram.

— Mutasd meg azt énnékem, édes leányom, Erzsébet.

Szent Erzsébet nagyon megijedvén atyja kérdésén, kötényét kitarva, amelybe télviz idején a legszebb rózsák valának.

— Hol vetted ezt, édes leányom, Erzsébet?

— Édes atyámuram magtárából, szőlőhegyünk, földünk terméséből, jószágának, kincstárának szaporodásából.

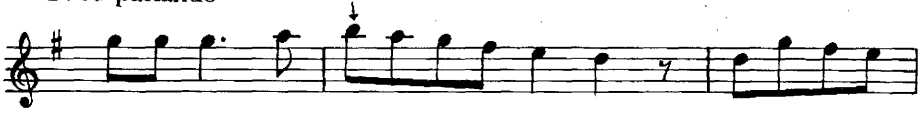
Erre megijedvén a királ, ránéz Erzsébetre:

— Vidd édes leányom, s látogasd meg őket, s holnapra hivd hozzám ebédre, valamennyi szegény lészen az espotályba.

Ugy cselekedvén Erzsébet, elmenvén, s meghíván az espotálynak minden szegény lakóját, hogy holnap mind jöjjenek ebédre, édes atyáma házába, vendégségbe. Másnap eljövének az espotálynak szegény lakójai, hogy a király kérelmét teljesítsék. Asztalhoz ülének, s evének. Ekkor bémegyen a király, s illedelmesen köszönté az espotálynak minden szegény lakóját, szeméit az ég felé emelvén: *De mit látvának az ő szemei, látvák az ő megholt édesatyját, édesanyját, apósát, anyósát, több rokonait.*

²⁰ A szent Erzsébet-ének ilyen formájában ismeretlen, valószínű, hogy ponyvából ered. A dallam lejegyzését B. PAKSA KATALINnak köszönjük.

Poco parlando

Szent Erzsé - bet buzgó é - le - té - ről a - ka - rok most

szól - la - ni, Hogy e föl - di gyalró é - let u - tán

hogy le - het üd - vő - zül - ni. Tü - re - lem

ró - zsá - ja ki - nyi - lott a szá - má - ra.

Egykor, mi - dőn egy szegény beteg - nek a - la - mizsná -

- kat ra - ka Kő - té - nyé - be, hogy el - vi - szi né - ki.

A - pó - sa ha - ra - gu - da. Né - zí, hogy

mi van ott, szép ró - zsákká vál - to - zott.

Más cso - da is Er - zsé - bet - tel tör - tént. Be - lép egy sze -

- gény kol - dus, Ki - mo - so - ga - tá fe - ké - lye - i - böl.

A - nyó - sa ha - ra - gu - da. Fér - je ru -

- há - já - ba, á - gyá - ba be - ta - kar - ta.

És a - mi - kor a fér - je ha - za - jött, a - nyó - sa így

vá - dol - ta: Á - gyad - ban mit lát - ni,

kol - dust fogsz ott ta - lál - ni. Megy dü - hö - sen, az

ágy le - pe - dő - jét föl fog - ja e - me - lit - ni.

Mit lát ott, mint az Ur Jé - zus Krisz - tus se - be - it tün -

dök - le - ni. Le - bo - rult e - lőt - te,

akkor mindjárt el-tü - ne. Ó te em-ber véd

mélyen szíved - be, mit ér - tesz ez i - gék - böl.

Egész él - ted csupa nyo-mo - rú - ság, hogy élsz szíved -

lel - ked - böl. Szegényt, ár - vát á - pol - gass,

Mennyor - szág - ba így jut - hatsz! Szegényt, ár - vát

á - pol - gass, Mennyor - szág - ba így jut - hatsz!

Terített asztal mellett ülének a mennyei fényességben. Erre a király térdre borula, ily szavakat hallott: „Mit szegénynék nyújt kezed, azt az égbe fölleled.” Minik is szegény, özvegy, árvák, bénák, kérjük a jó Istent, hogy akik minket alamizsnáikkal segítenek, a másvilágon örök dicsőségben részesei legyenek.”²¹

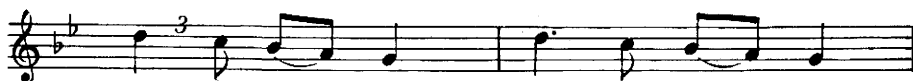
A szent Erzsébetről szóló példázatból világos, hogy a szegények étetése: a halottak étetése, a meghalt hozzátartozók, az ősök lelki nyugalmának szentelt lakoma.

A rítus leghosszadalmasabb része az órákig tartó imádság és ének. „Elkezdtek az olvasót. Elmondták a rózsafüzért, a Dicsőséget mondták, az állott öt tizedből, közbe énekeltek az éneket: Keljetek fel, jertek ide, holtakról emlékezünk...” A rózsafüzér után elmondták az officiumot a halottakért. Litániaszerűen énekeltek, „a vezető kezdte: Ó isteni szeretetben világból kimult hivek — és a nép ráfelelte: porgáténium tűzében megtartóztatott lelkek...” Az Officium a halottakért szóló imádsággal váltakozott.

²¹ Vö.: TIMÁR, 1910.

Míg az imádság tartott, az előimádkozó közepén ült a mestergerenda alatt és ott végezte az imát. Ezután megkezdődött a szokás legkülönlegesebb része, a meghalt hozzátartozók nevének kiéneklése. Az előimádkozó körül az asztal sarkához, a bal kéz felől való oldalra, úgy, hogy aki a halottaikat említeni akarta, mellé tudjon ülni. Elsőnek a házigazda, aki a szegényeket étette, ült melléje és fülébe súgta: „Sereg Anna”. Annak a halottnak a nevét mondta, aki legközelebbi, *legfájdalmasabb* hozzátartozója volt. „A szegények elkezdték közösen az éneklést:

Poco parlando

Légy ir - gal - mas, légy ju - tal - mas,

akkor Borecsa néni rákezdte:

Se - reg An-na he-lye le-gyen nyu-go-dal - mas!

... de ezt már az egész nép mondta vele, meg a többi szegények is. Akkor megint énekeltek, hogy:

Légy irgalmas, légy jutalmas ...

akkor megint súgták a fülébe, hogy: Takács István.

Takács István helye legyen nyugodalmas,

Légy irgalmas, légy jutalmas ...

Mikor a házigazda végzett, akkor ment a rokonság, és aki csak a háznál vót, az minden egyes ember odaült az előimádkozó mellé. Osztán ugye, ez ment még százig is.

Takács Mária helye legyen nyugodalmas,

Légy irgalmas, légy jutalmas,

Takács Antal helye legyen nyugodalmas,

Légy irgalmas, légy jutalmas,

Sereg Annus helye legyen nyugodalmas,

Légy irgalmas, légy jutalmas,

Sereg József helye legyen nyugodalmas ...”

„Mer ez így ment, ugye, a gazdának a rokonai, meg a feleségének a rokona, viszont az édesanyja rokona, édesapja rokona, ki milyen név származatu volt, ezt mind így mondták sorba. De volt, hogy bizony kétezerig is elmentek, attul függött, milyen volt az összejövetel. De azt mondom, hogy a legkisebb összejövetelen, a szegények etetésin, legkevesebbet mondok, ott is voltak, biztosan egy százan. Mert belülről a ház dugig vót, mer nem csak körül ültek, hanem minden szék tömve. Ugy, hogy ott alig vót levegő. A konyha, a pítar tele, de vót úgy, hogy nyáron, ha nyár vót, hogy még az udvarra is kikerültek ki. Akkor ugye, ahogy elmondta a házigazdának a rokonait, akkor ü onnan eljött, ... a csapatvezető mellől, odaült egy másik, oszt megint az

mondta a rokonait. Mikor az végezett, úgy, hogy mindig helyet cseréltek. Ahogy fogytak, úgy gyöttek befelé, aki már végezett, úgy ment ki... Ezt megkezdték délben, de a nap lement, mire véget ért. Este mentek haza.

Na, mikor elvégezték, hogy már nem ült senki... az előimádkozó mellé, kiszólt: Van-e még valakinek halottja, akit még nem említettünk meg?

Akkor mondták, hogy már nincsen senki. Akkor azt mondja: Befejezessük? — Akkor: Be. Akkor felálltak, elmondtak egy Miatyánkot, Üdvözlégyet az összes megemléített megholtakért. „Aggy Uram, örök nyugalomta nekik.” Végül bevezésre még elmondtak egy imádságot.

Akkor összecsomagolták, ami ajándékot kaptak. Minden szegénynek volt egy fekete kendője arra a célra, hogy belepakolják a cipőt, bélest, tojást. Szétosztották a pénzt. „Megolvasták, hogy mennyi, tizenháromfele rakták, a csapatvezető szétraakta. Mindenkinek vót egy kis zacskója, vászonzacskó, rakosgatta bele, kötték meg, azt tették a nyakukba. Az olvasójukat is a nyakukba akasztották. Egyik kezükben a bot — volt mindgyüknek egy botja, — a másik kezükben a kendőben bekötte, amit kaptak, aztán elbúcsúztak: „A jó Isten fizessen meg mindenkinek a fáraocságát, az adományát. A jó Isten aggya meg a megholtak az örök nyugalomtat.”

Akkor a gazda megköszönte: „A jó Isten fizesse meg, hogy minket meglátogattak, hogy a halottainkér imádkoztak. Nagyon köszönnyük mindenkinek a szíveségit.” — Elköszöntek azok is, akik részt vettek: „Mink meg köszönjük szépen, hogy hajlékukba beengedték, hogy mink is kedves halottainkról megemlékeztünk.” Szóval egymást viszonzták, megköszönték. Ezzel szétszéledt a nép. Hát ezzel elmúlt a szegények etetési.”

A maradékot végül széthordták a szomszédoknak, rokonoknak, éppen úgy, mint lagzikor. „Ha beteg volt a szomszéd, vitték egy tányérba, cseréptányérba: kása, leves, káposzta, még bélest is, vitték bizony, vitték az áldásborral.”

Az alamizsnát, a pénzt senki nem sajnálta, úgy vélték, hogy órákig tartó imádságukkal, éneklésükkel kiérdemelték a szegények: „ezért az egy ebédért nagyon meg-szenvedtek azok a szegények”.

Mezőkövesden régen is, ma is „nagyon nagy szokás, hogy a jó Isten nevében aggyanak, hogy a szegény, szenvedő lelkeken segíjjenek alamizsnával, szentimisével”. — Sokféle vallásos összejövetel volt Kövesden és van ma is, — de — tartja Gari Margit — „azt mondom, hogy ilyen szép egy se vót, ilyen megható, ilyen egyöntetű, mer a megholtaknak a lelkeim mindenki akar segiteni... Ezt másra nem fordították el, ez csak a megholtaké. Ez se nem egyik szent tiszteletire, — az Uristen dicsőségire, de a szenvedő lelkekér, a megholtakér! Se nem a betegeké, itt csak a megholtaké volt. Az bizony mindenkinek vót, akiér kellett imádkozni.”

Az, hogy mégis elmúlt ez a szokás, annak legfőbb oka az, hogy ma már nincsenek Kövesden koldusok.

Gari Margit egészen másképpen értékeli a szegények etetését és a halott-tort. Úgy véli, az utóbbinak inkább profán jellege volt, nem méltó a gyászhoz. Egyik szavával ugyan azt állítja, hogy halott-toron is volt Jancsi-kancsó, vagy ha nem volt a háznál, kérték kölesön, de másik szavával azt mondja, hogy tornál nem tették fel a Jancsi-kancsót. A toron bor volt, „hát bizony vót ott úgy is, mikor nótára is kerekedtek”. Még azt is emlegetik, hogy az özvegy egy cseppet felöntött és táncra perdült. „Hát nem jól jött ez, nem jó volt.” — Ezért „volt olyan is, aki meghagyta, hogy az én házamnál halott-tor ne legyen, hogy ha meghalok”.

A halott-tort — ellentétben a szegények etetésével — nem tartották szentelt

dolognak, nem tartották vallásos összejövetelnek. „Nem, nem, nem bizony!” A Jancsi-kancsó nem illett világi mulatságba sem. „Hát mondgyuk, farsang harmadnapján összegyött a banda, nem tették fel a Jancsi-kancsót itt, nem ám! Nem tették fel disznó-tonkor sem. Disznótoron butella vót.”

Az emberfejű kancsónak tehát a kövesdiiek szemében nem volt tréfás, profán jellege.

Keresztelőre feltették a Jancsi-kancsót az asztalra, „mer már az szentelt dolog vót”. „A keresztelőn templomból hozták a kicsit, az már olyan vallásos valamihez tartozott, a kereszteléshez... Süttek, főztek, vót olyan hely is, ahol a keresztelőre disznót vágtak, oszt úgye bor vót, nem kevés, oszt a Jancsi-kancsóba vót feltéve a bor. A Jancsi-kancsó körül vót rakva poharakkal, ebből öntözték széjjel a bort a poharakba... A legtöbb helyen, még ha nem vót is, köcsönkérték ezt a kancsót, mert a Jancsi-kancsó olyan vót az asztalon, mintha ő olyan bölcsen címereskedett vóna, no, hogy hát ez a disze volt az asztalnak, mert hát az Jancsi-kancsó.”

A szegények étetésének szokása nem ismeretlen, Mezőkövesdről már HERKELY ismertette a halottak nevének kiénekklésével együtt.²² A „szegények étetése”, cipókkal való megajándékozás Szegeden is szokásos volt, amint MÓRA FERENCnek egy megjegyzéséből tudjuk.²³

Tizenkét vagy tizenhárom koldusnak a megvendéglése az utolsó vacsora emlékéhez fűződik, nagycsütörtöki egyházi szokásokhoz kötődik, főleg az ünnepélyes „lábmosság” szokásához. Az utóbbi a benedekrendi liturgiában is szerepel, és gyakorolták ezt az alázatos szokást pápák és püspökök, császárok és királyok, — még az 1955-ös liturgia is ajánlotta. Ausztriában a szokás tovább élt Máriacellen, még az asztal terítése az alamizsnának szánt tizenkét cipóval is olyanféle volt, mint Mezőkövesden. A szokást nemrég ismertette és elemezte BEITL KLAUS.²⁴

A megáldott vagy megszentelt bor ivása a nyugati egyháznak régi szokása. A koraközépkorban a szent János napján, december 27-én megáldott bort bent a templomban itták. A „poculum Sancti Johannis” nevű áldomásra 1545-ből van magyarországi adat és a „szent János pohara” valóságos fogalom lett, amint ERNYEY JÓZSEF és BÁLINT SÁNDOR tanulmányai alapján ismeretes. BÁLINT SÁNDOR olyan mondaszerű történetet közöl KÁLMÁNY LAJOS nyomán, amely a szent János pohárral összefüggésbe hozza a halott megvendéglését.²⁵

ERNYEY főleg a nyugati egyház körében élő szokásokat hoz fel a szentelt borral kapcsolatban.

²² HERKELY, 1939: 120–121. A tömör leírás lényegileg megegyezik a miénkkel, de szól arról is, hogy „ma már” férfiak is lehettek a meghívott koldusok között és olyankor két asztalnál ettek, egyiknél emberek, másiknál asszonyok. HERKELY véleményével, amely szerint a szokás gyakorlatias szükségből, a halotti tor vagy a lakodalom maradékának elosztásából ered, nem érhetünk egyet. Leírása a jancsi-kancsóról nem szól.

²³ MÓRA, 1927. BÁLINT SÁNDOR szívességének köszönöm, hogy készülő kéziratából rendelkezésemre bocsátotta a következő idézendő részt KOVÁCS JÁNOS adatával együtt: „A toron kívül szórványosan tanyákon, Tápén, Földeákon, Sándorfalván ma is él az *étetés*, másként *étetés*, vagyis a koldusok megvendéglése a rákövetkező szombaton a halott emlékeztére, lelkének üdvösségére. 1735. „szegényeket nevezett ura könnyebbüléseért hat ízben különb s különb üdőben fogh tisztességesen és bötsületesen étetni és Ebédet adni”. KOVÁCS JÁNOS, Szeged és népe, 1901: 293. BÁLINT SÁNDORnak e helyen köszönöm meg e dolgozat írásánál nyújtott segítséget.

²⁴ BEITL, 1965. L. további irodalom. K. CSILLÉRY KLÁRÁnak köszönöm, hogy e fontos dolgozatra felhívta a figyelmet.

²⁵ BÁLINT, 1938. L. további irodalom.

A túlvilági lelkek, a meghalt hozzátartozók lelkei üdvéért tartott lakoma, a szegények étellel-itallal való megajándékozása emlékeztet a románok körében szokásos *pománára*. Hyenkor nemcsak étellel ajándékozzák meg a szegényeket, hanem az étellel együtt odaadják az edényt is, a tálat, tányért. Erdélyben a magyar fazekasok készítményeit jórészt románok vásárolják erre a célra. A *pománás kanta*, *pománás csupor*, *pománás tál*, *pománás tányér* fogalom a magyar fazekasok szókincsében.²⁶ Bár nem tartjuk valószínűnek, hogy a mezőkövesdi katolikus szokás és a román görögkatolikus szokás között közvetlen kapcsolat volna, az alapvető indíték, a meghalt lelkek nyugodalma, mindkét szokásban azonos.

A szokás két fontos eleme azonban eddig párhuzam nélküli: egyik a halottak nevének kiéneklése, a másik az emberfejű kancsó szerepe.

A gömői „hérészes edény” és az emberfejű korsók

Egy különös antropomorf edénytípus a lakodalom szokásaihoz fűződik. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében a Gömör megyei Radnótról származik három „hérészes edény”.²⁷ Nemesradnót református magyar falu Rimaszombat közelében, feltételezhetően a tárgyak Rimaszombaton vagy közelében, valószínűleg Fazekaszaluzsányban készültek. Két korsó sötétbarna mázú, zöld mázasfoltokkal. (4. és 5. ábra.) Az edény tetején rövid ágy, ezen meztelen férfi és női alak ül összefonódott karokkal, a férfi cilinderben, az egyik korsón a nő is kalapos. A figurák kézzel vannak megmunkálva kezdetleges, de erősen kifejező módon, szoborszerűen. Nemi szervük hangsúlyozott. Az egyik korsón kiformálták a szőrzetet, sőt az ágyat is ezzel díszítették, a férfi is szakállas. A férfi a nőnek a nyakát bal karjával öleli, jobb kezével a nő melléhez nyúl. A nő jobbjaival a férfi nyakát öleli, bal kezét kötényére helyezi. E két korsóhoz hasonló darab van a nyíregyházi múzeum gyűjteményében, nyilván azonos mester munkája (6. ábra).²⁸ Az ágy ezen is, a másik két korsón is apró, bepecsételt gombokkal ékes. A tárgy Büdszentmihályon került elő, KISS LAJOS gyűjtötte. A férfi és a nő felsőteste letörött, csomka testük előtt áll azonban egy kisebb figura, a gyermek. A harmadik radnóti *hérészes edény* zöldmázás. (7. ábra.) Három alak van a korsón, a legfelső teste a korsó testébe torkollik, kétoldalt egy-egy kisebb alak ül, mindhárom kalapos. Az edény bravúros munka: két csőszerű lyuk vezet keresztül rajta, a két kisebb figura az egyik cső két végén ül. A középső figura nyilván női alak, mellei hangsúlyozottak, az elöl lévő nyílás is, ez bevezet a korsó belsejébe. A figura hátul rostélyszerűen átlukasztott, hogy meg lehessen tölteni az edényt. A korsónak szokásos füle van, a fülön csecsnylás.

Az egyik kiváló műgyűjteményből származik egy ugyancsak rimaszombati típusú zöldmázás antropomorf korsó, szintén hangsúlyozottan nemi szervvel. (3. ábra).²⁹ A férfi alak magas süvege alkotja a korsó összenyomott, belül rostélyos száját. E darab

²⁶ KOSA, 1964: 98, 103.

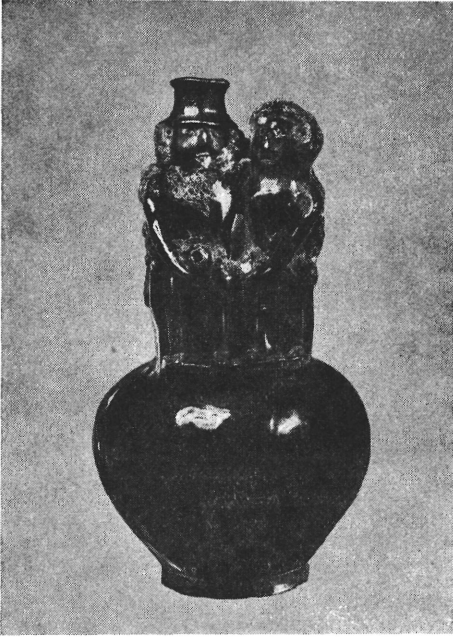
²⁷ Ltsz.: 130.526, 130.528 és 130.529.

²⁸ Józsa András Múzeum, ltsz.: 56.8.1. A tárgy fotójának készleges elküldését ERDESZ SÁNDORNak köszönöm. NYÁRÁDY MIHÁLYnak e helyen is megköszönöm, hogy fáradságot nem kímélve kiment a helyszínre és utánanézett a tárgy eredetének. Feltételezése szerint a később egyesített községek református részén gyűjthették, Szentmihályon, nem pedig a korábban Búd nevezetű részen.

²⁹ Ltsz.: 51.31.436.

3. ábra. Emberalakú korsó, Gömör m. Ltsz.: 51.31.436.

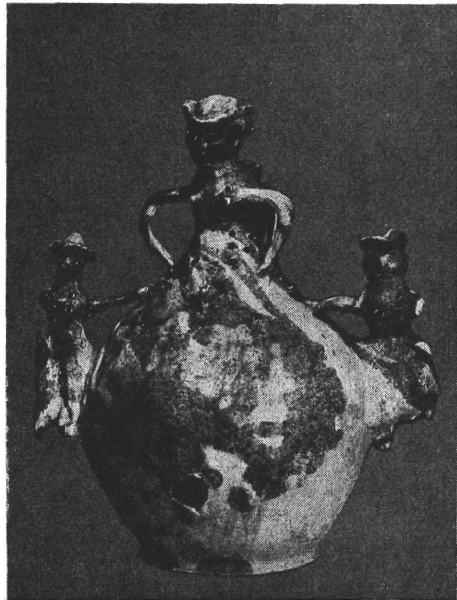
4. ábra. Gömöri hérészes edény
Nemesradnótról. Ltsz.: 130.528.

5. ábra. Gömöri hérészes edény
Nemesradnótról. Ltsz.: 130.529.

6. ábra. Gömöri alakos korsó Büdzszentmihályról.
Nyiregyházi Józsa András Múzeum, ltsz.: 56.8.1.

7. ábra. Gömöri hérészes edény
Nemesradnótról. Ltsz.: 130.526.

8. ábra. Emberpár a 130.528. Itsz. hérészes korsón.

9. ábra. Emberpár hátulról a 130.529. Itsz. hérészes korsón.

különlegessége, hogy a korsó nyaka, azaz az emberalak teste, gyűrűszerű formát alkot, kerek lyukat, majd újra egyesül. Úgy tűnik, mintha az emberalak a korsó tetején ülne, lábai a korsón nyugszanak. Alatta áttört négyes rozetta. Ez a darab a legművésziesebb az egész csoportból.

Az antropomorf korsók átlukasztásának, nyílásainak, töltésrendszerének sajátos játéka volt, amely emlékeztet a csalikorsók játékos-bravúros megoldásaira.

A három radnóti korsó leltárcédulájára VISKI KÁROLY, a tárgy jelentőségét felismerve, e korban még szokatlan gondnal feljegyezte a gyűjtő adatait. Ezek szerint a tárgy neve: *hérészes edény*; a *hérészesek* szokásos lakodalmi edénye, amelyet a vőfélyek hordoztak. E három korsóval együtt hozták Radnótról a hérészesek gyertya-tartóját, függeszthető cserépcsilárt, apró gombokkal ékesítve. (10., 11., ábra.)³⁰

A *hérészes korsó* funkciójára olyan palóc faluból kaptunk felvilágosítást, ahol emberalakú formáját nem ismerik, de egyszerű formája, a pálinkának való *cserébutykos*, *butykos-korsó* a lakodalom kellékeihez tartozik. Bodonyban a *hérészes korsót*, *hérészes pálinkát* (újabbán bort) a menyasszony viszi ajándékba a *hérészes* alkalmával, azaz, amikor a *hérészes néppel* a menyasszonyi család tagjaival a vőlegényes házhoz vonul. A *hérészes pálinkát* a nagyapa adja előzőleg a menyasszonynak, s a menyasszony helyett ő, vagy valamelyik közeli férfirokona viszi a menetben. Útközben ebből senkít meg nem kínálnak. A vőlegényes házhoz érve, amikor az új család tagjai üdvözlők a menyasszonyt, apósa, anyósa, annak testvérei, rokonai, — „Isten hozott kedves leányom!” —, akkor a menyasszony mindenkit megkínál az otthonról, saját házától kapott pálinkával. Újabbán *köszöntő kalácsot* is kínál. A hazulról hozott étellel-itallal mintegy összeköti a két ház népét. (A *hérészes pálinkát* meg kell különböztetni attól a másik italtól, amelyet szintén hérészes alkalmával visznek. A menyasszonyos család népét képviselő násznagy, a menyasszony keresztapja szintén viszi italt, bort és amikor megérkeznek a vőlegényes házhoz, ő megy be előre, allegorikus köszöntőt mond, végezetül a kánai mennyegző borára célozva a boros korsót vagy üveget az asztalra teszi. De ezt nem nevezik *hérészes* italnak.)

Emberfejű korsó több helyütt készült az országban, azonban a nemi szervek feltüntetése nélkül. Múzeumunk gyűjteményében van két emberfejű korsó, díszítése szerint a Gömör megyei Sűvétén készült. Az egyik lelőhelye Etyek, Hajdú megye. Felirata: „Kedves Barátom Katona János 1908.” (14. ábra.)³¹ Két emberfejű korsó a Szolnok-Doboka megyei Magyarlápósról származik, ezeket SEMEYER VILIBALD vásárolta 1903-ban, helybeli fazekastól. (15. ábra.)³² Ismeretesek a debreceni női- és férfifejű korsók.³³ Hódmezővásárhelyen is csináltak emberalakú korsót. (16. ábra.)³⁴ Szekszárdon még nemrég készült a hagyományoszerető Tamás József műhelyében, (17. ábra.)³⁵ ő pedig saját emlékezetéből meríthette e formát, mert innen nincsen régi darab

³⁰ Ltsz.: 130.527, 130.533 és 130.535. — Meg szeretném jegyezni, hogy a rimaszombati múzeumban, tudomásunk szerint, több hasonló figurális korsó van valamint cserépcsilár is, ezek közzétételére remélhetőleg más alkalommal sor kerül. Itt említjük meg, hogy a Néprajzi Múzeumban van egy 1807-ből való emberalakkal díszített szlovák nyelvű feliratos korsó, ltsz.: 51.33.177. Ez azonban nem a fenti Rimaszombat környéki típushoz tartozik, mivel vörös agyagból készült. A Rimaszombat környéki tárgyak agyagja világos, fehéres.

³¹ Ltsz.: 51.293 és 129.762, 1908-ból. Utóbbi l. DOMANOVSKY, 1942: 15. kép.

³² Ltsz.: 38.150 és 38.151.

³³ Ltsz.: 53.60.5. és 53.61.38. Vö.: FÉL—HOFER, 1966: 15. kép.

³⁴ Ltsz.: 53.61.39.

³⁵ Ltsz.: U. N. 158.

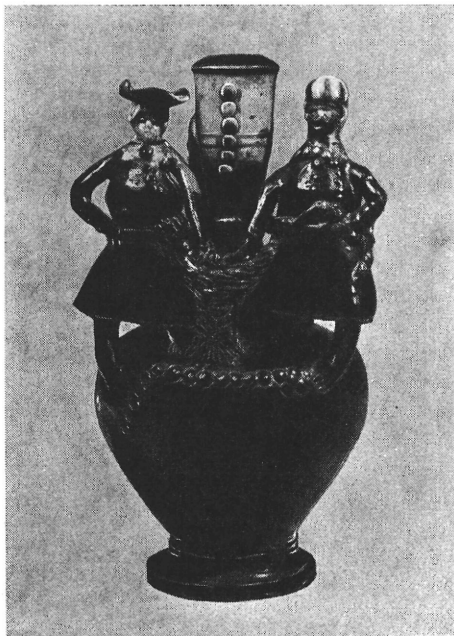
³⁶ DOMANOVSKY, 1953: 43. Mezőcsátról: „Formailag egyetlen ismert példány”.

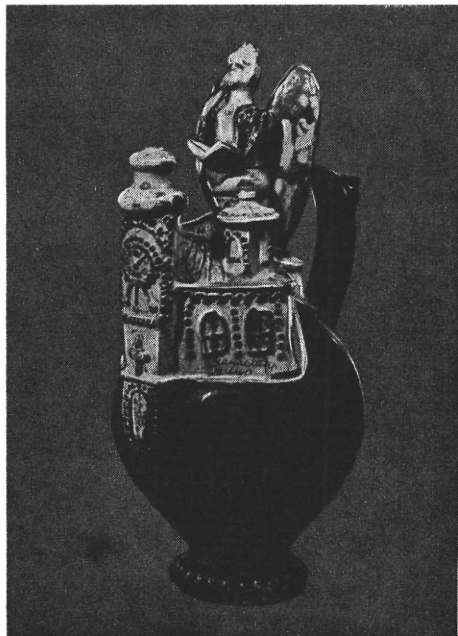
10. ábra. Gömöri hérészes gyertyatartó
Nemesradnótról. Ltsz.: 130.533.

11. ábra. Gömöri hérészes gyertyatartó
Nemesradnótról, Ltsz.: 130.527.

12. ábra. Lakodalmas korsó, Szerbia,
Piot környéke. Ltsz.: 69.154.46.

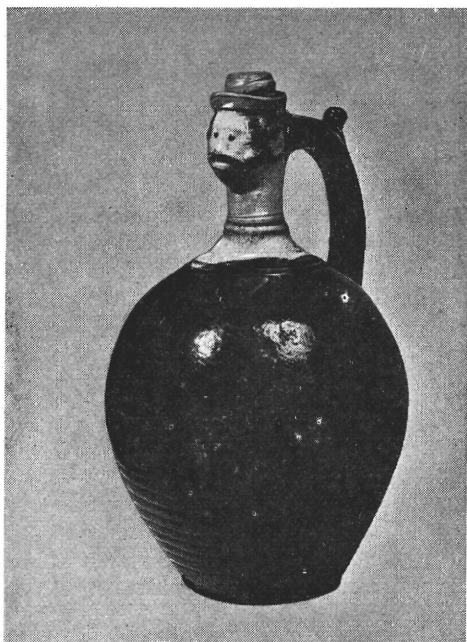

13. ábra. Dízkorsó a szerbiai Ziča-i monostorral
Ltsz.: 69.152.6.

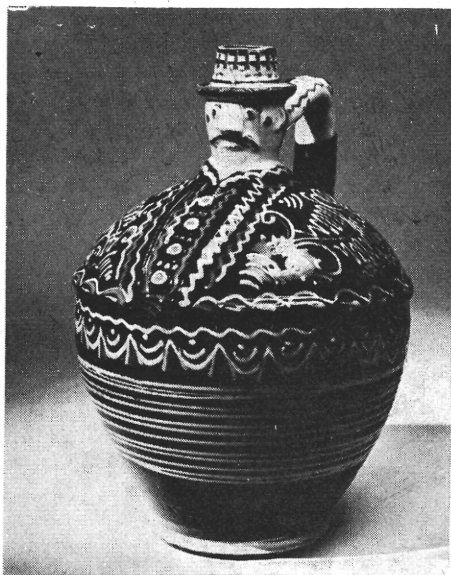
14. ábra. Emberfejű korsó, Etyek, Hajdú m.
Készítőhelye Süvete, Gömör m. Ltsz.: 129.762.

15. ábra. Emberfejű korsó, Magyarláros,
Szolnok-Doboka m. Ltsz.: 38.150.

16. ábra. Emberfejű korsó, Hódmezővásárhely.
Ltsz.: 53.61.39.

17. ábra. Emberfejű korsó, készítette
Tamás József, Szekszárd. Ltsz.: U. N. 158.

múzeumainkban. Említettük az egyetlen mezőcsáti emberfejú korsót, melyet felirata szerint Kiss Károlynak és nejének ajándékoztak (Henman Ottó Múzeum), a Néprajzi Múzeumban lévő emberfejú csalikorsóval együtt, — feltételezhetőleg a lakodalom alkalmával.³⁶ Mezőcsáton díszes cserépméceset is csináltak,³⁷ talán valamikor ez is a lakodalom kellékeihez tartozott, aminthogy összetartozott a nemesradnóti *hérészes korsó* a *hérészes gyertyatartóval*, cserépsillárral.

Az emberpárt ábrázoló hérészes korsó legközelebbi párhuzamait a Balkánról ismerjük, elsősorban Bulgária területéről. A bolgár típus több változata szerepel az irodalomban, mindegyiken férfi és női figura. A korsó neve: „*сватбарска стомна*”, „lakodalmas korsó”, a hérészes korsóhoz hasonló szerepre utal. A lakodalom alkalmával a vőfély vitte a virággal felékesített edényt.³⁸

A Néprajzi Múzeumba is bekerült ilyen balkáni korsó az elmúlt év végén. A korsó elején kalapos női figura és turbános férfi alak áll, kezük egy madáron nyugszik. Színben, méretben meglepően hasonlít a gömöri darabokhoz, néhány részlet alapján azonban bizonyos a balkáni eredet: a talp kiképzése, a fülön lévő csecs csőszerű formája kétségtelen megkülönböztető jegyek. A fej nem kézzel mintázott, mint a gömöri lakodalmas korsóknál, hanem formában préselt.³⁹ A véletlen úgy hozta, hogy e darabbal egyidőben egy másik balkáni korsó is a Néprajzi Múzeumba került, ezen templomszerű épület és könyvet tartó angyalakak van. A tárgy szerb nyelvű feliratából megtudjuk, hogy a fazekas neve Naun Manics, az épület pedig a Ziča monostor, illetve annak temploma. A könyvre a Miatyánk első szavait írták. Ziča Szerbia központjában fekszik, Kraljevo gyógyfürdő mellett, a monostort Első-koronázott István alapította és a XIII. század elején épült. Az egyházi rangsorban második helyen álló műemlék, patriarkaszékhely, koronázó templom, sokáig a szerb egyházi élet központja. A korsó maga XIX. század végi munkának látszik, valószínűleg piroti fazekas készítette.⁴⁰ Pirot a legfontosabb kereskedelmi útvonalon fekszik, nem messze a bolgár határtól és fejlett iparáról, különösen szőnyegeiről híres. Fazekasmesterei, akik emberemlékezet óta lábbal hajtott korongon dolgoznak és mázas edényeket készítenek, kirajzoltak messze környékre. A piroti fazekasok sokféle zoomorf és antropomorf dízkorsót csináltak.⁴¹ Valószínűleg a bolgár lakodalmas korsókat is részben nekik lehet tulajdonítani. Hasonló díszes figurális korsók a macedon fazekasközpontokban is készültek.⁴² A havasalföldi Curtes de Argesban is készült figurális lakodalmas korsó, „*ulcior de nuntă*”. Ez a központ SLATINEANU szerint erős bizánci hagyományok őrzője volt.⁴³ Rendkívüli módon hasonlítanak a balkáni dízkorsókra az orosz figurális díszedények is, ugyanezektől kiöntőcsöves, talpas edények, dús domborműves díszítéssel.⁴⁴

A lakodalmas korsók problémája kapcsán szólunk a Duma menti Hartáról való boroskancsóról, ez feltételezhetően Dunaföldváron készült. (20. ábra.)⁴⁵ A lakodalmi funkció kétségtelen: kétoldalt a fiatal pár neve olvasható: „Christof Helfrich” és „Katarina Gilich”, mindegyik alatt „Éljen” felirat, középtűt pedig az évszám „1884”

³⁷ DOMANOVSKY, 1953: 86. és 87. kép.

³⁸ Бакърджиев, 1956: 89–90; 108. kép.

³⁹ Ltsz.: 69.154.46.

⁴⁰ Ltsz.: 69.152.1. — BACS, 1970: 202–203.

⁴¹ Томич, 1966: 20.

⁴² Кличкова, 1967: 20. és 21. kép.

⁴³ SLATINEANU, 1938: XXIII. T. d. és 2. térkép.

⁴⁴ Попова, 1959: 27., 47., 48., 49. kép.

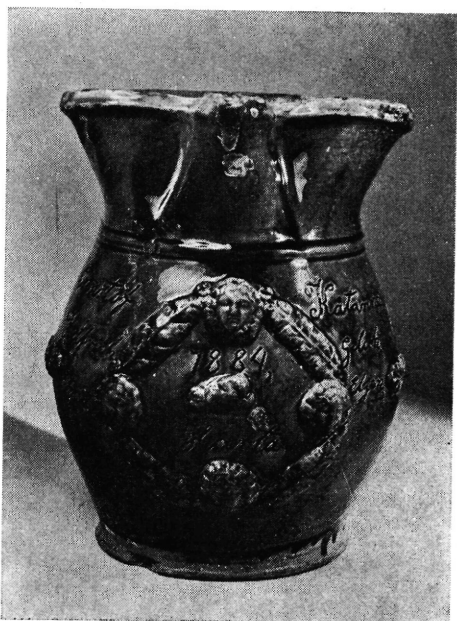
⁴⁵ Ltsz.: 54.33.1.

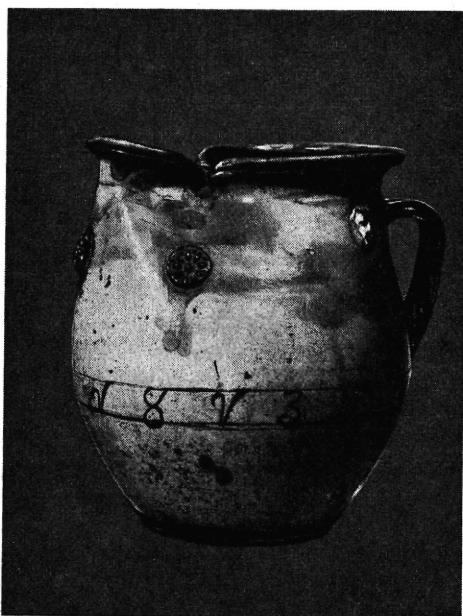
18. ábra. Rimaszombati kancsó
1772. Ltsz.: 5.268.

19. ábra. A jáki fazekasok nagykancsója.
Ltsz.: 62.923.

20. ábra. Lakodalmas kancsó Hartáról, 1884.
Készítőhelye: Dunaföldvár. Ltsz.: 54.33.1.

21. ábra. Nagykanósó, talán céhedény, 1813.
Lelőhelye: Nagydísnód, Szeben m.

és a lakóhely „Harta”. Az évszámot körülfogó koszorú négy sarkán egy-egy domborműves női fej látható.

A hartai kancsó emlékeztet az ún. „Alliance” edényekre, azokra a lakodalmas tárgyakra, ötvösművekre, korai fajanszedényekre, amelyeknek ugyan semmiféle antropomorf jellegük nincsen, de a két egymásba fonódó címer⁴⁶ ugyanazt jelképezi, amit a lakodalmas korszó nyíltan, drasztikusan ábrázol: a két ember és a két család összefonódását.

Antropomorf vonások nagykancsókon, céhedényeken

A hartai kancsó átvezet egy másik edénytípushoz, az apró emberfejekkel, maszkokkal díszített boroskancsókhöz. Legtisztábban akkor figyelhetjük meg e típust, ha a kancsóra három — esetleg ennél kevesebb vagy több — fej van. A típus azért figyelemre méltó, mert Nyugat-Dunántúltól egészen Erdély keleti részéig előfordul.

A jáki fazekasok egyik céhkancsóját három lobogóhajú, préselt domborműves női fej díszíti, talán Medúza. (19. ábra.)⁴⁷ A jáki fazekasok másik céhkancsóján 1835-ből három női maszk látható, de ezek aprók és elvesznek a domborműves díszítmény más motívumai között.⁴⁸ Mindhárom a nyak törésvonala alatt van elhelyezve, egyik elől, kettő oldalt, ez az emberfejek szokásos helye. Emellett a kancsón a fazekas domborműves alakja van, a maszkokhoz képest sokkal nagyobb méretben. A jáki fazekasok kancsójához nagyon hasonló a jáki szabócéh kancsója 1844-ből,⁴⁹ ezen megsokasodtak a maszkok, elől a kiöntő alatt egy, mellette négy, hátul ugyancsak négy. Többször ismétlődő feszület és a céh domborműves jelvényei teszik dúsabbá és nehezen áttekinthetővé a díszítményt.

A Zala megyei, sümegi céhkancsókon keretbe foglalt vallásos jellegű domborműves díszek láthatók. Emellett — olykor a többi díszítménnyel való összefüggés nélkül — előfordul a női fej motívum. A karádi takácsok 1750-ből többször publikált kancsóján,⁵⁰ az edény elején, a feszület felett koronás női fej van a kiöntő alatt — alighanem Mária Terézia —, kétoldalt egy-egy szent figurája. Az edény testén lévő keretek mindegyikében szintén domborműves figura van, ezek között a Mária Terézia fej még egyszer előfordul. Ugyanaz a fej — de már glóriásan! — szerepel két példányban a zalabéni takácsok 1770-es, Sümegen készült⁵¹ borosedényén.

A keszthelyi halászcéh 1774-es puritán egyszerűségű korszóján a fődíszítmény, a halász figuráját befoglaló keret két oldalán apró, mezítelen női figura van, alig lehet kivenni.⁵² A nagykanizsai fazekascéh 1869-es edényén a mesterséget szimbolizáló számszámok két oldalára tettek egy-egy kivételesen profilból ábrázolt női fejet.⁵³ A kővágó-őrsi takácsok Tapolcán készült díszes, 1871-es korszóján hátul a fül mellett két hosszú szakállú férfimaszk látható.⁵⁴

⁴⁶ L. például KRISZTINKOVICH, 1962: 3. kép.

⁴⁷ Ltsz.: 62.929.

⁴⁸ Ltsz.: 62.928. L. KRESZ, 1961: 2. kép.

⁴⁹ Ltsz.: 63.114.1. L. KRESZ, 1969: 5. kép.

⁵⁰ Ltsz.: 51.33.286. WARTHA, 1892: 72. ábra. FÉL—K. CSILLÉRY—HOFER, 1969: 192. kép.

⁵¹ Ltsz.: 61.140.49. KRESZ, 1962: 58. ábra.

⁵² Ltsz.: 30.149. JANKÓ, 1902: 63. ábra. 324.

⁵³ Ltsz.: 43.251.

⁵⁴ Ltsz.: 39.042.

A három női maszk különösen szépen érvényesül egy 1772-es rimaszombati hosszú nyakú kancsón. (18. ábra.)⁵⁵ A középső fej mellé kétoldalt térdeplő angyalalakot helyeztek és föléjük egy-egy gyertyamotívumot. A kancsó fülén negyedszer ismétlődik meg az emberfej. Az 1793-as Gömör megyei kovácscéh kancsóján a kovács figurája alá kétoldalt egy-egy női fejet ragasztottak.⁵⁶

Megsokasodó domborműves díszítmények ékesítik egy, a Zemplén megyei Gercselyen előkerült úrvacsorai kancsót, mely a rajta lévő tímárjelvényekről ítélve korábban céhedény volt.⁵⁷ Ezen szőlővel koszorúzott három fej látható, a fülön ugyanaz negyedszer. A sokféle klasszicizáló motívum között István nádort ábrázoló emlékérmé lenyomata is szerepel. Anticizáló motívumok serege van egy gömöri nagykancsón, Novák János készítette 1872-ben, ezen hátul, a fül tövéénél van a női maszk.⁵⁸ Nehezen vehető ki a kicsiny női mellkép egy dúsan telerakott 1856-os Ipolymagyarai községből származó gömöri kancsón.⁵⁹ Primitív munkának hat az apró mintázott fejecske egy rimaszombati kiskancsó fülén, 1823-as évszámmal.⁶⁰

Két olyan kancsót ismerünk, ahol a száj kiöntőcsöve alakult át fejjé: az egyik esetben szakállas emberfejjé, a másik esetben szörnyeteg fejévé. Mindkettő feliratos, az első a gyöngyösi fazekascéh Bacsaroczky Mihály által 1863-ban készített nagykancsója, a céh ifjú társaságának edénye,⁶¹ másik valószínűleg szintén gyöngyösi, elején magyar címer.⁶² A kiöntőről nehéz megállapítani, ember vagy állat feje akar-e lenni.

Az erdélyi kancsókon látható apró maszkok a jáki céhedényeken lévőkre emlékeztetnek. Egy Nagydisznódon talált zöldmázás nagykancsón három apró női maszk és két rozetta látható. (21. ábra.)⁶³ E kancsó felirata: „ANNO 1813 DIK” félig magyar nyelvű, maga az edény formája, részletei, a szász kancsókhhoz hasonló. Két egymás alá helyezett maszk van egy 1761-es zöld nagykancsón, felirata szerint a „Stolzenburger Altschafft”, a szeléndeki öregek társulata számára készült.⁶⁴ A külpödi kerámiatípushoz tartozó nagykancsók közül kettőn van férfifej. Az egyik 1794-es, bognár céhé, egyetlen szakállas fejjel az edény elején.⁶⁵ A másik kancsó 1795-ös, ezen a kiöntő két oldalán van egy-egy erősen kidomborodó férfifej.⁶⁶

A teljes emberalak megformázása is gyakori a céhedényeken. A mesterséget szimbolizáló figurát szokás rátenni. Ez kerülhet a főhelyre, elől középre, illetve a kiöntő alá, a maszk szokásos helyére, de lehet az edény oldalán is. Az ozorai vargák 1758-as kancsóján elől áll a varga alakja babérkoszorúval övezve,⁶⁷ a kesztihelyi

⁵⁵ Ltsz.: 5.268.

⁵⁶ Ltsz.: 100.160. FEL—HOFER, 1966: 12. kép.

⁵⁷ Ltsz.: 66.164.1. L. J. ISTVÁN—KRESZ, 1967: 27. ábra.

⁵⁸ Ltsz.: 51.33.212.

⁵⁹ Ltsz.: 61.25.1. KRESZ, 1962: 56. ábra.

⁶⁰ Ltsz.: 107.973.

⁶¹ Ltsz.: 54.68.1. KRESZ, 1961: 17. kép.

⁶² Ltsz.: 69.153.9. E kiöntőfejes kancsók emlékeztetnek az osztrák irodalomban „Frantzenkrug” néven ismert, állítólag tiroli kancsókra. Vö.: HABERLANDT, 1911: 72. és 50. T. 1. kép. — SCHMIDT, 1960: 60—61. E tárgyak tiroli eredetét STIEBER helyszíni kutatás alapján kétségbevonja, amint szóbeli közlése nyomán tudom.

⁶³ Ltsz.: 49.357.

⁶⁴ Ltsz.: 59.137.1.

⁶⁵ Ltsz.: 51.30.901.

⁶⁶ Ltsz.: 65.43.1.

⁶⁷ Ltsz.: 62.25.25. KRESZ, 1963: 69. ábra.

halászkok 1774-es edényén is elől áll a halász,⁶⁸ a rimaszombati lakatosok 1793-as edényén címentartóként két kovács van az edény elején.⁶⁹ A sármelléki takácsok 1774-es céhkancsóján⁷⁰ és a várpalotai kőművesek 1817-es edényén⁷¹ a kiöntő alatt ül az alak. A jáki és várpalotai fazekasok boroskancsóján (1835, 1838) az edény oldalára helyezték el a figurát⁷² és ugyancsak oldalt van a sokti juhtartó gazdák 1839-es kancsóján is.⁷³

A magyar céhedényekhez fűződő szokásokat összefoglalóan ismertette nemrég NAGYBÁKAY PÉTER, a Veszprém megyei céhkorsókról megjelent tanulmányában.⁷⁴ E jelentős tárgyak az együvé tartozás, a társas szellem szimbólumai. Céhkorsóból öntötték a bort a céh közös összejövetelein, ünnepségein, céhmesterválasztás, céhládavitel alkalmával, amikor az inas felszabadult és amikor legénnyé avatták, majd amikor az újonnan avatott mester megvendégelte idősebb társait. Nem véletlen, hogy éppen ezen az ünnepélyes rituális alkalmon használt borosedénynek adtak antropomorf jellegű az ismétlődő emberarcokkal.

Múzeumi anyagunk alapján az antropomorf edények sorát folytatni lehetne: ember- és asszonyalakú pálinkás butella, butykos, csálkorsó, hordókulacs, fej alakú dohánytartó és fej alakú edény, tálat tartó leányfigura, leány- és asszonyalakú persely, imakönyvvel vagy pólyásgyermekkel,⁷⁵ egyelőre azonban csak három fő korszótípust és a hozzájuk fűződő szokásokat tárgyaltuk.

A miskakancsók, az emberfejű korszók, az emberfejjel ékesített nagykancsók, céhkancsók mind itlnak, *bornak* való edények és funkciójuk: a társas együttevés-együttívás ritusa — avatás, lakodalom vagy halottak emlékeztetének szentelve —, összefüggő szokáskör. Az emberalakú boroskorsóknak megkülönböztetett szerepük volt, különös jelentőségük, *furesa*, szent jellegük.

Az antropomorf edények múltja szinte beláthatatlan. Éppen mostanában jelent meg összefoglalása a magyarországi „agyagistenekről”, KALICZ NÁNDORTól,⁷⁶ idézve a hazai régészek eredményeit, és rámutatva a formák közel-keleti kapcsolataira, párhuzamaira. Az ókori Egyiptomban természetű formában és a mi miskakancsóinkra emlékeztető korongolt alakban is készült ilyen edény.⁷⁷ A görög kerámiában emberfejű korszó és emberfejű ivóedény, kettősarcú kupa is előfordul.⁷⁸ Az etruszk kerámiában gyakoriak a feketére vagy vörösre égetett emberfejű korszók.⁷⁹ Egyes szerzők⁸⁰ szerint a rómaiak barbárnak tartották az emberalakú edényeket, irtóztak tőlük, ennek illusztrálására MARTALIS sorait idézik:

„Sum figuli lusus rufi persona Betavi;
Quae tu derides hacc timit ora puer.”

⁶⁸ Ltsz.: 30.149. JANKÓ, 1902: 63. ábra, 324.

⁶⁹ Ltsz.: 100.160. MOLNÁR, 1963: 2. kép.

⁷⁰ Ltsz.: 70.37.167.

⁷¹ Ltsz.: 43.246.

⁷² Ltsz.: 62.928 és 43.244. Vö.: KRESZ, 1969: címlap.

⁷³ Ltsz.: 66.75.11. J. ISTVÁN—KRESZ, 1967: 26. ábra.

⁷⁴ NAGYBÁKAY, 1965.

⁷⁵ DOMANOVSKY, 1953.; FÉL—HOFER, 1966.; FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969.; J. ISTVÁN—KRESZ, 1966. stb.

⁷⁶ KALICZ, 1970. L. további irodalom.

⁷⁷ WALLIS BUDGE, 1904. VIII. tábla, 253.

⁷⁸ COX, 1965: 75., 135., 136. ábra.; VILLARD, 1956: VII. t.; MARRYAT, 1868:

265. kép.

⁷⁹ COX, 1965: 149.

⁸⁰ MARRYAT, 1868: 484.

Nem mondható azonban, hogy nem készült volna emberalakú edény a római birodalomban, bár viszonylag ritka. Éppen Győrben került elő egy mázas korsó női fejjel, fején apró bepecsételt gombokból alkotott dísszel. THOMAS EDIT megfejtése szerint⁸¹ a kezében tartott pohár, guzsaly és orsó Klothonak attribútumai, annak a párkának, aki az élet fonalát fonja és jelen van születésnél, házasságnál. Akárcsak a magyar boroskancsókon, e római kori edényen is jókívánság és a tulajdonos neve olvasható, talán lakodalmi ajándéknak csinálták. A felirat alapján THOMAS EDIT pontosan datálja: i. sz. 350 és 370 között helyben készült. Hasonló emberfejtörődék kerültek elő Vasvárról is.⁸²

Ugyanezekből az évtizedekből való egy másik nőalakú edény a baranyai Gödrekeresztúrról.⁸³ Érmelelet alapján i. sz. 341–375-re datálható. Ruhája apró bepecsételt gombácskákkal ékes. Az előbbi korsóval ellentétben ez a mázatlan füles edény nem korongolt, hanem negatív formában készült és ezért naturalisztikusabb, mint amaz. Gyermekeit szoptató méltóságteljes nőalakot ábrázol. SZ. BURGER ALICE fogadalmi tárgyának, ex-votonak tartja.

A középkortól kezdve számos példát lehetne felsorakoztatni antropomorf edényekre, keletről is, nyugatról is. Kelet-Turkesztánban a VII–VIII. századból hatalmas mennyiségű apró cserépmaszok és teljes cserépkorsó került elő, melyeken a mi céhkancsóinkhoz hasonlóan vannak elrendezve az emberfejek.⁸⁴ Előfordul az emberfejű kancsó a bizánci kerámiában is, RICE egy szakállas fejű kancsótörödéket közöl XII–XIV. századi típusú dekorációval a Krím-félszigetről.⁸⁵

Nyugat-Európában különösen a XVI. századi német és németalföldi szakállas emberfejű korsók, az ún. Bartman-korsók váltak híressé. A Rajna menti kőcserép Bartman-korsókon a szakállas férfifejmotívum és a medaillonos, maszkos díszítés többnyire együtt fordul el.⁸⁶ E korsókat Angliába is exportálták, majd ott is csinálták és a Bellarmín gúnynév ragadt rájuk egy ilyen nevű püspök után.⁸⁷ Angliában, a XVIII. század második felében, a XIX. század elején népszerű lett a naturalisztikusabb emberalakú kancsó, Toby jug néven,⁸⁸ — de a késői Toby előzménye nemcsak a német keménycserép Bartman, hanem XIX–XV. századi szakállas emberalakú kancsók is⁸⁹ amelyek újra a magyar miskákat juttatják eszünkbe. Még XIV. századi agyagdúcolkat is találtak ilyen fejek formázásához.⁹⁰ És Angliában is meg volt ezeknek római elődjük.⁹¹

A középkori morva fej alakú kupák esetében lakodalmi funkciót feltételeznek

⁸¹ THOMAS, 1961.

⁸² THOMAS, 1967/68.

⁸³ SZ. BUDGER, 1968.

⁸⁴ Дьяконова—Сорокин, 1960.

⁸⁵ RICE, 1930: 1. kép, 36.

⁸⁶ A nyugat-európai Bartman és Belarmín kancsótípus és a tiszafüredi emberfejű kancsók kapcsolatáról már DIVALD figyelmeztetett abban a dolgozatban, ahol elsőnek publikált három miskakancsót a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből (1913: 22.) — A német és németalföldi emberfejű kancsók legfőbbkétebb feldolgozását I. SOLON, 1892.

⁸⁷ MARRYAT, 1868: 167.

⁸⁸ EYLES, 19.

⁸⁹ RACKHAM, 1948; LEWIS, 1956.

⁹⁰ MARRYAT, 1868: 104. kép.

⁹¹ COX, 1965: 1173. kép.

a kutatók.⁹² Ehhez hasonló formájú fej alakú edény Németországban is van, és minálunk is — de ezekkel nem foglalkozunk, mivel funkciójuk *nem* ivóedény.⁹³

Amióta az ember agyagot gyúr, a teremtő Istenhez hasonlóan — amint az Ádámot és Évát védőszentként tisztelő fazekasok tartják —, azóta embert is formál agyagból, emberalakú edényt, önmaga mását. Fej alakú ivóedényt, korsót, rituális alkalmakra, borivásra — és ennek kialakulásában talán a még ősbibb ivóedény, a koponya emléke él.⁹⁴

KRESZ MÁRIA

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁCS GY., 1970: *Jugoszlávia*. Budapest.
 Бакърджиев, Г. 1956: *Керамиката в България*. София.
 BALINT S., 1938: *Népünk ünnepei*. Budapest.
 BEITL, K., 1965: „Der Brotsegnende Heiland”. *Beschreibung eines Gründonnerstag und Wallfahrtsbrauches aus Mariazell, Steiermark*. Österreichische Zeitschrift für Völkerkunde. Bd. XIX/68.
 BODGAL F., 1958: *Beszélgetés Afra bácsival*. (Az utolsó miskolci fazekas élete, munkája.) Északmagyarország, jan. 19.
 BODROGI T., 1968: *A művészettanulmányok helyzete és problémái*. Műveltség és hagyomány. X. SZ. BURGER A., 1968: *Terrakotta ex-voto Gödrekeresztúrról*. *Archeológiai Értesítő*, 95. évf.
 COX, W. E., 1965: *The Book of Pottery and Porcelain*.¹² New York.
 DIVALD K., 1914: *Régi magyar fazekas munkák*. A Gyűjtő. III.
 Дьяконова, Н. В.—Сорокин, С. С. 1960: *Хотанске древности*. Ленинград.
 DOMANOVSKY GY., 1942: *Népi fazekasság*. Budapest. — 1953: *Mezőcsáti kerámia*. Budapest. — 1968: *Magyar népi kerámia*. Budapest.
 ERNYEY J., 1913: *Szent János áldása*. Magyar Nyelv, IX.
 EYLES, D., 19??: *Good Sir Toby*. London.
 FÉL E.—HOFER T.—K. CSILLÉRY K., 1969: *A magyar népművészet*. Budapest.
 FÉL E.—HOFER T., 1966: *Parasztok, pásztorok, betyárok*. (Emberábrázolás a magyar népművészetben.) Budapest.
 HERKELY K., 1939: *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Karcag.
 HABERLANDT, M., 1911: *Österreichische Volkskunst*. Wien.
 J. ISTVÁN E., 1966: *Kerámia Gyűjtemény*. In: A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLVIII.
 J. ISTVÁN E.—KRESZ M., 1967: *Kerámia Gyűjtemény*. In: A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLIX.
 JANKÓ J., 1902: *A balatonmelléki magyarság néprajza*. Budapest.
 KALICZ N., 1970: *Agyagistenek*. (A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon.) Budapest.
 KISS L., 1954: *Vásárhelyi kistűkör*. Budapest.
 Кличков а, В. 1967: *Грнчарството во Македонија*. Скопје.
 KÖSA F., 1964: *Román nyelvi hatás az erdélyi fazekasmesterség magyar szakszókincsében*. Nyelv- és irodalomtudományi közlemények. VIII.
 KRESZ M., 1954: *Evszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban*. Néprajzi Értesítő, XXXVI. — 1960/a: *Fazekas, korsós, tálás*. (Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához. (Ethnographia, LXXI. — 1960/b: *Újonnan szerzett mezőcsáti cserépedények*. Néprajzi Értesítő, XLII. — 1961: *Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban*. Néprajzi Értesítő, XLIII. — 1962: *Kerámia-*

⁹² NEKUDA—REICHERTOVÁ, 1968. Cím lap.

⁹³ RITZ, 1952 és 1954. Vö.: VISKI, 1932, 10. ábra; ISTVÁN, 1966, 67. ábra.

⁹⁴ BODROGI, 1968.

- gyűjtemény In: A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLIV. — 1963/a: A Néprajzi Múzeum kiállítása a Múcsarnokban: Magyar Népművészet. (1963. aug. 2—1963. szept. 29.) Múzeumi Közlemények. — 1963/b: Kerámiagyűjtemény. In: A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLIV. — 1969: Népi kerámia. A Néprajzi Múzeum kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában 1969. július—szeptember. Budapest.
- KRISZTINKOVICH B., 1962: *Haban Pottery*. Budapest.
- LEWIS G., 1956: *A Picture History of English Pottery*. London.
- MARRYAT J., 1868: *A History of Pottery and Porcelain, Medieval and Modern*. London.
- MÓRA F., 1927: *Ének a búzamezőkről*.
- MOLNÁR L., 1963: *Fazekasság*. Budapest.
- SZ. MORVAY J., 1955: *A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában*. Néprajzi Értesítő. XXXVI.
- NAGYBÁKAY P., 1965: *A veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók*. Veszprém.
- NEKUDA, V.—REICHERTOVÁ, K., 1968: *Stredověka keramika v Cechach a na Moravě*. Brno.
- Попова, О. С. 1959: Русская художественная бытовая Керамика. Москва.
- RACKHAM, B., 1948: *Medieval English Pottery*. London.
- RICE, D. T., 1930: *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford.
- RITZ, G., 1952: *Spätmittelalterliche Kopffurnen*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 70. — 1954: *Votivfund von St. Corona-Altenkirchen*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. 123.
- SÁNDOR I., 1964: *A mesemondás dramaturgiája*. Ethnographia, LXXV.
- SCHMIDT L., 1960: *Ausstellung Südtiroler Volkskunst*. Katalog. Wien.
- SLATINEANU, B., 1938: *Ceramica Romănescă*. București.
- SOLON M. L., 1892: *The Ancient Art Stoneware of the Low Countries and Germany*. London. I—II.
- TASNÁDINÉ MARIK K.—HUSZÁR L., 19??: *Érmékkel díszített fedeles kupák és korsók*.
- TIMÁR K., 1910: *Árpád-házi Szent Erzsébet legendájához*. Ethnographia. XXI.
- B. THOMAS E., 1961: *Római-kori mázas agyag díszedények a győri múzeumban*. Arabona. III. — 1967/68: *Der Parzenkrug von Győr. Glasierte Ware aus Pannonien*. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, IX.
- Томиц, П. 1966: Народна керамика у Југославији. Београд.
- VILLARD, F., 1956: *Les vases grecs*. Paris.
- VISKI K., 1932: *Tiszafüredi cserépedények*. Budapest. — 1934: *A hagyomány tárgyai*. In: *A magyarság néprajza*.² II. Budapest.
- WALLIS BUDGE E. A., 1904: *British Museum. A Guide to the Third and Fourth Rooms*. London.
- WARTHÁ V., 1892: *Az agyagipar technológiája*. Budapest.

MENSCHENFÖRMIGE KRUGE. ANGABEN ZU DER FUNKTION ANTROPOMORPHER KRUGE.

In der keramischen Sammlung des Ethnographischen Museums befinden sich in grosser Anzahl antropomorphe Krüge und Gefässe. Früher hat man während der Sammlerarbeit nicht auf die Funktion der Gefässe geachtet oder nach dieser gefragt, und so wissen wir über den Gebrauch dieser Gefässe verhältnismässig wenig. In letzter Zeit ist uns gerade im Zusammenhang mit dem berühmten Miskakrug die Erinnerung an einen interessanten Brauch bekannt geworden, der die Bedeutung dieser Krugform beleuchtet. Gleichzeitig machen wir auch mit anderen antropomorphen Gefässtypen bekannt und teilen Angaben hinsichtlich ihrer Funktion mit.

Die meisten und schönsten Miskakrüge sind in Mezöcsát und Tiszafüred entstanden; die aus diesen Ortschaften stammenden Töpferereien waren hauptsächlich bei der sittengetreuen katholischen Bevölkerung von Mezökövesd sehr beliebt. Infolge der Angaben eines ausgezeichneten Angabenvermittlers und Erzählers aus Mezökövesd sind wir in der Lage über den Gebrauch und die Funktion des menschenförmigen Kruges, — im lokalem Milieu von Mezökövesd „Jancsi-Krug“ genannt, — berichten zu können: es war der Brauch der Speisung der Armen. Zum Gedächtnis der zwölf Apostel bewirtete man zwölf Bettelfrauen und ihren Anführer, den Vorsänger. Man erwartete sie mit einem gedeckten Tisch. Auf dem Tisch stand der Wein im Jancsi-krug. Nachdem man das Mahl verzehrt hatte, segnete der Vorbeter den Wein und alle tranken aus dem Krug im Namen des Vaters, des Sohnes und des heiligen Geistes, indem folgendes gesprochen wurde: „So viele Tropfen Weines in diesem Krüge sind, so viele arme Seelen sollen aus dem Fegfeuer befreit werden.“ Nicht nur getrunken wurde zum Gedächtnis der verstorbenen Angehörigen, sondern alle ihre Namen wurden litaneimässig ausgesungen. Bei der Speisung der Armen pflegte man die Legende der heiligen Elisabeth von Ungarn vorzusprechen und zu singen, — und zwar diejenige Version der Legende, in der es heisst, dass die heilige Elisabeth in der Person der Armen eigentlich ihre eigenen Verwandten und Ahnen bewirte.

Ein anderer besonderer Gefässtypus, auch ein antropomorpher Krug, ist der Hochzeitskrug, auf dem ein, auf dem Bette sitzendes nacktes Menschenpaar abgebildet ist. Der Krug hatte einen eigenen Namen, er hiess „hérészes edény“. „Edény“ bedeutet: Gefäss. „Hérész“ nannte man eine bestimmte Phase der Hochzeit, nämlich diejenige, in der die Braut mit ihren Verwandten (dem Hérész-Volk) in dem Haus des Bräutigams einzog. Bei dieser Gelegenheit war es Brauch, dass die Braut die Familie des Bräutigams mit Milchbrot (Kolatschen) und Schnaps, den sie in dem oben beschriebenen Krug (hérészes korsó) mitzunehmen pflegte, bewirtete, um mit dem Symbol von Speise und Getränk die Zusammengehörigkeit der beiden Häuser, des ihren und das des Bräutigams, zu dokumentieren.

Der dritte Gefässtyp ist ein Krug mit grüner Glasur, auf dem kleine Menschenköpfe zu sehen sind. Oft schmücken diese Köpfe den Krug in symmetrischer Anordnung, meist sind es drei, oder mehrere, manchmal weniger Frauerköpfe, selten Männerköpfe.

Reliefartige Menschenköpfe sind auf einzelnen Zunftkrügen abgebildet, — solche Masken findet man auch auf Hochzeitskrügen, auf denen der Name der Braut und des Bräutigams zu lesen ist. Die wichtige Funktion der Zunftkrüge ist bekannt, bei Gastmählern und Zunftfesten, bei Gesellen und Meisterprüfungen hatte der grosse Weinkrug die Aufgabe, die Zusammengehörigkeit der Gemeinschaft zu symbolisieren.

Die menschenköpfigen Krüge oder solche, auf denen Menschenköpfe abgebildet waren, waren überhaupt bei wichtigen Anlässen des Lebens in Gebrauch gewesen: bei Initiationsfesten, bei Hochzeiten, bei Totenmählern. Sie haben eine alte Vergangenheit, aber in dieser Arbeit kann auf diese Tatsache einzig nur hingewiesen werden. Nur eines möchten wir erwähnen: vor einiger Zeit ist das Material beachtenswerten Funde, — pannonischer Gefässe, — aufgearbeitet worden, unter diesem Material befindet sich ein in Győr gefundenes Gefäss aus der Römerzeit, die Form mit einem Frauenkopf. Nach den Angaben von EDIT THOMAS: die Parze Clotho. Dieser Krug soll bei Geburtsfesten und Hochzeiten in Gebrauch gewesen sein.

Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez

A magyar őstörténeti kutatás bizonyos szempontból fordulóponthoz érkezett. Bármily jelentősnek, sőt csaknem cáfolhatatlannak véljük a nyelvészeti paleontológia módszerével elért tudományos eredményeket, úgy véljük, a kutatás legkevésbé sem tekinthető lezártnak. Az utóbbi évtizedekben szorgos munka folyt a régészet, az embertan, az etnológia s a történettudomány úgyszólván valamennyi társtudománya területén. Ezen kutatások valósággal megrohamozták a magyarság, valamint általában az ugor, finnugor, sőt uráli közösség feltételezett egykori szálláshelyeit s a feltárt tudományos anyag a kőkorszakig visszamenően nyitott távlatokat őstörténetünkben. Érthető, hogy a Szovjetunióban, amelynek területére e korszakok eseményei lokalizálódnak, a feltároló s egyre gyarapodó tudományos leletanyag feldolgozása egyre újabb szempontok felvetésével, vizsgálati módszerek igénybevételével, kutatási lehetőségek kipróbálásával folyik. Egyre színesebb és egyúttal hitelesebb lesz az a kép, amely őseink történeti útjáról kibontakozóban van. S ha a kutatást nem is tekinthetjük lezártnak, ha számos esetben hipotézisekre is vagyunk utalva, s következtetéseink — hasonlóan az őstörténetkutatás minden más vállalkozásához — nem ritkán bizonytalanok, mégis vitathatatlan, hogy az új eredmények alapján eddig megközelíthetetlennek vélt távolságokba hatolhatunk a történelembé, s egyre újabb és újabb reális kiindulópontot kapunk tudományos következtetéseinkhez.

A következőkben e kutatási eredmények összegezésével próbálunk egységes képet kialakítani őstörténetünk legfontosabb mozzanatairól. Így szeretnénk hozzájárulni az ugarság, de főleg a magyarság etnikai történetének rekonstruálásához és beillesztéséhez az Euráziában végbemenő általános kultúrtörténeti folyamatba. Különös gondot fordítunk az ökológiai, gazdasági és történeti tényezők kölcsönös egymásrahatásának kiemelésére.

A cikk felépítése a következő. Bevezetésül azt a nomád életformát kíséreljük meg pontosabban körülírni, amely módot adott arra, hogy az erdőlakó finnugorságból kiváló és a sztyeppe övezetébe kerülő ugarság magyar ága a megfelelő gazdasági-társadalmi feltételektől determináltan tehessen meg hosszú útját mai hazájáig. Az eurázsiai sztyeppe általános kultúrtörténetének és népünk történetének szempontjából egyaránt nagy jelentőségű életforma vizsgálata után megkíséreljük nyomon követni etnogenezisünket az uráli együttélés korszakától az ugor-fejlődési szakaszon át az ősmagyarság kialakulásáig. Fejtegetéseinket a honfoglalásra vonatkozó néhány fontos gazdasági és történeti jelentőségű körülmény felvázolásával zárjuk.

Feladatunk megoldásában mindenekelőtt a finnugor őstörténet egyik legnagyobb kutatójának, az ugor-tanulmányok specialistájának, a nemrég elhunyt Valerij Nyikola-

jevics Csernecovnak, Nyugat-Szibéria etnikai történetét feltáró műveire támaszkodtunk. Ezenkívül igyekeztünk bemutatni további olyan adatokat, amelyek az ugor, illetve a magyar etnogenezissel való kapcsolatra látszanak utalni.

I.

Annak ellenére, hogy a honfoglaló magyarság félnomád jellegű népesoporként jelenik meg a Kárpát-medencében, a nomádizmusról szóló szakirodalmunk csekély. Ebből a témakörből a legkompetensebb szovjet kutatók újabb, de nem végleges eredményeit a következőkben lehet röviden összefoglalni.¹

Eurázsia sztyepei népeinek történeti és récents néprajzi anyagában az állattartó gazdálkodás három alapformája különböztethető meg.²

1. Pásztorokodás. A pásztorok a nyájukat az állandó településektől rövidebb vagy hosszabb időre távolabbná hajtják legelni. Hegyvidéki típusát *jilázs* névvel illetik.

2. Félnomadizmus. Az állattenyésztésre specializálódott népek legelterjedtebb gazdálkodási formájaként tartják számon.³ Két alaptípusa van.

a) A közösség (törzs, nemzetség) egy része állandó szálláshelyén marad, ahol földművelés is folyik. A másik rész a nyájakkal és ménesekkel legelőről legelőre vándorol.

b) Az egész közösség, odahagyva téli szálláshelyét, tavasztól késő őszig nomadizál. A ciklikus vándorlás, a tavaszi, nyári és őszi legelő bejárása után, mindig visszatérnek állandó téli szálláshelyeikre.

A pásztorokodás és a félnomád jellegű állattartás között az állandó szálláshely fenntartása ellenére a szovjet terminológia éles különbséget tesz. Az előbbi esetben csak a pásztorok, az utóbbiéban egy nagyobb közösség vándorol az állatokkal együtt. A félnomadizmust egyébként a nomadizmus altípusának tartják.

3. Nomadizmus, mint gazdálkodási forma csak ritkán, specifikus történeti és ökológiai feltételek között jön létre.⁴ Jellemzője, hogy az egész törzs vagy nemzetség az egész év folyamán állandóan vándorol. Semhol sincs állandó szálláshelye.

A nomádok legjellemzőbb állata az egész évi szilajtartásra alkalmas és alkata szempontjából mozgékonyabb ló és juh. A hótakaró alól is ki tudják kaparni táplálékukat, ezért télen sem szorulnak takarmányozásra. Utódaik röviddel születésük után követni tudják a ménes vagy a nyáj mozgását. A szarvasmarha kevésbé alkalmas állandó vándorlásra. Mivel a magasabb hó alól nem tudja táplálékát megszerezni, a mérsékelt égöv alatt télen takarmányozni kell. A sertés és a baromfi az állandó települések lakója. Az eurázsiai sztyepp összes ismert állattenyésztő törzseinek az állatok elnevezésének egységes rendszere alakult ki.⁵ A nomádok az állatokat kor és nem szerint különböztetik meg. Állattartási terminológiájukban különösképpen a lovak megkülönböztető jegeit dolgozták ki gondosan. Pl. egyéves, kétévese, hároméves vagy négyéves csödör stb. Az állattartás milyenségét a földművelés jelentősége és az ezzel kapcsolatban lévő letelepültség aránya, valamint az állatállomány faji összetétele be-

¹ Грязнов, 1957; Руденко, 1961; Черников, 1965; Марков, 1967; Жданко, 1968; Викторова, 1969; RUDENKO, 1969.

² Руденко, 1961: 3.

³ Руденко, 1961: 3.

⁴ Викторова, 1968: 546.

⁵ Руденко, 1961: 10.

folyásolja. Egyazon etnikumon belül az állattartás (különböző formái egymás mellett párhuzamosan is fennállhatnak az ökológiai, társadalmi és etnikai tényezők hatására.

A nomád állattartás, mint egyoldalúan specializálódott gazdálkodási forma, elsősorban az eurázsiai sztyeppén terjedt el.⁶ Itt érte el klasszikus megvalósulási formáját a lovas nomadizmust.⁷ Annak ellenére, hogy az állattenyésztés a nomád népek gazdálkodásában domináló szerepet játszik, e népcsoportoknak mégsem kizárólagos gazdasági tevékenysége. Bizonyos formájában a földművelést is űzik. A régészeti leletek és történeti források tanulsága szerint a klasszikus lovasnomádoknak ismert szkitáknál és hunoknál sem volt teljesen ismeretlen a földművelés.⁸ A török és mongol népek nyelvének alapszókincsében földműveléssel kapcsolatos szavakat mutattak ki a nyelvészek.⁹ A sztyeppre övezetében a bronzkor óta kimutatható a földművelés.¹⁰ Megléte azonban nem zárja ki a sztyeppre nomád világának sajátos jelenségként való felfogását, amely lényeges vonásokkal különbözhet a letelepült népek történetétől. A nomád népek társadalmi-gazdasági formációról nem alakult ki egységes vélemény a kutatók között. Egyesek szerint önálló sajátos nomád termelési mód is feltételezhető.¹¹ Mások viszont az ősközösségi társadalmi rend felbomlásától, a katonai demokrácián keresztül az osztálytársadalmakhoz vezető evolúciós fejlődés mellett törnek lándzsát.¹² Vannak akik a nomadizmust az ázsiai termelési módhoz tartozónak vélik.¹³

A nomadizmus előfeltétele a csoportos tenyésztésre és extenzív tartásra alkalmas állatok háziásításával jön létre a „neolitikumi forradalomban”. Előttörténete¹⁴ az eurázsiai sztyeppre két legnagyobb s egyben legjelentősebb bronzkori kultúrájában követhető nyomon: egyrészt az Urál-hegységtől délkeletre, Nyugat-Szibéria déli részével szomszédos Kazahsztán és Közép-Ázsia területén húzódó andronovói, másrészt ettől nyugatra, Európában az Alsó-Volga vidékétől a Don folyóig terjedő szrub (gerendasiros) régészeti kultúrájában.¹⁵ A két szomszédos archeológiai komplexum az i. e. XVIII. századtól a VIII. század elejéig áll fenn, hasonló ökológiai környezetben alakul ki és azonos fejlődési tendenciát mutat. A régészeti leletek alapján az andronovói és szrub népeket komplex gazdasági tevékenység jellemzi (földművelés, állattenyésztés és fémművéség). A folyók közelében űzött kapás földművelésről a fennmaradt kőkapák, magórlők, réz- és bronzsarlók, valamint búzaszemek tanúskodnak. A telephelyek jelentős vastagságú kultúrreége letelepült életmód bizonyítéka ugyanúgy, mint az osteológiai anyagban a tehéncsontok dominálása. A kutatók véleménye szerint a földművelés mellett az i. e. XII. századig pásztorkodó állattartás folyik. A konyhahulladékokban szinte kizárólag csak a háziállatok csontjai találhatók, mindenekelelt szarvasmarha és juh. A ló aránya állandóan növekvő tendenciát mutat. Az állattenyésztés jelentőségére utal a sírokban elhelyezett juh és szarvasmarha, valamint ló csontmaradványok. A ló tömeges elterjedése az i. e. XV. századtól veszi kezdetét.¹⁶ A földművelés és állat-

⁶ Черников, 1965: 70.

⁷ ECSEDEY, 1969: 859.

⁸ Смирнов, 1966: 13; Марков, 1967: 5; История Сибири, 1968: 242.

⁹ Викторова, 1968: 548.

¹⁰ Сальников, 1967: 169, 326.

¹¹ Марков, 1967: 30.

¹² Смирнов, 1964: 15.

¹³ Викторова, 1968: 546.

¹⁴ Марков, 1967: 6; Сальников, 1967: 326–334.

¹⁵ Сальников, 1967: 147, 241.

¹⁶ Сальников, 1967: 47, 326; История Сибири, 1968: 172.

tenyésztés mellett a népesség fémfeldolgozást is művel. Egyrészt a saját (Volga-vidék, Mugodzsár-hegység és Kazahsztán környéke), másrészt az északra fekvő Urál környéki, érően gazdag erdős, ligetes vidék lelőhelyeire támaszkodva.¹⁷ Ezen a területen kialakult metallurgiai centrumok ugyanis átveszik a kaukázusi központok addigi vezető szerepét és az i. e. II. évezredben — mint urál-altáji fémfeldolgozó övezet — bőségesen ellátják a szrub és andronovói területeket a nyersanyagon kívül kész fémeszközökkel is. Az andronovói és szrub kultúra tipológiai hasonlatossága ellenére jelentős eltérést mutat az edény- és szerszámformákon kívül a díszítő motívum rendszerében, temetkezési szokásokban, antropológiai típusban stb. egyaránt.¹⁸ A két archeológiai kultúra a Dél-Urál sztyeppéin találkozik és az i. e. XV. századtól kezdve intenzíven keveredik egymással.¹⁹ A keverék kultúrát hordozó metisz antropológiai csoportok fokozatosan délkeleti irányba húzódva, Közép-Ázsia nagy részét elárasztva az i. e. II. évezred végére az iráni fennsíkiig nyomulnak előre.²⁰

Az andronovói, szrub és keveredésükből kialakult sztyeppéi bronzkultúrákban különösképpen az i. e. XII. századtól kezdve jelentős változásokról tanúskodnak a leletek, amelyeket az archeológusok a nomadizmus, illetve a „félnomadizmus” kialakulásaként interpretálnak.²¹ A sztyeppe térségében az állattállomány növekedése, a csere fejlődése, valamint a szruboreális klímaperiódus végének a földművelést háttérbe szorító meleg optimuma determinálja a nomád életmód kialakulását. Az előző évszázadok komplex gazdasági rendszere felbomlik, a kápás földművelés erősen csökken, viszont az állattenyésztés, a felszilaj állattartásról a nomadizmussá való áttérés következtében jelentősen növekszik. Egyes csoportoknál azonban a kedvező feltételek következtében a folyók mentén a földművelés továbbra is virágzik, ezért a késő bronzkori sztyeppévidék gazdálkodását — nem éppen szerencsés terminológiával — félnomadizmusként szokás emlegetni.

MARKOV véleménye szerint a nomadizmus kialakulásának legideálisabb feltételét a sztyeppe és a hegyvidék találkozásának zónája biztosítja s mint ilyen, számításba jöhet Kazahsztán, Közép-Ázsia délnyugati része, valamint az Arab-félsziget s talán Belső-Ázsia.²² RUDENKO a jilázs állattartási formából vezeti le a jelentős állattenyésztési tapasztalatokat és kedvező ökológiai adottságokat feltételező nomadizmust. Szerinte ezeknek a követelményeknek legjobban megfelelő terület: Tiensany, Altáj, Mongólia, továbbá az Urál-hegység délkeleti, sztyeppel érintkező völgyes vidéke.²³

Amíg a bronzkor száraz klímája, különösen az i. e. XVIII—VIII. századig tartó kiszáradási maximum, a nomadizmus kialakulását segíti elő, addig a vaskor elején beköszöntő hűvösebb, csapadékosabb időjárás, a kietlen területeket jó minőségű legelővé változtatva, a felhalmozott állattartási tapasztalatok továbbfejlődését teszi lehetővé. Ennek következtében az i. e. I. évezred első felében, különösen pedig az i. e. VIII—VII. században az eurázsiai sztyeppévidék népeinek túlnyomó többsége teljesen áttér a nomád életformára.²⁴ Erre az időre tehető az „első lovasnomád” népek tartott kimmerek és szkíták megjelenése, valamint ekkor alakul ki a bronzból készült szilárd

¹⁷ Косарев, 1963: 20; Черных, 1969: 79.

¹⁸ Сальников, 1967: 343.

¹⁹ Смирнов, 1964: 174; Сальников, 1967: 340.

²⁰ Грязнов, 1957: 145.

²¹ Грязнов, 1957: 144; Сальников, 1967: 26; Марков, 1967: 2—5.

²² Марков, 1967: 8.

²³ Руденко, 1961: 6.

²⁴ Черников, 1965: 71; История Сибири, 1968: 187.

zabla is.²⁵ A vaskor elején, a „teljes” nomadizmusra való áttérés következtében a szálláshelyek állandósága, a kerámiaemlékek mennyisége a minimumra csökken. Az utóbbinál nagyfokú degradáció következik be. Az archeológiai kutatás számára a sírleletek válnak elsőrendű jelentőségűvé, a településhelyek maradványaival szemben. A sírok feltárt anyagából tudjuk, hogy a sztyeppén különböző etnikumú népességből álló egységes kultúróvezet jön létre, amelyet hasonló lószerszámzat, fegyverzet és ún. szkita-szibériai állatstílus jellemez.²⁶

A szovjet kutatók jelentős eredményt értek el az archeológiai kultúrák etnikai interpretációja területén, amelyet retrospektív módszerrel végeznek, fölhasználva a többi tudományág, főleg az antropológia és toponimisztika eredményeit. Az előbb ismertett kultúrák etnikai hordozóit a következőképpen határozzák meg.

Az európai sztyeppéről Közép-Ázsiába délkeleti irányba benyomuló és a Pamir-hegységig hatoló „szrub félnomád” kultúra kronológiailag egyezik az i. e. II—I. évezred fordulóján az iráni fennsíkon tartózkodó állattenyésztő árja csoportok megjelenésével,²⁷ területén bukkannak fel az iráni nyelvű szák, masszageta, uszun stb. törzsek. A szrub és nyugati andronovói kultúra Dél-Urál környéki keveredési körzetében jön létre az i. e. VII. században a szintén iráni szauromaták régészeti komplexuma. Az egymást kronológiailag követő kultúrák az azonos területi elterjedésen kívül a temetkezési szokások, antropológiai típus és az anyagi kultúra kontinuitását mutatják.²⁸

A felsorolt tényeket figyelembe véve a szovjet kutatás a szrub és az intenzíven vele keveredő nyugat-andronovói kultúra népességét indoiráninak, illetve proto-iráninak tartja. Ezt a véleményt több körülmény valószínűsíti. Így az indoeurópai őshaza nyelvészeti paleontológia szerint elfogadott Közép- és Kelet-Európába való lokalizációja (fenyő, nyír, bükk)²⁹ és a zsinórdíszes földműves-állattenyésztő kultúrákhoz kapcsolása, továbbá a IV—III. évezredű ukrainai ló domesztikációs központ,³⁰ valamint a finn-permi nyelvek földművelésre és állattenyésztésre utaló ősiráni jövevény szavai.

Az andronovói kultúra szrub hatástól mentes keleti felének nagy részét a Nyugat-Szibériai liget-sztyeppéi jellegű szarmatoid kultúráival együtt, az e kérdéssel foglalkozó kutatók az obi-ugorsággal való régészeti és antropológiai kapcsolatok alapján etnikailag az ugarsághoz kapcsolják.³¹

E nagy jelentőségű és a magyar őstörténet számára fontos megállapítás konfrontálásához szükségesnek látszik a finnugor őstörténet korábbi és későbbi korszakainak ismertetése a kérdéssel legintenzívebben foglalkozó szovjet kutatás eredményei alapján.

II.

Amennyiben az ugarságot a bronzkorban a sztyeppére, illetve a minden tekintetben hozzá tartozó ligetes sztyeppére is helyezzük, feltehetően a finnugor őstörténet i. e. IV—III. évezredű színhelyéül a sztyeppével északról szomszédos, szélesen elnyúló erdős övezetet kell tekinteni.

²⁵ Смирнов, 1966: 13.

²⁶ Черников, 1965: 73.

²⁷ Толстов, 1962: 60; Сальников, 1967: 343.

²⁸ Смирнов, 1964: 182.

²⁹ Третьяков, 1966: 63.

³⁰ BÜKÜNYI, 1969: 281.

³¹ Сальников, 1966: 124; 1967: 347; Трофимова, 1968: 69.

Ami pedig az uráli őshazát illeti — a kutatás jelenlegi színvonalán a legelfogadhatóbb nyelvészeti paleontológiai elmélet, amellyel a többi tudományágak eredményei viszonylag könnyen összehangolhatók — ezt nagyjából Nyugat-Szibéria területére teszi. A rokon nyelvekben kimutatható tajgai fák ősi közös elnevezései, a pollenanalízis alapján kialakított erdőterképre vetítve, ugyanis az Alsó- s Közép-Ob és Urál között húzódó vidékre utalnak.³² Ide, az Urál-hegység két oldalára, de főleg annak keleti részére helyezhetjük az uráli népek utolsó együttélésének területét, az i. e. VI—IV. évezredben. Az uráli őshaza életföldrajzi adatok alapján Nyugat-Szibériába való lokalizációja az ott található archeológiai kultúrák etnikai interpretációját segíti elő. E terület benépesülése a régészeti adatok alapján keletről és főleg délről történik, nagyrészt a mezolitikum végén. A kerámia itt szembetűnően fejlett formában, szintén délről jelenik meg az i. e. IV. évezredben. Formája és díszítése ugyanúgy, mint a kő eszközanyag jellege — szintén az Aral-tó melléki kelteminári neolitikumi kultúra emlékeivel mutat egyezést.³³

A kedvező ökológiai feltételek hatására i. e. V—IV. évezredben Nyugat-Szibériában jön létre Észak-Eurázsia legkorábbi és egyben legjelentősebb ún. jégkorszadvadász tőkörnyéki kultúrája, amely számos egykori népmozgalom kiindulási bázisául szolgál.³⁴ Ugyanis az Urál-hegység nemcsak kiemelkedő fontosságú nyersanyagbázis, hanem jelentős a klímát befolyásoló szerepe is.³⁵ Felfogja a nyugat felől érkező nedvességet hozó ciklonokat, ezért keleti felén, Nyugat-Szibériában a hótakaró vastagsága kisebb, mint Európa hasonló szélességi fokain fekvő területein. Ez a körülmény alakítja ki évezredekkel ezelőtt az erdei állatok, különösen a rénszarvas Urál környéki nyugat—kelet irányú ciklikus vándorlását.

Nyugat-Szibéria területén az i. e. IV. évezred végén megjelenő sí és szán (az utóbbit valószínűleg bőrrrel bevonva csónakként használták), valamint az evező forradalmi változást okoz.³⁶ A közlekedési eszközök megjelenésével mozgékonyabb életforma bontakozik ki, amelyet a beköszöntő szubborális klímaváltozás is elősegít. Az optimális természeti feltételeknek és technikai adottságoknak megfelelően a rénvadászat kerül előtérbe. CSERNYECOV véleménye szerint Nyugat-Szibériából ekkor vándorolnak szét Skandinávia felé az előlapp, keleti irányba pedig a protojukagir, vadászatra specializálódott csoportok. Ez a migráció alkotja az uráli népek szétválásának első láncszemét. Az i. e. III. évezredben így az Onyega-tótól az Angara folyóig terjedő, uráli népek lakta arktikus etnokulturális övezet jön létre, amelyet azonos díszítésű kerámia, hasonló stílusú zoomorf kultikus ábrázolások (medve, rénszarvas, vízimadár), egységes temetkezési szokások és sziklarajzok, identikus csont s kő eszközanyag,³⁷ valamint uráli antropológiai típus jellemez.³⁸ Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemelnek a finnországi régészeti leletekből előkerülő, nemcsak nyugat-szibériai típusú, hanem szibériai fából készült szán- és símaradványok, kultikus ábrázolások.³⁹ Párhuzamul kínálkozik még a fentiekhez: a lapp, szamojéd, obi-ugor nyelvi és récsen

³² HAJDÚ, 1964: 47—83; 1969: 255.

³³ Чернецов, 1953: 30; Крижевская, 1968: 107; Виноградов, 1968: 153—158; Чернецов, 1968: 53; Бадер, 1970: 169—171.

³⁴ Чернецов, 1964: 7; 1969/a: 113; 1969/b: 116; Мошинская, 1965: 6.

³⁵ Физико-географическое районирование СССР, 1968: 310; Чернецов, 1969: 115.

³⁶ Чернецов, 1964: 8; Бадер, 1970: 163.

³⁷ Чернецов, 1964: 7; 1969/b: 118.

³⁸ Трофимова, 1968: 63.

³⁹ Чернецов, 1964: 7; Мошинская, 1965: 5.

etnográfiai egyezések, valamint a lappok, szamojédok és jukagirok ABO, továbbá MN vércsoportjainak százalékos megfelelései.⁴⁰

Amennyiben Nyugat-Szibériát, az obi-ugorság jelenlegi etnikai területét és annak szélesebb környékét elismerjük az uráli őshaza helyének, úgy beigazolódást nyer az a felfogás, amely szerint a finnugorok eredeti embertani képlete nem az europid, hanem az obi-ugorok, szamojédok és kettek képviselte uráli metisz antropológiai típus (differenciálatlan paleomongoloid europiddal és mongoliddal keveredve). Az uráli antropológiai típus kialakulásának körzetét az Uráltól keletre Nyugat-Szibériában tételezik fel a kutatók. Elterjedési területe a mainál régebben szélesebb volt s beletartozott Kelet-Európa erdős vidéke is.⁴¹ Az ősi mongoloid komponens a Szovjetunió észak-európai részének népei között kelet—nyugat irányban csökkenő tendenciával jelenleg is megmutatkozik.

Újabb finnugor csoportok az őshazát elhagyva az i. e. III. évezredben fokozatosan az Uráltól nyugatra fekvő területek irányába húzódnak, hogy a következő évezredben a kelet-európai erdőövezet különböző népeit magukba olvasztva a Balti-tengerig hatoljanak.⁴² E folyamat egyik fontos láncszeme volt a Káma folyó vidékén szibériai jellegű neolitikus kultúra megjelenése, amelynek hordozói mai ismereteink szerint a finn-permi népek elődei lehettek.⁴³

Délről Kelet-Európa erdős zónájába a III. évezred végén a zsinórdíszes kerámiát képviselő földműves-állattenyésztő kultúrák, feltehetően indoeurópai törzsek nyomulnak be.⁴⁴ Az őslakosság számára új gazdálkodási módjuk azonban még hosszú időre idegen marad. Kivételt csak az Urál nyugati szomszédságában fekvő finn-permieknak tulajdonított, magas szintű fémfeldolgozásáról híres turbinói, valamint a rokon — nyugat felé intenzíven terjedő — fejlett voloszovói kultúra képez.⁴⁵

Ha egybevetjük az erdőövezet, a ligetes sztyeppe, valamint a sztyeppe osteológiai leleteit, úgy ezekre vonatkozóan a következő kép bontakozik ki. Az erdő övezetében a komplex gazdálkodás (állattenyésztés és földművelés) az i. e. II. évezred végétől kezd nagyobb arányban terjedni, általánossá az i. e. I. évezredben válik. A vadászat és a halászat azonban továbbra is jelentős szerepet játszik. Ezen a területen a koravaskorban — a leletek tanúsága szerint — a legfontosabb háziállat az (ökológiai viszonyokhoz legjobban alkalmazkodó) alacsony termetű erdei ló, utána a szarvasmanha, majd a sertés következik, legkevesebb a juh.⁴⁶

A nálunk is jól ismert, erdőövezetben fekvő anónyinói kultúrában (i. e. VIII—III. század) a csont anyag 50—60%-a főleg vadászatból adódik, mindenekelőtt prémes állatokból (coboly, hód, róka). A patások részesedése kevés. A háziállatok közül (az osteológiai anyag majdnem fele) a ló 35%, a szarvasmanha 25—30%, a juh pedig 15% körül szerepel.⁴⁷ A középkori anyag is hasonló arányt mutat.⁴⁸ Nem véletlen az sem, hogy az ezen a területen élő udmurtoknál még nemrégben is dívó szokás a ló

⁴⁰ Золоторева, 1964: 5—6; Чернецов, 1969: 119.

⁴¹ Дебеч, 1948: 109; 1956: 8; Трофимова, 1968: 63; MARK, 1970: 211—220.

⁴² Третьяков, 1966: 49—63.

⁴³ Третьяков, 1966: 28—49; Бадер, 1964: 170; 1970: 169; Халиков, 1969: 370—387.

⁴⁴ Бадер, 1964: 73; Третьяков, 1966: 63—108.

⁴⁵ Бадер, 1964: 152; Третьяков, 1966: 37; Халиков, 1968: 108.

⁴⁶ Краснов, 1967: 33.

⁴⁷ Цалкин, 1966: 91—95.

⁴⁸ Краснов, 1967: 35.

leölése férfi, tehén leölése nő temetése alkalmával. A gyászszertartáskor az állatok bőre a láb- és koponyacsonttal egyetemben felfüggesztve a közeli fára kerül.⁴⁹

Az erdőövezettel szemben a ligetes sztyeppe népeinél a bronzkorhoz hasonlóan a koravaskorban is a szarvasmarha dominál. Nagyságrendben utána következnek a ló, majd a juh és végül a sertés. A sztyeppén a legfontosabb és egyben a legnagyobb számú állat a mozgékony ló és juh. A vadászat ezeken a területeken nem játszik fontos szerepet. Üldözések formájában gyakorolják, s leginkább patás állatokra vadásznak. Ezeknek a maradványai, a kevésszámú vadállatsont, kb. 60%-ot tesz ki.⁵⁰

A magyar szakirodalomban a legutóbbi időkig tartja magát az a vélemény, hogy míg a finnugorság felbomlása után az őshazából Északkelet-Európába vándorló finn-permi csoportok megismerkednek a földműveléssel és az állattenyésztéssel, addig az ugarság az erdős vidék környékén lovas vadász, illetve lótenyésztő prémvadász életmódra tér át. Ez a felfogás a Szovjetunióban végzett archeológiai ásatások osteológiai anyagának kiértékelése alapján módosítandónak látszik. Az ugorokra jellemzőnek vélt kizárólag lótenyésztésre szorítkozó s egyúttal prémvadász életmódot dokumentáló archeológiai kultúrát ugyanis nem sikerült kiásni. Az erdőövezet halász-vadász lakosságánál a Balti-tengertől a Jenyiszej folyóig ugyan a lótenyésztés az i. e. II. évezred végétől intenzíven terjed, de nem kizárólagosan, hanem a szarvasmarha- és sertéstartással, valamint a földműveléssel együtt. A fentiek alapján az ugarság gazdasági életét a bronz és a koravaskor idején az általános kultúrtörténeti fejlődés tanulságai szerint összetettebb jellegűnek kell elképzelnünk, mint a nyelvtudomány szórványos adatokra építő következtetései engedik.

III.

Az ugor együttélés helyének lokalizációja és ökológiai feltételeinek felderítése döntő jelentőséggel bír az ugor életmód meghatározása szempontjából. A nyugat-szibériai őshazából Európába vándorló finn-permiekhez, valamint a kelet és délkelet felé húzódó szamojedokhoz hasonlóan az ugarság sem maradhatott a korábbi őshazában, az Ob környéki tajgában. El kellett hagynia ősi lakóhelyét, ahová azonban később, egyes csoportjai, a vogulok és osztjákok újból visszatérnek, feltehetően egy déli irányú migrációt követően (uszty-poluji kultúra).

A nyelvészet feltételezése szerint az ugarság elkülönülése a többi uráli csoporttól az i. e. III. évezred végén megy végbe.⁵¹ Ebben az időben, vagyis a neolitikumi kor végén Nyugat-Szibéria addig egységes kultúrájában délen lokális sajátosságok alakulnak ki. Ugyanakkor a tajga déli része, a Közép-Irtis vidéke, a szubboreális klímaváltozás hatására ligetes sztyeppévé alakul át. Ezen a területen alakul ki az i. e. III–II. évezred fordulóján Nyugat-Szibéria első eneolitikus kultúrája, aminek az a magyarázata, hogy a Tobol és Közép-Irtis vidékén a sztyeppe északra terjedése, tajgába való behatolása előbb elkezdődik és északabbra hatol, mint a szomszédos, süllyedő és mocsaras közép-Ob vidéken. Ennek következtében Nyugat-Szibéria területei közül a Közép-Irtis vidéke lép elsőnek kapcsolatba a délről szomszédos Kazahsztán fejlettebb sztyepei kultúráival. Ez a kedvező körülmény segíti elő komplex földműves-

⁴⁹ 1965-ben a szerző részvételével gyűjtött anyag a moszkvai Lomonoszov Egyetem Néprajzi Tanszéke által szervezett expedíció idején az Udmurt ASZSZK-ban.

⁵⁰ Палкин, 1966: 91, 93, 95.

⁵¹ HAJDÚ, 1962: 37–59.

állattartó kultúrának kialakulását Nyugat-Szibéria ligetes, sztyeppés táján az i. e. II. évezredben. A növényzet megváltozásának következtében az északabbra lakó halász-vadász erdei népséggel való korábbi inermikus kapcsolat megszakad, helyébe déli kulturális hatások kerülnek előtérbe.⁵²

A bevezetésben már kifejtettük, hogy a magas hótakaróktól védett Délkelet-Urál völgyes sztyeppéhez csatlakozó vidéke kedvez az állattartásnak. Szomszédságában az állattenyésztés nyomai már az andronovói korszakot megelőző időben fellelhetők. Nyugat-Szibéria ligetes sztyeppés területe pedig a szarvasmarha-háziásítás egyik feltételezett centruma.⁵³ Már a neolitikumban vadlovakban gazdag. Közeliében találjuk a ló domesztikálásának közép-ázsiai központját, Anaut (i. e. IV. évezred). Közeliében bukkannak fel az első lovas temetkezések nyomai az afanászovói eneolitikus kultúrában,⁵⁴ majd e jelenség szélesebb elterjedését figyelhetjük meg a bronzkorban a Dél-Urál is magába foglaló andronovói kultúra jellegzetes nyugat-keleti tájolású sírjaiban. Említést érdemel az i. e. II. évezred utolsó negyedétől a következő évezred elejéig, a nedvesebb klímaperiódus beköszöntéséig tartó kiszáradási maximum, aminek következtében a sztyeppe északi határa még feljebb hatol. (Erről tanúskodnak az Urál erdeiben szívósan megmaradt több mint harmincféle sztyeppeti növényfaj.)

Az i. e. XII. századtól kezdve Kelet-Európa erdőövezetéhez hasonlóan, a nyugat-szibériai tajga déli részén elterjed az állattenyésztés (ló, szarvasmarha, juh) és a földművelés, amelyet délről, a ligetes sztyeppe északi vidékről behatoló törzsek hoznak magukkal.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan a sztyeppén és a ligetes sztyeppe déli körzetében viszont a nomád, illetve „félnomád” életforma és gazdasági mód alakul ki. Mint ismeretes, az Urál-hegység délkeleti területe és a szomszédos Kazahsztán a nomadizmus centrumaként szerepel.

Míndezek alapján az ugor nyelvek sztyeppeti népekhez hasonló közös lóterminológiája (manysi: kit pum luw, xuram pum luw; magyar: másodfűlő, harmadfűlő) különös jelentőséget nyer. A sztyeppeövezetben a nyereg és a zabla az i. e. XV–VIII. sz. között, a domesztikált ló tömeges elterjedésének idején jelenik meg.⁵⁶ Az ezeket a tárgyakat jelentő szavak szintén közősek a magyar és obi-ugor nyelvekben ugyanúgy, mint a bronzöntéshez nélkülözhetetlen ón és ólom (?) fémek elnevezései. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy Szibéria nyugati határa, az Urál-hegység nemcsak a kőkorszakban, hanem később is jelentős nyersanyaglelőhelynek bizonyul. A Közép- és Dél-Urál keleti, valamint nyugati oldalán az i. e. II. évezred közepére — déli hatásra — egyaránt kialakulnak a helyi fémfeldolgozó központok.⁵⁷ A termelés intenzitása következtében átveszik a vezető szerepet — a sztyeppe vidékének fémmel, illetve fémesszközökkel való ellátásában — a régebbi tradíciókkal rendelkező Kaukázustól, ahol a bronzöntéshez nélkülözhetetlen ón hiányzik. Az uráli központok a kazahsztáni és altáji metallurgiai centrumokkal együtt, koruk egyik legjelentősebb fémfeldolgozó övezetét alkotják, befolyásuk alatt tartják a Volgától Távól-Keletig húzódó messze vidéket.⁵⁸

Az Urál a hozzá csatlakozó Volga-mellékkel együtt főleg felszíni rézlelőhelyekben

⁵² Косарев, 1964: 37–44; 1966: 24–33.

⁵³ Советская Археология, 1967: 17. № 3.

⁵⁴ Кривцова—Гракова, 1955: 71.

⁵⁵ Косарев, 1966: 28.

⁵⁶ Сальников, 1967: 329.

⁵⁷ Тихонов, 1960: 91.

⁵⁸ Косарев, 1963: 20; Бадер, 1964: 214.

gazdag. Minthogy az ón a déli Urálban nem fordul elő, a fémanalízis alapján tudjuk, hogy ezért a gazdagabb altáji lelőhelyek ón- és ólomérce jelentős szerepet kap.⁵⁹ A fémművesség jelentőségét tanúsítja az Urál-hegységtől a Közép-Obig terjedő erdőszelvényes övezetben kialakuló sajátos formájú neolitikus kerámia motívumait másoló jellegzetes díszítésű fémeszközanyag.⁶⁰ A bronzöntés ismerete már az i. e. I. évezred második felében az Ob alsó folyásánál a Poluj folyó torkolatának vidékén az északi sarkkörig hatol (uszty-poluji régészeti kultúra i. e. V—III. századig).⁶¹

Az előbb említettekkel kapcsolatban különös figyelmet érdemel, hogy a réz elnevezését egyes kutatók az észak-iráni nyelvekben finnugorból való átvételnek minősítik.⁶² A magyar és az obi-ugor nyelvekben közös elnevezése van mind az ónnak, mind az ólomnak. Ezek az egyező nyelvi kifejezések a bronzkorban még együtt élő ugarságnak fémfeldolgozó központok közelében való elhelyezkedésére látszanak utalni.

A fentiekben kifejtettek alapján a bronzkorban a még differenciálatlan ugarság szállásterületének Nyugat-Szibéria déli részét tarthatjuk, amely ökológiailag részben a ligetes-sztyeppés övezetbe, részben a sztyeppébe tartozik. Az ugarság életmódját e területen feltárt archeológiai leletek alapján lehet meghatározni. Nem tartjuk kizártnak azt a feltételezést, hogy az Urál környéki szrubbal nem keveredett andronovói, illetve andronovóid majd szarmata jellegű kultúrák etnikailag, legalábbis részben, az ugarsághoz kapcsolhatók. Ezt megerősíteni látszik a honfoglalók andronovói antropológiai típus felé mutató osteológiai anyaga, valamint az obi-ugorság récents embertani képzetében délről északra gyengülő andronovói európai vonások,⁶³ továbbá az etnikai történetük.

IV.

Nyelvészeink szerint az Urál környékén az erdő és ligetes sztyeppé határán elhelyezkedő, lótenyésztést ismerő ugor nyelvű közösség az i. e. I. évezred első felében felbomlik.⁶⁴ E fontos esemény okául más népek közbeékelődésére szokás hivatkozni. Az említett időmeghatározás a bronzkorvégi és koravaskori periódust fedi a régészetben. Ezt a korszakot jelentős klímaváltozásokkal, a nomadizmus kialakulásával, s az ezekkel valószínűleg összefüggő intenzív népmozgásokkal jellemezhetjük.

A komplex gazdálkodást folytató bronzkori ugor közösség felbomlását nem csupán más etnikumú csoportok közbeékelődése okozhatta, hanem ebben a gazdálkodási módjukban bekövetkezett jelentős változás is fontos szerepet játszott. A széttelepüléshez nagymértékben hozzájárul, hogy Nyugat-Szibéria ligetes sztyeppéinek déli részén egyes ugor csoportok az i. e. II. évezred végén és a következő évezred elején ökológiai és interetnikus tényezők hatására az állattartás nomád formájára térnek át. Az állandó helyzetváltoztatással járó mozgékony életmódjuk következtében megszakad a kapcsolat az északabbra lakó, továbbra is letelepült életmódot folytató (földművelés, sertés-tenyésztés, félszilaj állattartás) nyelvrokonokkal. Ezt az elszakadást elősegítette továbbá

⁵⁹ Черных, 1966: 85.

⁶⁰ Бадер, 1964: 169.

⁶¹ Чернецов, 1953: 121—179; Мошинская, 1964: 2.

⁶² Абаев, 1958: 83—84.

⁶³ Сальников, 1967: 347; Трофимова, 1968: 63; Дебец, 1968: 13—22;

TOTH, 1969: 85—91.

⁶⁴ MOOR, 1952: 93; HAJDÚ, 1953: 53; BÁRCZI, 1961: 33; MOOR, 1963: 114.

MOOR ELEMÉR nem megbízható forrásokra hivatkozik, amikor arról ír, hogy a korai bronzkor Kelet-Európában az i. e. I. évezred első felében kezdődik.

az a körülmény, hogy a kedvező természeti feltételek hatására északra a tajga felé is történik migráció. A helyben maradt letelepült ugorok a szubatlantikus hűvös időjárású periódus beköszöntésével, a tajga délirányú terjeszkedésével, újból visszakerülnek az erdő övezetébe.⁶⁵

Az obi-ugorság etnikai történetét feltáró archeológiai kutatás megerősíti ezeket a feltételezéseket.

Nyugat-Szibériában a vogulok és osztjákok sarkkörhöz közelfekvő, földrajzi adottságainál fogva viszonylag izoláltak tekinthető etnikai területe, nem volt kitéve gyakori népmozgalmaknak. A szovjet őstörténeti kutatásnak CSERNYECOV és MOSINSZKAJA munkássága révén sikerült az Ob alsó folyásánál lakó népek történetét rekonstruálni.⁶⁶ Retrospektív módszer segítségével kimutatták az obi-ugor récents etnográfiai komplexumnak a kontinuitását az i. e. V. századig a kétkomponensű uszty-poluji és polcsevai régészeti kultúrák geneziséig visszamenően. Ekkor ugyanis az egyik összetevő folytonossága az adott területen megszakad, előzménye délen az andronovóiból kialakult koravaskori ún. szarmatoid nyugat-szibériai ligetes sztyepei kultúrák között található meg.⁶⁷

Az említett kultúrák déli komponensében szarmatoid jellegűnek látszik és sztyepei, déli interetnikus hatással magyarázható a különböző tárgyak andronovói típusú díszítő rendszerének geometrikus motívumai, a bronzból öntött kultikus ábrázolások ún. szkita-szibériai állat stílusa, a fémből készült üstök és az ezeket utánzó kerámia alkalmazása. Időszámításunk előtti első évezred második felében a sarkkör közelében a fémművesség intenzív elterjedését bizonyítja a bronz- és vaseszközökön, fegyvereken kívül a féligkész tárgyakkal, kőből készült öntőfonmákkal, továbbá salakkal együtt kiásott bronzöntő műhely is. A kultikus tárgyak különösen magas arányban tartalmaznak ólmot és ónt. A szarmata típusú fegyverek: kard, dárda, harci balta, valamint mellvért és sisak megjelenésével — párhuzamosan fejlődnek s egyben társadalmi változásokat tükröznek a folyó partján megjelenő megerősített települések. A potsevai kultúra délibb területén a sírokban lovasmetkezésre utaló nyomok, nevezetesen lócsont, zabla, ezenkívül lovat, nyeret és lovast utánzó agyagmodellek bizonyítják az obi-ugor nyelvből és folklórból kikövetkeztetett ugor lovaséletmód ősiségét.

A helyi archaikus összetevőhöz tartoznak az egyes arktikus kultúrákkal párhuzamos jelenségek: sajátos díszítésű és formájú hólapátok, kanalak, fésűk, késnyelvek, tűtartók, valamint nyitott szájú, életvonallal jellemzett állatábrázolások, továbbá a helyi bronzkori leletekhez hasonló zoomorf figurák, a hullámvonal ornamensű kerámia és a kutyafogató eszközanyag. Ez utóbbinak legrégebb archeológiai emlékei éppen az uszty-poluji kultúrából kerültek elő.⁶⁸ Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy az obi-ugorok egyes szántípusaihoz hasonlóak az északkelet-szibériai paleoázsiai népeknél található.⁶⁹

Az eleinte élesen elkülönülő, valószínű etnikai különbséget is kifejező két kultúrkomponens, a sztyepei jellegű déli „jövemény” és a helyi archaikus uráli összetevő, a több száz éves hosszú együttélés során az i. e. I. évezred végére fokozatosan össze-

⁶⁵ Косарев, 1964: 210—212.

⁶⁶ Чернецов, 1941; 1953; 1957; 1963; 1964; 1968; 1969/a; 1969/b; Мошинская, 1953; 1964; 1965; История Сибири, 1968: 233—242.

⁶⁷ Чернецов, 1953: 221—242; Мошинская, 1964: 1—8; 1965: 41.

⁶⁸ Мошинская, 1964: 8.

⁶⁹ Атлас Сибири, 1961: 63.

olvadva kialakítja ezen a területen a következő évezred külső hatásoktól mentes, lassú belső fejlődést dokumentáló régészeti kultúrákat, amelyek a vogulok és osztjákok etnográfiai anyagába torkollanak.

Az archeológiai leletek igazolni látszanak azt a feltételezést,⁷⁰ hogy az i. e. első évezred első felében felbomló ugarság egyik ága Nyugat-Szibéria volt ligetes sztyeppés északi területéről, a Közép-Irtis vidékéről az i. e. V. évszázadban a tajga övezetébe kerül, az uráli őshaza egykori területére, és keveredik az Alsó-Ob környéki őshonos halász-vadász, uráli antropológiai típusú, feltehetőleg archaikus uráli etnikumú népességgel. Ez az északra települt ugor csoport a szubsztrátum embertani képét és környezetéhez idomult anyagi kultúráját átvéve, saját nyelvét, sztyeppesi-szarmatoid kultúrájának és europid antropológiai típusának egyes elemeit elterjesztve hozta létre az obi-ugarság etnikumát, a kétkomponensű uszty-poluji, potsevasi és szomszédos archeológiai komplexumokat, amelyek bronzművességükkel, vaseszköz-használatával, továbbá kutyafogatolásukkal stb. jelentősen kiválnak a cikumpoláris övezet szinkron kultúrái közül.

A ligetes sztyeppesi és tajgai népek és kultúrák keveredését — amely nem-egyedülálló e korban — elősegítette az i. e. I. évezredben a vaskorral beköszönítő csapadékosabb időjárás, aminek következtében az erdő fokozatosan dél felé húzódik. Ez nagymértékben hozzájárul, hogy a nyugat-szibériai erdős sztyeppén addig domináló déli irányú interetnikus kapcsolat északkal cserélődik fel.⁷¹

Mivel a permi népek a Káma folyó környéki amonyinói, az obi-ugorok pedig a szinkron nyugat-szibériai uszty-poluji és potsevasi kultúrával mutatnak kontinuitást, ezért az Urál-hegység nyugati oldalán elterülő Káma vidéket — az elterjedt nézettel szemben — nem tarthatjuk az obi-ugor antropológiai típus s egyben totemisztikus frátria-rendszerük⁷² kialakulási helyének, valamint ősi területüknek. A régészeti kutatás nem erősíti meg a vogulok és osztjákok európai őshazájáról és a zürjének nyomására Nyugat-Szibériába való teljes áttelepülésükről hangoztatott felfogásokat. E nézet hipotézis jellegét egyébként — nyelvészeti megfigyelések alapján — SZ. KISPÁL MAGDOLNA már 1952-ben hangsúlyozta.⁷³ Nyugat-Szibéria említett kedvező földrajzi adottsága jól determinálja az obi-ugorokra jellemző fejlett vadász-halász kultúra helyi kialakulását. Télen a vadállomány Európából a nyugati szélről és a magas hótakarótól mentes kelet-uráli területeken keres menedéket és így kitűnő zsákmányul szolgál a változatos vadászszerszökökkel rendelkező voguloknak és osztjákoknak. Az Urál-hegység nem jelent leküzdhetetlen akadályt, és ennél fogva nem von éles határt a környéken élő népek között. Az obi-ugorok szállásterületének nyugati része régebben Európába is átnyúlt. Az itteni toponimikai maradványok azonban nem utalnak egyértelműen Szibériába való vándorlásukra, inkább a jövevények általi asszimilációjukról tanúskodnak, semmint az obi-ugarság feltételezett európai őshazájáról. A vogulok és osztjákok idegen népek benyomulásakor sem egykönnyen adták föl nemzeti területeiket, nem hagyták el őseik sírját. Déli csoportjaik inkább vállalva a tatár, baskir és orosz nyelvcserét, eredeti helyükön maradtak. Az orosz történelmi forrásokban szereplő osztjákok és vogulok lakóhelyének tulajdonított Jugria területének, előbb Északkelet-Európában, majd Nyugat-Szibériába történő, ellentmondásos lokalizációja,⁷⁴ valószínű-

⁷⁰ Чернецов, 1941: 45.

⁷¹ Косарев, 1966: 211; Халиков, 1969: 126.

⁷² HAJDÚ, 1955: 54; 1962: 86–89.

⁷³ SZ. KISPÁL, 1952: 49–64.

⁷⁴ ZSIRAI, 1937: 143.

leg inkább az orosz krónikások földrajzi ismereteinek hiányosságával, illetve fokozatos tágulásával magyarázható, mintsem az obi-ugorság nagyobb arányú nyugat-kelet irányú vándorlásával. Az a vélemény, hogy a Káma környéki amadokok népében (nyershúsevők) ugor csoportokat tételezünk fel⁷⁵ nem csekély nehézségbe ütközik, mivel az osztjákok és északi vogulok (akik asszimilált osztjákok) „frátriáknak” eredetmondájában a nyershús-, illetve főthúsevő nép megkülönböztetés, a mosz és por mojetik, házassági osztályuk ellentétének kifejezésére szolgál, etnikus vagy kulturális alapja nincsen.⁷⁶ A kutatók többsége a „nyershúsevő” mosz frátriát tartja a fejlettebb sztyeppei kultúra hordozójának, s nem a „főthúsevő” por csoportot. A por mojeti elnevezés és a por etnonim (cseremiszeket jelölő votják szó), azonosítása egyrészt alapos hangtörténeti vizsgálatot kívánna, másrészt az obi-ugor por és mosz „frátriák” népkeverdés útján való késői keletkezésének gondos bizonyítását is igényli. Figyelemre méltó azonban, hogy a cseremiszek antropológiai típusának, úgyszintén nyelvük vokalizmusának, hitviláguk kozmikus mitológiájának, művészetük díszítő motívumának párhuzamai nemegyszer az obi-ugorság körében is megtalálhatók.⁷⁷ Ezzel kapcsolatban nem érdektelen emlékeztetni arra, hogy Kelet-Európa erdőövezetének kultúráit a neolitikum óta nemegyszer érte intenzív, Nyugat-Szibériából kiinduló hatás. Ez nemcsak a kultúrjavak diffúziós jellegű átvételét jelenti, hanem etnikai kapcsolatra is utal, mivel a paleoantropológiai és récens embertani anyag tanúsága szerint a (Uráltól) keletről származó differenciálatlan mongoloid embertani típus mint szupersztrátum, ha különböző arányokban is, de egyaránt részt vesz a volgai és penmi finnugorság és a tőlük nyugatra lakó népek etnogenezisében.⁷⁸

Az obi-ugorság legközelebbi nyelvi rokonunk, ugyanakkor embertani képletében és kultúrájában Nyugat-Szibéria archaikus népességének hatása dominál. Ismeretes, hogy az ugor nyelvek a viszonylag hosszú együttélésük ellenére feltűnően kevés egyezést mutatnak.⁷⁹ Az aránylag számos szókincsbeli megfelelés ellenére, mindössze egy-két egyező hangfejlődés, három közös fogantatású rag, néhány ugor képző, esetleg a tárgyas igeragozás csirái látszanak közösnek. Ez az ellentmondás talán nemcsak az ugor együttélés formáiban keresendő. Szerepet kaphatott ebben az uráli őshaza területén maradt halász-vadász népesség szubsztrátum hatása is, amely a rátelepülő déli jövevény ugorok etnikumának kialakulása szempontjából, a szomszédos szamojéd és két népekhez hasonlóan, nem hanyagolható el.⁸⁰ Közös etnikai alaprétteg meglétének feltételezésével magyarázható Nyugat-Szibéria különböző népeinek egységes uráli antropológiai típusa, a manysi, nyenyec és nganaszán dermatoglifikai egyezések.⁸¹ Az obi-ugor és szamojéd nyelvek jelentős eltérésük ellenére nemcsak hangrendszerükben mutatnak nagyfokú egyezést, hanem egyes grammatikai izoglosszák elterjedésében is.⁸² Itt érdemel említést az is, hogy Nyugat-Szibéria neolitikumi kerámiájára jellemző motívumkomplekszum kontinuitása kimutatható az obi-ugor és szamojéd népek récens ornamentalszerezében.⁸³

Az ősi finnugorság etnogenezise számára a cirkumpoláris övezetben az obi-ugor,

⁷⁵ HARMATTA, 1955: 341.

⁷⁶ Чернецов, 1939: 20.

⁷⁷ Иванов, 1961: 374; Алексеев, 1969: 153.

⁷⁸ Трофимова, 1968: 91; Акимова, 1968: 104; Алексеев, 1969: 114–158.

⁷⁹ HAJDÚ, 1962: 86–87.

⁸⁰ Хомич, 1964: 2–8; 1966: 29–40; Иванов-Топоров, 1964: 1–8.

⁸¹ Гладкова-Хитъ, 1968: 147.

⁸² HARMATTA, 1967: 218; Лашук, 1968: 189.

szamojéd, lapp és jukagir népek kutatása kardinalis jelentőségű. Az ugor együttélés szempontjából azonban Nyugat-Szibéria északi tajgazónája, az obi-ugorság etnikai területe, vagyis az uráli őshaza egykori körzete nem jöhet számításba. Ezt délebbre, Nyugat-Szibéria ligetes és sztyeppés területén kell feltételeznünk a bronzkor időszakában. Ugor toponika ezen a területen ugyan nem mutatható ki, ez azonban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy e táj több mint kétezer éven át, a különböző nomád népek átvonulási területéhez tartozott.

V.

A Nyugat-Szibéria déli részére lokalizálható állattenyésztést, sőt földművelést is ismerő nyelvközösség, — mint fentebb vázoltuk — az i. e. II—I. évezred fordulója táján, az említett klímaváltozás és gazdálkodási mód átalakulása, valamint a nomadizmus kibontakozásával járó intenzívebb népmozgások következtében felbomlik. E nagyjelentőségű folyamat során az ugorok déli csoportját alkotó protomagyarság is a nomád életformára tér át, kiválik ősi közösségéből. Idegen „népekkel” lépve intenzív kulturális és interetnikus kapcsolatba, kezdetét veszi önálló fejlődése, sajátos etnikai arculatának kialakulása. Az ősmagyarság kialakulásában szerepet játszó bonyolult etnikai folyamatok nagy részét különböző kutatók kronológiailag egyaránt az i. e. I. évezred idejére helyezik.

A legújabb embertani kutatások alapján tudjuk,⁸⁴ hogy az ősmagyarok antropológiai arculatának kialakulási folyamata az i. e. I. évezredben elkezdődött, és pedig a Káspi-tenger északi térségében, az Alsó-Volga és Mugodzsár-hegység közötti területen, indo-iráni etnikai jellegű szrubno-andronovói morfológiai szubsztrátumon. (Mugodzsár-hegy Nyugat-Szibéria, Kazahsztán találkozási pontja. Tulajdonképpen az Urál elszigetelt déli nyúlványa.) TÓTH TIBOR szerint a rendelkezésünkre álló antropológiai leletek időrendi szempontból bronzkori, korai és fejlettvaszkori sztyepei analógiákra utalnak. Megállapítása szerint „a honfoglaló magyarság osteológiai anyaga a közép- és kelet-kazahsztáni területről származó andronovói, valamint a Közép-Volga menti leletekkel túlköz közelséget”. Ugyanakkor hasonlóságot mutat a kora vaskori alsó-volgai száuromaták és Orenburg környéki szarmaták paleoantropológiai adataival. Végül a szarmata-kusán korban, amely az i. e. I. évezred második felét és időszámításunk kezdetét foglalja magába — a nyugat-kazahsztáni szarmata, továbbá Alsó-Volga környéki közép-szarmata és a dél-arali mizdakhámi szériákhoz áll közel.

Lényegében az ősmagyar hangrendszer kialakulása és az ebben jelentős szerepet játszó réshangúsodási tendencia lezárulása, szintén az i. e. I. évezredre tehető, főleg ennek második felére és az időszámításunk első évszázadai között eltelt mintegy 1500 esztendőre.⁸⁵

A „félnomád” jellegű szrub és andronovói kultúra megszűnésén, a nomád szkita-szarmata kultúrák kialakulásán, továbbá a klímaváltozásokon, a nomadizmusra való tömeges áttérése, valamint az ugorság felbomlásán kívül az ősmagyarság antropológiai típusa, és önálló nyelve kialakulásának kezdete egyaránt az i. e. I. évezredre rögzíthető. A különböző módszerekkel dolgozó tudományok, egymástól függetlenül létrejött eredményeinek egyezését, inkább a sztyeppén lezajlott történeti folyamat egy-

⁸³ Атлас Сибири, 1961: 373—378.

⁸⁴ TÓTH, 1969: 85—91.

⁸⁵ HAJDÚ, 1965: 140.

másba kapcsolódó láncszemeinek tarthatjuk, mintsem a véletlen játéknak, annál is inkább, mivel az ősmagyarság i. e. I. évezredbeli kulturális és interetnikus kapcsolatát a régészet, embertan és nyelvészet egyaránt az iránságban jelöli meg. Valóban ebben az időben Kelet-Európa, Kazahsztán és Közép-Ázsia sztyeppéinek nagy részét szkita, szarmata és szaka lovas-nomád iráni törzsek népesítik be.⁸⁶ Ezeknek az egyes csoportjaival való kapcsolatra utal a magyar nyelv legrégebbi jövevényszó-rétege,⁸⁷ a honfoglalók antropológiai típusa s bizonyos temetkezési szokásuk is.⁸⁸ Az ősmagyar és iráni kapcsolatok helyének, jellegének és intenzitásának problematikája, jelentőségére való tekintettel, alapos további kutatást igényel. Nem látszik kizártnak, hogy a hosszabb ideig egymás szomszédságában nomadizáló különböző etnikumú népcsoportok az egymásra tett kölcsönös kultúrhatáson kívül, nyelvi téren is változásoknak voltak kitéve. Az areális nyelvészet megállapítása szerint a genetikailag különböző, de hosszabb együttélésük során szoros kapcsolatban lévő nyelvek között ún. „nyelvi szövetség” alakulhat ki, amelynek keretében a szomszédos nyelvekben azonos jellegű hangtani izoglosszák jöhetnek létre. Ezeknek realizálását a jövevényszavak is alátámaszthatják.

Az ősmagyar nyelv elszigeteltsége a sztyeppén elterjedt iráni, később a török nomádok nyelve között, korlátozza a velük való kommunikációt és keveredést. Az idegen csoportoktól való elkülönülés tendenciája nagymértékben hozzájárul egy izolált nyelvű közösség erősen endogám egységének létrehozásához. E körülmény egy ma még közelebbről meghatározhatatlan etnikus jellegű konszolidációt⁸⁹ eredményez, amely egyrészt biztosítja e csoport belső nyelvi nivellálódásának folyamatát, másrészt bizonyos fokú kulturális, sőt antropológiai homogeneitáshoz vezet. Ez az állapot nem zárja ki egyes egységek leszakadásának vagy idegen csoportok asszimilációjának lehetőségét, még kevésbé a kétnyelvű közvetítők által a kapcsolatteremtést. Az itt vázolt helyzet, valamint az a körülmény, hogy a protomagyarság idejekorán alakítja ki nomádos életformáját, lehetővé teszi a számbelileg domináló irániaiak, majd törökök között az ősmagyarságnak, mint az egységes eurázsiai nomád kultúra részesének, autonómiájának fenntartását és így a fenyegető etnikai asszimilálódás veszélyének elkerülését.

VI.

Az i. sz. IV. században a hunok Európában való megjelenésével kezdődő, Kelet-Európa etnikai képét kialakító népvándorlás, az ősmagyarság nagy részét is magával sodorja. A nyugat felé áramló nomádok aktivitásának gazdasági feltételét, a bőséges füves legelőket a IV–XIII. századig tartó, mainál nedvesebb klímaperiódus biztosítja.⁹⁰ Őseink a nomádnépek szokásos útvonalát követve jutnak el Ázsiából Kelet-Európába, a Fekete-tenger jobbjára csak „félnomadizmusra” alkalmas sztyeppés vidékére, a Kazár Kaganátus szomszédságába. Lebédiai, majd etelközi szálláshelyeik közvetlen közelében, ökológiai és interetnikus tényezők hatására a VIII. sz. közepétől — a Dnyepertől a Kaukázusig terjedő területen — a különböző nomádcsoportok között erőteljes akkulturációs folyamat megy végbe, amely a földművelés és letelepültség fokozott térhódításá-

⁸⁶ Смирнов, 1966: 41.

⁸⁷ BÁRCZI, 1963: 43.

⁸⁸ Диенеш, 1963: 415.

⁸⁹ Бромлей, 1969: 84–92; 1970: 86–104; Чебоксаров, 1964: 1–8.

⁹⁰ Гумилев, 1966: 55; GUMILOV, 1968: 13.

ban, valamint az állatállomány összetételének módosulásában jelentkeznek, és végeredményben a szaltovó—majacki régészeti kultúra kialakulásához vezet, amelynek fennállása a VIII—X. sz. elejéig követhető nyomon.⁹¹

Az említett akkulturációs folyamat a szomszédos magyar „törzsek” életét sem hagyja érintetlenül. Kazár nyelvi,⁹² csuvas-bolgár jellegű fonofoglalás előtti jövevényszavaink többek között az arab utazók által említett letelepült életmódot is dokumentálják.⁹³ Ekés földművelésről és az állattartás új, belterjes formájáról, sertés-, baromfi- és intenzív szarvasmarha-tenyésztésről tanúskodnak. Paradoxon, hogy nyelvünk földműves terminológiájának és belterjes állattartást jelölő szavainak egy része Belső- és Közép-Ázsiából a kelet-európai sztyeppére benyomuló lovas-nomád török népek utódjaitól — feltehetőleg a kazárok és bolgárok nyelvéből került átvételre. Ezt az ellentmondást feloldhatjuk a török népek korábbi földművelési ismeretének feltételezésével. Mint már említettük, a nomád népeknél sohasem volt teljesen ismeretlen a földművelés. A bronzkor óta a magyar nyelvben is keletkezettek földműveléssel kapcsolatos eredeti szavak.

Történeti szempontból lényeges körülmény, hogy a népvándorlás korával egybeeső nedves klímaperiódust a X. században jelentékeny kiszáradási folyamat szakítja meg.⁹⁴ A pontusz vidéki sztyeppén a IX—X. sz. fordulóján a szárazság beköszöntése az előző korszakhoz képest mozgalmasabb időszak kezdetét jelzi. Az archeológiai leletek a Dnyeper folyó ligetes sztyeppés táján a keleti szlávok egyszerű és megerősített lakhelyeinek elnéptelenedéséről vallanak.⁹⁵ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg más, délebben fekvő szláv települések esetében is⁹⁶ (mint Romenszko, Borovesz és környéke). Ugyanebben az időben a Kazár Kaganátus területén a Don folyó medencéjében is elhagyott települések találhatók.⁹⁷ Tehát a IX. sz. végén és a X. sz. elején a Döntől a Dnyeperig, sőt még nyugatabbra is terjedő területek elnéptelenedése következett be. Feltehetőleg ezzel a folyamattal kapcsolatos a Kazár Kaganátussal azonosított, földműves jellegű szaltovó-majacki régészeti kultúra végleges és váratlan megszűnése a IX. sz. végén, a X. sz. elején.⁹⁸

Néhány lelőhelyen a tűz pusztításának nyoma található. Ennek alapján egyes kutatók nomád, főleg besenyő támadásokkal próbálják magyarázni a földműves falvak elnéptelenedési tendenciáját.⁹⁹ A hipotézis bizonyítására felhozott példák száma még további szaporításra szorulnak, azonkívül a feltételezés kronológiai ellentmondásban van a Kazár Kaganátus (keleti szláv támadások következtében) a századfordulónál jóval későbbi, a X. sz. második felében való felbomlásával.¹⁰⁰ Valószínűleg több tényező együttes hatásával kell számolni a földműves falvak megszűnésének okai között. Nem zárhatjuk ki a IX. sz. végén a besenyő pusztítások lehetőségét sem, de az állandó települések elhagyásának okai között a földművelést akadályozó aszályt, a klímaváltozás gazdálkodást determináló szerepét is figyelembe kell venni.

Ez annál inkább szükséges, mivel a legújabb archeológiai anyag jelentősen

⁹¹ Плетнева, 1968: 134; 1970: 289.

⁹² Баскаков, 1969: 237.

⁹³ GYURFFY, 1958: 54.

⁹⁴ Гумилев, 1966: 55.

⁹⁵ Ляпушкин, 1958: 188; BARTHA, 1968: 102.

⁹⁶ Ляпушкин, 1958: 190.

⁹⁷ Ляпушкин, 1958: 185.

⁹⁸ Плетнева, 1968: 134—157; 1970: 280.

⁹⁹ Ляпушкин, 1958: 190.

¹⁰⁰ Артамонов, 1962: 122.

módosítja elképzelésünket a kelet-európai sztyeppe X—XI. századi benépesüléséről. A régészeti kutatás a besenyők elhelyezkedését új megvilágításba helyezi. Közel egykorú írásos források adatai alapján a besenyők lakóhelye a X—XI. században a Dnyeper folyó környékére helyezhető. Egyes régebbi orosz kutatók Biborbanszületett Konstantin közlésére, továbbá toponimiai maradványokra támaszkodva a Dnyepertől nyugatra és keletre egyaránt négy-négy besenyő törzset lokalizáltak.¹⁰¹ Ettől a véleményétől eltérő feltevésre jogosít a besenyő és rokon uz törzsek sírjainak elterjedési körzete. FJODOROV-DAVIDOV, a kérdés kutatója így ír erről: „Az első periódusban (X—XI. sz.) jelentős mennyiségű sír található a Volga környékén, vagyis a sztyeppe keleti végén. Feltehetőleg ez a sztyepei terület volt a népesebb, s az első periódusban a besenyő-uz lakosság fő tömege a dél-orosz sztyeppe keleti részén koncentráldott, a Volga környékén s a Volgán túl. A bizánci íróknak, részben Biborbanszületett Konstantinnak, ezek ismeretlenek voltak. Ezért a kevésbé népes nyugati besenyő földeket, amelyek valószínűleg kisebb szerepet játszottak a besenyő és uz lakosság életében, teljesebben jellemezték a kortársak.”¹⁰²

A pontuszi sztyeppe állattenyésztőit és pásztorból lett parasztjait az időjárás katasztrófája, a földművelést tönkretévő, de az állatállományt is veszélyeztető aszály sújtja hozzávetőlegesen száz éven keresztül (X. század). A szárazság következtében az érintett területen a földművelés csökkenésével, és a mostoha természeti körülményekhez jobban alkalmazkodó állatok tenyésztésének előtérbe nyomulásával kell számolnunk. A félig vagy teljesen letelepült közösségek megélhetésük biztosítására akarva-akaratlanul a szilaj állattenyésztés felé orientálódnak. A VIII. sz. második felétől nyomon követhető letelepülési folyamat, amelyet a szaltovó-majócki archeológiai kultúra dokumentál, a IX—X. sz. fordulójától kezdve az időjárás kedvezőtlené válás következtében megtorpan, sőt visszafejlődik. Feltételezhető, hogy a fenti okokból a letelepülő és földművessé váló pásztoroknál ismét a nomadizmus felé hajló tendencia érvényesül. Ezt tükrözi a falvak elnéptelenedése. Az életmód változását az időjárásen kívül a szomszédos állattartó népek hatása, valamint a megmaradt nomád tradíció újjáéledése, s talán a megélenkülő hadicsелеkmények is elősegítették.

Annak ellenére, hogy Kelet-Európa egyik legjelentősebb államalakulata, a Kazár Kaganátus a keleti szlávok csapásai alatt csak 965-ben bomlik fel, a neki és a fennhatósága alá tartozó népeknek tulajdonított régészeti komplexum — a szaltovói-majócki kultúra — már jóval e dátum előtt, a IX—X. sz. fordulóján váratlanul teljesen eltűnik. Az archeológiai leletek és a krónikás források kronológiai ellentmondását a X. századi szárazsági hullám következtében a pontuszi sztyeppe vidékén végbemenő kényszerű életmódváltozással lehet összefüggésbe hozni. De természetesen nem hanyagolható el a nomád besenyőknek és az északi erdővidékről délre hatoló pontyázó szlávoknak a kaganátus földműves telepei ellen intézett pusztító támadásai sem.

Ha a honfoglalás valóban 895—896 táján zajlott le, az említett körülmények figyelembevételével megalapozottnak látszik, hogy a magyarok megjelenését a Kárpát-medencében a IX—X. sz. fordulóján kezdődő s kétségtelenül életmódjukat súlyosan érintő szárazsági periódussal kapcsolatba hozzuk.¹⁰³

Ismeretes, hogy egyes korabeli arab források hírt adnak arról, hogy a magyarok kultúrája a földművelésre is kiterjedt. Ugyancsak hitelesnek azt a tényt is, hogy a

¹⁰¹ Федоров-Давыдов, 1966: 138.

¹⁰² Федоров-Давыдов, 1966: 141.

¹⁰³ Tudomásunk szerint MOOR ELEMÉR jutott először erre a következtetésre. A honfoglalók teljes nomadizmusa melletti érvként használja.

sztyeppe vidékén a VIII–IX. században nedves időjárás uralkodott, s alapot adnak azoknak az újabb eredményeknek, amelyeket a Káspi-tenger vízszint-ingadozásának vizsgálatával és más módszerekkel megállapított a kutatás. „A magyarok tartománya fákban és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van” — írta erre vonatkozóan IBN RUSZTA.¹⁰⁴

A szomszédos Kazár Kaganátusban lejátszódó folyamathoz hasonló események mennek végbe a nomád állattenyésztéssel, de a földműveléssel is foglalkozó magyar „törzsek” lakóhelyén; az aszály a földművelés lehetőségét korlátozza, ezért a nomád állattartás külön jelentőségre tesz szert. Ez a körülmény tette lehetővé, sőt szükségessé a honfoglalás lehető gyors végrehajtását. Így válik érthetővé, hogy a magyarság mint típusos sztyepei nomád népség jelenik meg az egykorú nyugati és bizánci krónikások leírásában. A szárazság következtében természetesen nemcsak a földművelés, hanem az állatállomány is veszélyben foroghatott. Ezt a tragikus helyzetet tükrözheti legrégebbi krónikánk egyike, a Gesta Ungarorum azzal a megjegyzésével, hogy a magyarok „egy tartományba értek, ahol számtalan sok sást láttak s itt a sasok miatt nem maradhattak, mivel a sasok úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat felfalva elpusztították”.¹⁰⁵

A Kárpát-medence az eurázsiai sztyeppevidék nyugati szélén terül el. Rendszerint a nomád népek végső állomása. Hegyekkel körülvett és védett területének a mikroklímája enyhébb és csapadékban gazdagabb a pontusz vidéki kontinentális időjárásnál. Természetes határa következtében zárt egységet alkot, amely a Fekete-tenger vidéki nyílt sztyeppéknél stratégiai szempontból szembetűnően kedvezőbb. Ehhez járul még, hogy közvetlenül a honfoglalás előtt a terület lakossága nem alkot politikai egységet. A közelben lakó és portyázó magyarok előtt a Kárpát-medence ideális felkvése és egyéb kedvező sajátosságai nem maradhattak ismeretlenek. E területre való átköltözéshez az indító okot egyrészt a kedvezőtlen éghajlatváltozás, a kiszáradás megindulása, másrészt feltehetően az ezzel összefüggő megélenkülő népmozgások szolgáltatják.

A honfoglalás vezérei a szorongatott helyzetben az optimális lehetőség útját választották: az enyhébb éghajlati,¹⁰⁶ kedvezőbb vízrajzi és biztosabb stratégiai feltételeket nyújtó Kárpát-medencébe való átköltözést. A honfoglalás következtében nemcsak a Fekete-tengeri sztyeppevidék kedvezőtlen természeti csapásait és az ezzel együttjáró gazdasági visszafejlődést sikerült elkerülni, hanem a népvándorlás hullámveréséből is biztos menedéket nyújtó vidékre kerültünk. Amíg a X. sz. folyamán a Kazár Kaganátus felbomlik, az Arab birodalom elgyengül, az új hazájába érkező magyarság tervszerű és sikeres hadjáratsorozatot folytat kifelé, és belső társadalmi-gazdasági fejlődésében megerősödve tér át a XI. sz. küszöbén az új távlatokat nyújtó államiságra.

ÖSSZEFOGLALÁS

1. Nyugat-Szibériában az uráli őshaza területén az i. e. V–IV. évezredben Észak-Eurázsia első letelepült jég halász-vadász kultúrája (ice-hunting and fishing culture) található. Az Urál-hegység környéki őshazából az i. e. IV. évezredtől kezdve szétvándoroltak a proto-lapp-, -szamojed-, -fima-permi csoportok. Az i. e. III. évezredben Skandináviától Jenyiszejig terjedő uráli arktikus etnokulturális övezet jön létre. Az

¹⁰⁴ *A magyar honfoglalás kútjai*, Budapest, 1900: 168–172. Vö.: GYÖRFFY, 1958: 54.

¹⁰⁵ GYÖRFFY, 1958: 91. Más értelmezésben a besenyő támadásra utal.

¹⁰⁶ Физико-географическое районирование СССР, 1968: 155.

uráli nyelvközösség differenciálódását elősegíti az új életmódra való áttérése és a közlekedési eszközök (sí, szán, csónak) megjelenésén kívül, a meleg szubboreális klímaperiódus beköszöntése is.

2. Az uráli őshazában a protogor csoport a nyugat-szibériai tajga déli részén, a sztyeppével határos területen tételezhető fel. Az i. e. III—II. évezred fordulójától a tajga határának fokozatos északra tolódása következtében, Tobol és Közép-Irtis vidékén a ligetes sztyepp övezetében lokalizálható az ugor nyelvközösség. Az addigi északi inetnikus kapcsolat déli etnikulturális hatással cserélődik fel és így megszakad a kapcsolat a finnugorság többi részével. A kedvező feltételek determinálják az állattenyésztés és földművelés, valamint a bronzöntés elsajátítását. Az ugarságnál a ló háziastíásával, továbbá a róz és ón nyersanyagra támaszkodó helybeli fémművesség intenzív elterjedésével az i. e. II. évezred közepétől kell számolnunk.

3. Az Urál környéki ligetes sztyeppé déli részén, főleg az i. e. XII—VII. sz. közötti ökológiai (szubboreális klímaoptimum), valamint a délibb területek kulturális hatása következtében — a sztyeppövezet más etnikumaihoz hasonlóan — az ugarság déli csoportja is kénytelen fokozatosan áttérni a komplex gazdálkodásról az egyoldalúan specializálódott állattartásra, a jelentős helyváltoztatást igénylő nomád életmódra. Ezzel párhuzamosan megy végbe az ugor nyelvközösség felbomlása. Ezt a differenciálódási folyamatot elősegíti az északi ugor törzsek ugyancsak az i. e. XII. sz.-tól kezdődő, de ellentétes irányú, északkelet felé történő migrációja. Ennek következtében terjed el Közép-Ob vidékén az állattenyésztés és földművelés.

4. A nyugat-szibériai ligetes sztyeppén helyben maradó ugor csoportok később a vaskor kezdetén (i. e. VIII—V. sz. körül) a tajga határának délebbre húzódása következtében — a beköszöntő hűvösebb szubatlantikus időjárás hatására — az erdő övezetébe kerülnek. Északi interetnikus kapcsolataik felélénkülése teszi lehetővé, hogy az i. e. V. sz.-tól kezdődően az Alsó-Ob vidékére — a vogulok és osztjákok jelenlegi etnikai területére — vándoroljanak. Itt rátelepszene az uráli őshazában maradt archaikus kultúrájú népességre. A két rokon etnikum összeolvadásából, az utóbbi összetevő dominálásával alakul ki az időszámításunk kezdete körüli időben az obi-ugorság etnikumának északi része.

5. A bronzkor végén az i. e. II—I. évezred fordulójától az ugor nyelvközösségből kiváló nomád protomagarság a Dél-Urál környéki sztyeppén az ősirániakkal kerül szorosabb interetnikus kapcsolatba, megkezdődik sajátos etnikai jellegének kialakulása. A honfoglaló magarság antropológiai típusának, valamint az ősmagyar nyelv mássalhangzó-rendszere kialakulásának kezdete.

6. A nedves klímaperiódussal egybeeső nagy népvándorlás idején a magyar törzsek a nomád népek szokásos útvonalán Nyugat-Ázsiából az európai sztyeppére költöznek. Az iráni kapcsolat török hatással cserélődik fel.

7. Az i. u. 750 évektől a nomád magarságnál — a pontuszi sztyeppé vidékén, a szaltov-majaeki kultúrával azonos Kazár Kaganátus közelében — letelepülési folyamat kezdődik. A földművelés és a belterjes állattartás intenzív elterjedése. Ezzel egy időben megy végbe a kazár nyelvi bolgár-esuvasos jellegű jövevényszavaink nagy részének átvétele.

8. A népvándorlás korának nedves klímaidőszakát megszakító, az i. u. IX—X. század fordulójától kezdődő kiszáradási periódus megzavarja a magyar „törzsek” komplex gazdálkodási módját. Ez a körülmény jelentős mértékben elősegítette 896 táján Etelközből a közeli, kedvezőbb mikroklimájú és stratégiailag jobb fekvésű Kárpát-medencébe való költözést, a honfoglalást.

VERES PÉTER

A FELHASZNÁLT FONTOSABB IRODALOM

- Абаев В. И. 1958: Историко-этимологический словарь осетинского языка. ч. I. Москва—Ленинград.
- Акимов М. С. 1968: Антропология древнего населения Приуралья. Москва.
- Алексеев В. П. 1969: Происхождение народов Восточной Европы. Москва.
- Алексеев Е. А. 1969: Этнографические материалы по этногенезу кетов. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
- Артаманов М. И. 1962: История Хазарии. Ленинград.
- Атлас Сибири 1961. Историко-этнографический атлас Сибири. Москва—Ленинград.
- Бадер О. Н. 1964: Древнейшие металлурги Приуралья. Москва. — 1970: Неолит Урала. В кн.: Каменный век СССР. Москва.
- BÁRCZI G., 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- BARTHA A., 1968: *A IX—X. századi magyar társadalom*. Budapest. — 1969: *Kelet-Európa és őstörténetünk*. Valóság. 3. szám.
- Баскаков Н. А. 1969: Введение в изучение тюркских языков. Москва.
- Бромлей Ю. В. 1969: Этнос и эндогамия. Советская этнография № 6. — 1970: Обсуждение статьи Ю. В. Бромлея "Этнос и Эндогамия". Советская этнография № 3.
- ВOKONYI S., 1969: *A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében*. Ethnographia.
- Цалкин В. Н. 1966: Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. Москва.
- Чебоксаров Н. Н. 1964: Проблемы происхождения древних и современных народов. Москва.
- Чернецов В. Н. 1939: Фратриальное устройство обско-югорского общества. Москва. — 1941: Очерк этногенеза обских югров. Сообщение ИИМК. № 9. Москва. — 1953: Древняя история нижнего Приобья. МИА № 35. Москва. — 1957: Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири. МИА № 58. — 1963: Древнейший период истории народов уральской общности. — *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest. — 1964: К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре. Москва. — 1964: *On the problem of ancient substratum in the cultures of the Circumpolar region*. VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Moscow. — 1968: К вопросу о сложении уральского неолита. В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. Москва. — 1969/a: О приемах сопоставления наскальных изображений. Советская этнография № 4. — 1969/b: Опыт выделения этно-культурных ареалов в северо-восточной Европе и Северной Азии. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
- Черников С. С. 1965: Загадка Золотого кургана. Москва.
- Черных Е. Н. 1966: История древнейшей металлургии Восточной Европы. МИА № 132. Москва. — 1969: Основные черты древнейшей металлургии Урала и Поволжья. КСИА. Вып. 115.
- Дебец Г. Ф. 1948: Палеоантропология СССР. Москва—Ленинград. — 1956: Основные итоги палеоантропологических исследований в СССР. Москва. — 1968: Опыт краниометрического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- Диенеш И. 1963: Выступление. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest
- ECSEDY I., 1969: *Nomád gazdaság, nomád társadalom*. Magyar Filozófiai Szemle. 5. szám.
- Физико-географическое районирование СССР. 1968: Характеристика региональных единиц Учебник МГУ. Москва.
- Федоров-Давыдов Г. А. 1966: Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва.
- Гладкова Т. Д.—Хитъ Г. Л. 1968: Материалы по дерматоглифике некоторых народов Сибири. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- Грязнов М. П. 1957: Этапы развития хозяйства скотоводческих племен Казахстана и Южной Сибири. КСИЭ. № XV.
- Гумилев Л. Н. 1966: Открытие Хазарии. Москва.
- GUMILOV L. N., 1968: *A kazárok utódei. (A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenesis kérdése Délkelet-Európában a VII—XVI. században.)* Történelmi Szemle. 1—2. szám.
- GYURFFY GY. (szerkesztésében), 1958: *A magyarok elődei és a honfoglalás*. Budapest.
- HAJDÚ P., 1953: *A magyarság kialakulásának előzményei*. Budapest. — 1962: *Finnugor*

- népek és nyelvek*. Budapest. — 1964: *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie*. Acta Linguistica. Tomus XIV. — 1965: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Egyetemi jegyzet. Budapest. — 1969: *Finnugorische Urheimatforschung*. Ural-Altäische Jahrbücher. Band 41.
- Халиков А. Х. 1969: Древняя история Среднего Поволжья. Москва.
- НАРМАТТА J., 1967: *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet*. Archeológiai Értesítő.
- Хомич Л. В. 1964: К проблеме этногенеза ненцев. Москва. УИ МКАиЭН. — 1966: Ненцы. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград. — 1969: К вопросу о происхождении ненцев. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири и их языков Томск.
- История Сибири 1969: Том I. Москва.
- Иванов С. В. 1961: Орнамент. Историко-этнографический Атлас Сибири. Москва—Ленинград.
- Иванов В. Н.—Топоров В. В. 1964: Лингвистические вопросы этногенеза кетов в связи с проблемой вхождения их в циркулярную область. Москва.
- Косарев М. Ф. 1963: Среднеобский центр турбинско-сейминской бронзовой металлургии. Советская Археология. № 4. — 1964: Бронзовый век лесного Обь-Иртышья-Советская Археология. № 3. — 1966: Некоторые проблемы древней истории Обь-Иртышья. Советская Археология. № 2. — 1969: Некоторые вопросы этнической истории Обь-Иртышья по археологическим материалам. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
- Краснов Ю. А. 1967: Локальные особенности животноводства в лесной полосе восточной Европы в эпоху раннего железа. Краткие сооб. ИА. Москва.
- Кривцова—Гракова О. А. 1955: Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху бронзы. Москва.
- Крижевская Л. Я. 1968: Неолит Южного Урала. Москва.
- Лашук Л. П. 1968: "Сиртя"- древние обитатели Субарктики. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- Ляпушкин И. М. 1958: Городище Новотроецкое. Москва.
- Марков Г. Е. 1967: Кочевники Азии. Хозяйство и общественный строй. Автореферат. Москва.
- Массон В. М. 1966: Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Москва—Ленинград.
- MARK K., 1970: *Zur Herkunft der Finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. 3. szám. Советское Финно-угроведение.
- MOOR E., 1952: *Nyelvünk legősibb fémnevei*. Nyelvtudományi Közlemények. 53. kötet. — 1963: *A nyelvtudomány, mint az ős- és néptörténet forrástudománya*. Budapest.
- Мошинская В. И. 1953: Материальная культура и хозяйство Усть-Полюя. Городище и курганы Потчеваш. (К вопросу о потчевашской культуре). В кн.: Древняя история Нижнего Приобья. Москва. — 1964: Железный век на севере Западной Сибири и его отношение к истории культуры приполярной полосы. Москва. — 1965: Археологические памятники Севера Западной Сибири. Свод археологических источников. Москва.
- Оранский И. М. 1963: Иранские языки. Москва.
- Плетнева С. А. 1968: От кочевий к городам. Москва. — 1970: По поводу статьи Л. Н. Гумилева и И. Эрдейи "Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века." Советская Археология. № 3.
- Руденко С. И. 1961: К вопросу о формах скотоводческого хозяйства у кочевников. Материалы по этнографии. Выпуск I. Ленинград.
- RUDENKO SZ. I., 1969: *Studien über das Nomadentum*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest.
- Сальников К. В. 1965: Кельты Зауралья и Южного Урала. В кн.: Новое в советской археологии. Москва. — 1966: Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. Советская Этнография. № 5. — 1967: Очерки древней истории Южного Урала. Москва.
- SZ. KISPAI, M., 1952: *Török-magyar érintkezés*. Nyelvtudományi Közlemények. 53. kötet.
- Смирнов А. П. 1966: Скифы. Москва.
- Смирнов К. Ф. 1964: Савроматы. Москва.
- Тихонов Б. Г.—Гришин Ю. С. 1960: Очерки по истории производства в Приуралье и Южной Сибири в эпоху бронзы и раннего железа. Москва.
- Толстов С. П. 1962: По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва.

- TÓTH T., 1969: *Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról*. MTA. Filozófiai és történettudományi osztályának közleményei. XVIII. kötet. 1. szám.
- Третьяков П. Н. 1966: Финно-угры и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград.
- Трофимова Т. А. 1968: Ещё раз о черепах из Луговского могильника анонимской культуры. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- Викторова Л. Л. 1969: Становление классового общества у древне-монгольских кочевников. В кн.: Проблемы докапиталистических обществ. Москва.
- Виноградов А. В. 1968: Неолитические памятники Хорезма. Москва.
- Золоторева И. М. 1964: Распределение групп крови у народов Северной Сибири. Москва.
- Жданко Т. П. 1968: Номадизм в Средней Азии и Казахстане. В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. Москва.
- ZSIRAI M., 1937: *Finnugor rokonságunk*. Budapest.

NEUE BEITRÄGE ZUR FINNISCH-UGRISCHEN
UND UNGARISCHEN URGESCHICHTE

1. Die erste Kultur ansässig gewordener Eisfischer und Jäger Nordeurasiens ist im VI. und V. Jahrtausend vor unserer Zeitrechnung in Westsibirien, in dem Wohngebiet der uralischen Völker zu finden (Ice-hunting and fishing culture). Vom Anfang des IV. Jahrtausends aber wandern die verschiedenen protolappischen, samojedischen, finnischen, permischen Gruppen aus der, am Ural gelegenen Urheimat, ab. Es bildet sich ein uralisch-arktisches, ethnokulturelles Gebiet heraus, das sich von Skandinavien bis zum Jenissei erstreckt. Die Differenzierung der Sprachen geschieht im III. Jahrtausend unter dem Einfluss einer neuen Lebensweise, des Gebrauches neuer Verkehrsmittel wie der Ski, der Schlitten und das Boot, auch infolge des Sicheinstellens der subborealen Klimaperiode.

2. In der Urheimat am Ural lag das Gebiet der protougrischen Gruppe vermutlich im südlichen Gebiet der westsibirischen Taiga, — in einem an Steppengebiete grenzenden Gebiet. An der Wende des III. Jahrtausends zum II. Jahrtausend ist die ugrische Sprachgemeinschaft auf Grund der stufenweise erfolgten Verschiebung der Grenzen des Taigas nach Norden in die Gegend von Tobol und des mittleren Irtyš, im Gebiet der mit Bäumen und Büschen bewachsenen Steppen zu finden. Die bis zu jener Zeit bestehende nördliche ethnische Beziehung wird einem südlichen, ethnokulturellen Einfluss unterworfen und so hört die Beziehung zu den übrigen finnisch-ugrischen Gruppen auf. Die vorteilhaften Verhältnisse gewähren die Voraussetzungen der Viehzucht und des Ackerbaues, und ebenfalls der Erlernung der Bronzezeit. Bei den ugrischen Völkern ist die Mitte des II. Jahrtausends v. unserer Zeitrechnung diejenige Epoche, in der das Pferd zum Haustier wird und eine intensive Verbreitung der Metallbearbeitung stattfindet, deren Grundstoffe das Kupfer und das Blei sind.

3. Infolge des ökologischen (subborealen optimalen Klimas), wie des kulturellen Einflusses der südlichen Gebiete, war die südliche Gruppe der ugrischen Völker, ähnlich anderen ethnischen Gruppen der Steppengebiete, gezwungen, in den südlichen Teilen der hainartigen Steppen des Urals, — im Zeitraum zwischen dem XII—VII. Jahrhundert v. unserer Zeitrechnung, stufenweise von der Komplexen Wirtschaft auf die einseitig spezialisierte Viehzucht, auf diese wesentlichen Ortswechsel beanspruchende Lebensweise, überzugehen. Parallel mit diesem Vorgang spielt sich auch die Auflösung der ugrischen Sprachgemeinschaft ab. Infolge dieses Differenzierungsvorganges wird die in entgegengesetzter Richtung gehende, nach Nordosten gerichtete Migration der nördlichen ugrischen Stämme, von dem XII. Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung ab, hervorgerufen. Auf Grund dieser Tatsache verbreitet sich die Viehzucht und der Ackerbau in der Gegend des oberen Laufes des Ob.

4. Die in den westsibirischen, hainartigen Steppen verbreitenden ugrischen Gruppen sind später, am Anfang der Eisenzeit, (zwischen dem VIII. u. V. Jahrhundert v. unserer Zeitrechnung), infolge der Verschiebung der Grenzen der Taigas nach Süden und des Einflusses der gleichzeitig kühler werdenden subatlantischen Witterung — gezwungen, in das Waldgebiet überzusiedeln. Neuanknüpfungen inethnischer Beziehungen zu nördlichen Gebieten machen es möglich, dass sie, angefangen vom V. Jahrhundert in die Gegend des Unteren-Ob, in das gegenwärtige ethnische Gebiet der Vogulen und Ostjaken, — auswandern können. In diesem Gebiet, in dem sie sich ansiedeln, unterwerfen sie die, in der uralischen Urheimat verbliebenen Völker archaischer Kultur. Aus der Verschmelzung der beiden verwandten ethnischen Elemente bildet sich, — indem der zuletzt genannte Faktor dominant bleibt, um die Zeit des Anfanges unserer Zeitrechnung, die nördliche Komponente des ob-ugrischen Ethnikums.

5. Am Ende der Bronzezeit, an der Wende des II. Jahrtausends zum I. Jahrtausend v. unserer Zeitrechnung kommt das aus der ugrischen Sprachgemeinschaft sich herauslösende, nomadische Protoungarum mit den, in den Steppengebieten des südlichen Urals wohnenden ur-iranischen Völkern in engere interethnische Beziehung, — von jener Zeit ab hat die Entwicklung seiner individuellen ethnischen Eigenheit begonnen. Diese Zeit bedeutet den Anfang der Herausbildung des anthropologischen Typs und der auf einer besonderen Ordnung von Konsonanten beruhenden ur-ungarischen Sprache des Volkes der Landnahme.

6. Zeitlich mit der feuchten Klimaperiode zusammenfallenden Epoche der grossen Völkerwanderung übersiedeln die ungarischen Stämme auf dem üblichen Wanderweg der Nomadenvölker aus Westasien in die europäischen Steppengebiete. Anstelle der iranischen Beziehung tritt nun der türkische Einfluss.

7. Der Ansiedlungsvorgang des nomadischen Ungartums beginnt um das Jahr 750 nach unserer Zeitrechnung in den pontischen Steppengebieten, in der Nähe des, mit der saltovo-majacki Kultur identischen Kultur des kazarischen Kaganates. Diese Zeit bedeutet auch den Beginn des Ackerbaues und der Verbreitung der intensiven Viehzucht. In dieser Zeit geschieht auch die Übernahme der bulgarisch-csuvaschischartigen Wörter kazarischen Ursprungs.

8. Die, der feuchten Klimaperiode der Völkerwanderungszeit folgende Trockenperiode im IX—X. Jahrhundert nach unserer Zeitrechnung bildet einen störenden Faktor innerhalb des komplexen Wirtschaftslebens der magyarischen Stämme. Die Tatsache dieser klimatischen Änderung trägt dazu bei, dass die magyarischen Stämme um das Jahr 896 aus dem Etekköz aufbrechen, um innerhalb des Karpathenbeckens, in einem Gebiet, das ein vorteilhafteres Klima besitzt, strategisch besser liegt, sich niederzulassen. Dieser Faktor bildete die Voraussetzung der Landnahme überhaupt.

Nádvágók fűvágó és arató funkcióban

A néprajzi kutatás szinte kezdettől fogva kapcsolatba hozta a nádvágókat az aratóeszközökkel. HERMAN OTTÓ 1887-ben megjelent úttörő munkájában a vágóeszközök két fajtájáról ír, melyek közül az egyik „... egy gyengébb sarló takarmány- és gabonaneműek vágására és egy erősebb — a pengére és különösen a megerősítés módjára nézve —, mely a kemény vágású nádra szolgál”.¹

BÁTKY is az 1906-ban megjelent Útmutatójában az egyik alföldi nádvágót „a sarlók csoportjába” sorolta,² és egy másik kasza formájú eszközről is úgy nyilatkozott, hogy „az aratószerszámok csoportjából való”.

A Magyarország Néprajzában GYÖRFFY ISTVÁN is hasonlóan vélekedett. Ezt írja pl.:³ „a nád- és szárkvágó forma szerint a sarló és kasza között van”, majd „egy részük a sarlóból, más részük a kaszából származik”.

Ha a vágóeszközök kialakulásáról alkotott véleményünk lényegesen el is tér attól, ahogy azt a fenti megfogalmazásban találjuk, azzal, hogy a nádvágók az aratóeszközökkel, mégpedig a sarlóval és kaszával szoros kapcsolatot tartanak, teljesen egyetértünk.

E kapcsolat meghatározásának alapjául, mint a fenti megfogalmazások közül egyikből-másikból világosan ki is tűnik, elsősorban formai kritériumok szolgáltak. A terminológiai s főleg a funkcióbeli egyezések kimutatására, sajnos, már nem került sor, pedig a kutatás e tekintetben sem lett volna eredménytelen.

Nádvágóink a tudományos közvéleményben megmaradtak azon szűk szerepkörben, amit HERMAN OTTÓ — nagyon is speciális témájára koncentrálna figyelmét — még a múlt század második felében leírt halászati összefoglalásában. Egy helyen meg is említi, hogy a nádvágókat, csak mint halászszerszámokat veszi figyelembe, csak annyiban, „amennyiben halászatiak”,⁴ és pl. a tolókasztát, amit a falusi nádaratók használtak rendszeresen, azért hagyta ki, „mivel az azzal való nádvágás a gazdaság más ágazatára tartozik”. Így érthető azután az is, hogy a nádvágóknak az a szélesebb szerepköre, amit éppen a falusi paraszt emberek kezén betöltöttek és ami a többi vágó-

¹ HERMAN, 1887: 187.

² BÁTKY, 1906: 41, 38.

³ GYÖRFFY, 1933—1937: 173.

⁴ HERMAN, 1887: 197.

eszközökkel, főleg az aratószerszámokkal való szorosabb funkcióbeli kapcsolatokra is szolgáltatott volna bőséges adatot, figyelmen kívül maradt.

Ez a kényszerű limitálás már HERMAN OTTÓNál is megbosszulta magát, amikor is a nádvágók párhuzamait állította össze. Mínt hogy az összehasonlításához kellő funkcióbeli egyezés is kívánatos lett volna, a nagy gonddal összeállított különböző korú és funkciójú vágóeszköz-párhuzamait önkényesen mind nádvágónak minősítette át, bárha az bronzkori sarló, vagy szíami bozótívágó is volt eredetileg.

A nádvágók a gyakorlatban messze túllépték a fenti leszűkített szerepkörüket, különösen ott, ahol a paraszt emberek szerszámaiként részt vettek a nádtól, víztől független napi vágófeladatok végzésében. Hogy mennyire kiterjedt lehetett ez a szerepkör, azt most csak egyetlen szűkebb területen, a Somogy megyei Zamárdi környékén végzett gyűjtésünk anyagából kívánjuk bemutatni. Itt a nádvágó neve *gyalázka*, és formája kiskasza. A szerszámot ma elhasznált kaszapengéből készítik, mégpedig többnyire a legegyszerűbb módon, azaz a nyélbe szúrják, amit a hasíték felett vagy alatt karikával, dróttal összefognak, és azonkívül a kaszapenge végét is a nyélen visszahajtják. (1. ábra.) Az idősebbek emlékeztek ennek kovácsoltvas, köpűs változatára, azonban olyan emberre, aki ezzel dolgozott volna, már nem akadtunk.

A Zamárdi környéki faluk jellegzetes nádvágó eszköze ez a gyalázka, de korántsem kizárólagosan. A közeli Szárszón még az öregek is csak elvétve ismerték a szót, és a nádat sem efféle szerszámmal, hanem sarlóval, mégpedig sima élű sarlóval vágták, amit rendszeresen kalapálni kellett. A sarlóval való nádvágást más falukban, így Zamárdiban is ismerték, de nagyon alkalmatlan módnak tartották, mivel a sarló vékony, gyenge éle könnyen kitorrött, azonkívül rövid volt a nyele s így a nád torzsa munka közben elszurkálta a kezüket.

Szárszón a századfordulóig különben alig volt nád a Balaton partján; különben is a part Hunyadi grófé volt, és így a falubeliek csak nehezen férhettek hozzá. Ma már nehezen állapítható meg, hogy a sarlóval való nádvágás ennek a következménye-e, azaz a nádvágás csekély lehetőségéé, ami nem tett szükségessé külön erre specializált szerszámot, vagy a korábbi időben, amikor még nem érvényesültek az uradalmi korlátozások, itt valóban sarlóval vagy valamely sarlónak nevezett szerszámmal vágták-e a nádat. Ez utóbbi eset sem elképzelhetetlen, hiszen másutt is akad rá példa.

Zamárdiban is a Balaton-part nagyrészt uradalmi volt, és a nádasok is a tihanyi apátság birtokához tartoztak. Ennek következtében az utóbbi évtizedek nádvágói a szegényebb emberek közül kerültek ki, akik telente részből vágták a nádat. Nádvágója azonban majd minden családnak akadt, és ennek nem csupán a hajdani szabadabb nádhasználat lehetett az oka, hanem az is, hogy e szerszámokat a mai napig is a nádvágástól független többféle funkcióban hasznosították. Ez a funkció korántsem tűnik azonban újnak, ami a nádvágás megszorítása után terebélyesedett ki, hanem igen réginek, amely a nádvágás mellett kiegészítette a szerszám eredeti feladatkörét, főleg azoknak a jobbágyoknak a kezén, akiket korábban, a földek úrbéli szétválasztása előtt megilletett a nádvágás joga is.

A gyalázkanak ma Zamárdiban is megtalálható a másodlagos szárvágó funkciója, de emellett egy sor igen jelentős egyéb feladatköre is van, mint pl. a gazvágás, lucerna-vágás (2. ábra), aztán az *erdei fűvágás*, a *kaszirválás* és az *aratás*. „A gyalázka házi szerszám volt — fogalmazta meg a 79 éves Varga István —, mindenre lehetett használni.” A fenti funkciók közül ezúttal a kevésbé ismert utóbbi hármat, az erdei fűvágást, a kaszirválást és az aratást kívánjuk röviden bemutatni.

1. ábra. Gyalázka kaszapengéből
(Zamárdi, Somogy m.)

2. ábra. Lucernavágás gyalázkával
(Zamárdi, Somogy m.)

A zamárdiak fűvet a diászói és a csapási erdőben szoktak szedni a marháknak. Az erdei fű puha, hosszú szárú, nem olyan selymes és rövid, mint a réti, és különösen a parlagfű. *Léniában* és *nyílásokban*, ahonnét egy-két fa hiányzott, nőtt meg jól, annyira, hogy vágni lehetett. De az erdőbe nem lehetett vinni kaszát, hiszen sok volt a bokor, a csonka tő, tuskó és maga a föld is igen egyenetlen. A jóval simább léniákat is csak rossz kaszával, nagy óvatosan szokták leberetválni. Beljebb viszont már csak gyalázkával dolgoztak a zamárdiak is. A hosszú fűvet viszont nem is úgy vágták, mint a kaszával, nem csapták, hogy szétszóródjon, hanem fűrtönként vágták, mint ha arattak volna. Ezt a fűvet ugyanis, még ha nem is szárították, ki kellett hordani az erdőből, és a fűrtöket ki kellett válogatni, szedegetni a bokrok, tuskók és tuskók közül. Így tehát bal kézzel rendszerint összefogták, összeölték a fűvet és jobbal lemetszték, majd lepedőben vagy csomóba hányva villával vitték ki napos helyre száradni.

Kaszírválni viszont a szőlőben szoktak, mégpedig a szőlő érése előtt. Ezt megelőzően simára húzták a bakhátakat, elterítették, sőt néha el is gereblyézték a földet. Ha aztán ez a föld — nyári eső és nedves időjárás idején — kigazosodott, akkor a gáz tőben e gyalázkával kaszírvták le, mégpedig úgy, hogy össze is lehessen szedni. Majd csomókba rakták és eltették az állatok téli takarmányának. Ebbe nemcsak a levágott gáz, moha, paréj került, hanem a *szőlő-tetejes* is. A levágott gáz, aminek a neve is *kaszírva*, kis kupacokba rakták a hiányos *tőkehelekre*, és ott helyben szárították.

Ez a kaszírvalás lényegében megegyezik azzal a gázirtási móddal, mit a Kisbaltaton nyugati partján, így pl. Zalaváron *kacérozásnak*, Sopron vidékén pedig *sarabolásnak* neveztek. A zalavári kacérozás, amit az ottani nevén *kacérnak* mondott kasza

formájú nádvágóval végeztek, valamivel tágabb értelmű, hiszen pl. a krumpliból való kései gazvágást is eképpen nevezték. A Sopron vidéki sarabolást pedig, amit már PETHE is említ,⁵ sarlóval végezték. Minthogy ez is különbözik némileg a fentiekől, érdemes az idevágó részleteket idézni: „hogya pedig a dudván — írja PETHE —, mely a szőlő földjét... ellepi, láttassanak erőt venni, learatják abból a gazt, szőlő-sendülés-kor a töben, sőt a föld színe alatt egy vagy fél ujjnyira, ahoz készített sima élű (nem alföldi, nem asipkés élű) fél sarlóval, mely munkát ők *sarabolásnak* neveznek... Magok megvallják — írja tovább —, hogy azért sarabolnak, mert már most nem lehet kapával tövek között ennek sűrűsége miatt kártétel nélkül forgolódni.”

Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi a Zamárdi környéki kaszírváláskor sem volt lényegtelen.

A legérdekesebb kétségtelen az, amit a nádvágók korábbi aratófunkciójáról hallottunk. Az idősebb emberek egyöntetű emlékezete szerint ugyanis itt gyalázkával is arattak. Amikor ennek különös indoka iránt érdeklődtünk, többen a rozst említették, amit régebben jóval nagyobb mértékben termeltek, mint most.

Zamárdinak a mezei nagyrészt a Balaton-part sík, homokos területén húzódtak, melyek részben a talaj minősége, részben a víz közelsége miatt nemigen termelték meg az érzékenyebb búzát. Rozst viszont annál jobban, és erre nemcsak magja miatt volt szükség, hanem a szalmájából készített zsúp miatt is, amit házfedésre, kötözésre és még sok minden egyébre felhasználhattak. A rozs a nedves helyeken magasra megnyúlott, némelykor meg is dőlt, és így nehezen lehetett volna azt takarós kaszával aratni, minthogy az még óvatos vágáskor is megtörte volna a hosszú szárát. Ezért folyamodtak még a múlt század második felében is más, kíméletesebb aratási módhoz, a gyalázkával való aratáshoz. Az egyik adatközlő — a 63 éves Fehér István, aki maga nem vett részt már személyesen a kaszás aratás előtti aratási munkákban —, emlékezete szerint az öregek úgy mondták: „amíg nem volt kasza, sarlóval meg gyalázkával arattunk”. Nyilván nem is lehetett teljesen kirekeszteni a sarlós aratás lehetőségét, még ha egyik idős adatközlőnk (Kiss Imre 85 éves) szerint a gyalázkának az a nagy előnye is megvolt, hogy „azzal nem kellett nagyot hajolni”. Egy másik adatközlő, a 79 éves Varga István szerint pedig, aki az 1834-ben született nagyapja és az 1838-ban született nagyanyja elbeszélése alapján emlékezett vissza a gyalázka használatára, a vágóeszközök az általunk áttekinthető időben a következőképpen változtak: „Nagyanyám még aratott gyalázkával. A gyalázka után jött a sarló, ez a mostani. Ezzel is arattunk. A kovácsoltvas gyalázka után jöttek ezek a lapos sarlók.”

Ha ez a fejlődési sor a többiek elmondása alapján nem is igazolható, hiszen a gyalázkát ezután is használták rendszeresen aratásra, sőt a később idézendő 85 éves Kiss Imre maga is részt vett az ilyen munkákban, a fenti adatok mégis figyelemreméltók, hiszen a gyalázkát elválasztják az emlékezettel jól beérhető kaszasarló elterjedésétől, ami ugyancsak az aratás racionalizálásának egy újabb fokát jelentette. Tehát a helybeli emlékezet szerint sem ez az új vágó technikájú szerszám indukálta a nádvágó új funkciójú igénybevételét. A kaszasarló éppen a nádvágók ilyen irányú munkája következtében itt nem is kaphatott az aratásban olyan nagy szerepet, mint ahogy az Dunántúl nagyobb részén, a kaszás aratást megelőző időszakban.

⁵ PETHE, 1805: II. D. 505.

De ne feledjük el azt sem, hogy a kaszasarlók tömeges elterjedésének idején már a finomabb, gyári kaszapengék is nagy tömegben kerültek használatba, amelyekből, ha megrepedtek vagy elhasználódtak, jó nádvágót lehetett készíteni, olyan olcsó, jó minőségű szerszámot, amely egyesítette a kaszasarló előnyeit is. Ez pedig nemcsak a kaszasarló lassúbb térhódítását indokolja, hanem arra is magyarázatot szolgáltat, hogy miért nem találtunk már e vidéken régi típusú, kovácsoltvas nádvágót.

Egyébként a már említett 85 éves Kiss Imre szerint „ódallós heleben arattak vele rozsot. Ha szükség volt, búzát is. Én rozsra emlékszem, azt láttam. Régen búza nagyon kevés volt.”

A szerszám használatáról pedig ugyanő a következőket mondta el: „ballal, balfele lehajtották a rozsot, jobb kézben volt a gyalázka és azt beleakasztották a rozsba. Ahogy a rozsot vágták, bal kézzel húzták, mindig hátrább és hátrább, míg egy öllel nem volt. Akkor kötélbe tették. A gyalázkával húzták, rántották, úgy vágták el a szarát. Jó éles volt, könnyen ment.”

Lényegében ugyanígy mondta el a 79 éves Varga István is: „bal kézzel markolta a gabonát, amit aratott, jobbal meg aratta, rántotta a gyalázkával”. Ez a vágásmód némileg hasonlít a kaszasarló használatára is, hiszen bal kézzel megdöntötték a gabonát és nem összefogták — mint a fogazott sarlónál —, jobbal pedig elvágták, elrántották. A gyalázkával nem is kellett úgy vágni, csapni, mint a kaszasarlóval. Nyilván ez is előnye volt, éppen úgy, mint a hosszabb nyél, a kaszasarlóval szemben.

Műndez, amit a nádvágó bővebb funkcióiról elmondunk, nyilván csak e vidékre jellemző, és mint ilyen elszigetelt jelenségnek is minősíthetnénk. Lehetséges, hogy a fenti funkciók közül többről még az is kiderül, hogy újabb, történetileg pontosan datálható fejlemény. Ettől függetlenül a fenti adatokat mégis jelentősnek tartjuk, hiszen egy kaszaszerű szerszámnak mutatják meg szélesebb körű funkcióit, olyanokat, amelyeket részben a hajdani rövid kaszáknak tulajdoníthatnánk. Nyilvánvaló, hogy a régi kaszák nálunk sem tűntek el olyan hirtelen, hogy még a hírük is bizonytalan, hanem az újabb kutatás, feltételezésünk szerint, akadhat még olyan speciális szerszámokra nálunk is, mint amilyenek nemcsak keleten, hanem nyugaton, pl. a szomszédos Ausztriában is fellelhetők⁶ és amelyeket senki sem haboz a régi rövid kasza közvetlen utódának tekinteni.

TAKÁCS LAJOS

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁTKY ZS., 1906: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest.
 GESTREIN, F. J., 1932: *Die Bauernarbeit im Oetztales einst und jetzt*. Innsbruck.
 GYÖRFFY I., 1933—1937: *Gazdálkodás*. In: *Magyarország Néprajza*,¹ II. kötet.
 HERMAN O., 1887: *A magyar halászat könyve*. Budapest.
 PETHE F., 1805: *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopron.

⁶ GESTREIN, 1932: 31, 33.

SCHILFSCHNEIDWERKZEUGE IN ANDERER FUNKTION:
ALS GRASSMÄHER UND ERNTEWERKZEUGE

Die ethnographische Forschung hatte von Anfang an die Schilfschneidewerkzeuge, als die ältesten Typen unserer Schneidewerkzeuge überhaupt, — mit andern Schneidewerkzeugen im Beziehung gesetzt, trotzdem ist diese Beziehung innerhalb der Sammeltätigkeit und des späteren Aufarbeitens des Materials nie wirklich herausgearbeitet worden. Der Grund dafür, so scheint es, liegt in der Zusammenfassung des, von Otto Herman geschriebenen, 1887 erschienenen, „Die ungarische Fischerei“ betitelten Buches, in dem der Autor auch die Schilfschneidewerkzeuge ausführlich behandelt, aber ausschliesslich nur vom Gesichtspunkt der Fischerei aus, — also er beachtete nur einen Teil ihrer Funktion. Die weiteren Publikationen aber gebrauchten dieses Werk als Quellenwerk bei der Bearbeitung und Beschreibung der Schilfschneidewerkzeuge.

Aber die Schilf(Rohr)schneidewerkzeuge waren in den Händen der Bauern keineswegs nur für diese Funktion in Gebrauch gewesen. Der Autor dieser Arbeit untersucht die Funktionsmöglichkeiten dieses Werkzeuges innerhalb der Ortschaft Zamárdi im Komitat Somogy und in der Umgebung, und infolge dieser Untersuchung hat es sich herausgestellt, dass man in dieser Gegend das Schilfschneidewerkzeug, lokaler Weise „gyalázka“ genannt, — ausser der Rohrernte auch beim Grasschneiden im Walde gebraucht hatte, wo infolge der vielen Baumstümpfe und Büsche keine Sense zu gebrauchen war, auch wurde dieses Werkzeug beim Jäten im Weinberg gebraucht (kaszirválás), und sogar bei der Getreidernte.

Die Weingärten wurden vor Reifung der Trauben mit Hilfe dieses Gerätes vom Unkraut gesäubert, und zwar so, dass das Unkraut unmittelbar über der Erde abgeschnitten wurde, ähnlich wie wenn zu diesem Zwecke Kratzgeräte gebraucht werden. Der Gebrauch des Schilfschneidewerkzeugs zu diesem Zwecke verdient Beachtung, — es bedeutet eine weitere Funktionsmöglichkeit dieses Gerätes innerhalb der Landwirtschaft und der Bodenbearbeitung.

Die interessanteste Funktion der Schilfschneidewerkzeuge, die bisher nicht beachtet wurde, ist die Ernte. In Zamárdi hat man vor der Jahrhundertwende und vor der Verbreitung des Erntens mit der Sense, den langhalmigen Roggen mit diesem Gerät geerntet. Viele ältere Menschen erinnern sich noch an diese Arbeit, die bis zu einem gewissen Grade auch von der Erntearbeit mittels des Sichels, verschieden gewesen ist. Das Werkzeug das so aussieht, wie eine kurzstielige Sense, hat man in der rechten Hand gehalten, mit der linken wurden die Getreidehalme zusammengehalten, bzw. weggebogen, — um sie dann mit einem stärkeren Schnitt abzuschneiden. Mit Hilfe des kleinen sensenartigen Schilfschneidewerkzeugs ging die Erntearbeit schneller vonstatten als mit der Sichel, aber weniger schnell, als mit der Sense. So ist das Schilfschneidewerkzeug nach der Jahrhundertwende, als der Gebrauch der Sense allgemein geworden war, zu Erntearbeiten nicht mehr gebraucht worden. Aber zum Grasschneiden und Jäten im Weinberg wird es heute noch gebraucht neben der eigentlichen Funktion, dem Schilfschneiden.

Magyar népi grafika

A magyar népművészet hatalmas anyagában, egyrészt határozottan elkülönülő csoportokban, másrészt más művészeti ágakhoz kapcsolódva, a népi grafikának újszerűlván minden formája megtalálható.¹ Minőségük, sajátos vonásaik révén különösen kiemelkednek a magyar grafikák közül a rajzok. Minthogy a gyűjtők is jobban felügyeltek rájuk, mint az egyéb grafikai alkotásokra, így a népies sokszorosító grafika termékeire, érthető, hogy éppen a rajzok kerültek be nagyszámban a gyűjteményekbe és így ezek is váltak ismertebbekké.

A magyar népi rajzok, alkotóik eltérő iskolázottsága, részben pedig a rajzok rendeltetése révén, lényegében négy nagyobb csoportba oszlanak. Az elsőbe a tanult mesteremberek által maguk, illetve céhközösségük számára készült rajzok tartoznak: vázlatok, mintarajzok, céhlevelek és rokonemlékek. Ehhez csatlakozik a második csoport, az iskolázatlan falusi specialisták, nevezetesen az ún. íróasszonyok mintarajzai. Közös csoportba lehet sorolni a festő-mesteremberek által népi megrendelésre készült egyéb, vízfestékkel és temperával színezett képeket. További különálló csoportba tartoznak a paraszti gyermekrajzok és a hozzájuk szorosan kapcsolódó paraszti életképek.

1. A mesteremberek műhelyrajzait tulajdonképpen a gyakorlat hozta magával. Vázlatra nyilván az egészen korai időkben is szükség volt, az egyedi különlegesebb munkáknál szinte természetes, hogy a gondolat kiérlelődését elmagyoltabb avagy részletesebb rajzok segítsék. Nem szükségszerű azonban — miként erre közelmúltbeli népi alkotások is figyelmeztettek —, hogy az ilyen vázlatokat éppenséggel papírra vessék. Magamnak is volt alkalmam látni, ahogy az ácsolt ládát készítő mátraalmási (korábban: Szuhahuta, Heves m.) háziiparos a kigondolt, vésővel kivitelezendő mintának egyik részletét a készítés megkezdése előtt a keze ügyébe eső kasszék lapjára vázolta fel a hornyolójával.² A Néprajzi Múzeum egyik, 1907-ből datált fonóházi kasszékén,³ amelyet bogártelki (Kalotaszeg) faragóspecialista készített szerelmi ajándék céljára, a széklap oldalát díszítő, szembenéző stilizált madarak sorához a faragó a lap aljába metszette be vázlatát, egy könnyedén odavetett, természetes állású madárfigurát.⁴ Az említett példákhoz kívánkozik a Néprajzi Múzeum dísztála is, mely Mezőcsát leg-

¹ A jelen összefoglalás a III. Grafikai Biennálé alkalmából a népi grafika tárgyköréből tartott konferencián hangzott el Krakkóban, 1970. VI. 2-án.

² A tárgy jelenleg a Néprajzi Múzeumban van, ltsz.: 66.122.21.

³ Ltsz.: 62.152.1.

⁴ K. CSILLERY, 1969: 181.

jelesebb fazekasmesterének, Rajczy Mihálynak az alkotása, 1843-ból.⁵ A tál főalakja egy hátranéző madár, s ennek a szokatlan megfogalmazása indokolhatja a tál fenekére karcolt vázlatot.⁶

1.1. Az ilyen alkalmi vázlatok túlnyomó többsége nyilván elpusztult, maga a készítőjük nem érezhette őket megőrzésre méltóknak. Másként alakult a sorsuk a papírra vetett rajzoknak. Legtöbbjük ugyan ezeknek is elveszett, különösen a régi időkben, mégis egy-egy hímondó jelzi, hogy Magyarországon is számolni lehet a papíron történő próbálkozások gyakorlatával. Mándazonáltal aligha tekinthető véletlennek, hogy a legkorábbi ismert ilyen emlékek jelentős műalkotások tervrajzai, nevezetesen három oltárszobor-vázlat, amely másodlagos felhasználás eredményeként maradt fenn kb. 1520-ból.⁷ Kivételes iparághoz, az ötvösséghez kötődik az iparművészet legkorábbi ilyen emléke is, Kiniger Kristóf soproni ötvös 1588-ból megőrződött kehelyterve.⁸ A XVII. században azonban változott a rajzok jellege. Eddigre már, a könyvnyomtatás jóvoltából, nagyban emelkedett a mintalapok jelentősége. A lemérhető határból ítélve, Magyarországra is nem egy olasz és német mintagyűjtemény elkerülhetett. Ezzel függhet össze, hogy Magyarországon is egyre inkább terjedt a mintarajzolás.⁹ A kolozsvári asztalosok 1656-os céhszabályzata szerint az inas „... az Ura híre nélkül sohová se mennyen, hanem otthon maradván rajzolásban szorgalmaskodjék a maga hasznáért, mivel a mesterségben abból veszen épületet.”¹⁰ Az efféle rajzok jellegére viszont az ugyanezen városbeli képirók 1618–53 közti céhlevelébe foglalt tilalomból következtethetünk, amely szerint az asztalosok másféle festést nem csinálhatnak, mint a „magok szokása szerént fára, deszkára virágokkal cifrázzanak”.¹¹ Ez a főként virágokból felépített ornamentika (1. ábra) uralta egyébként ebben az időben az egész magyar iparművészetet, amiről azt a stílust „virágos reneszánsz” néven szokás nevezni.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a XVI. század végétől kezdődően több említés is van úri házaknál használatos, s egymás közötti kölcsönzésekkel terjesztett hímszámintákra. A XVII–XVIII. századból eredeti ilyen, kézzel rajzolt papírminták is maradtak fenn. Szélükön néha feljegyzés olvasható, így utasítás a kivitelezésre. Az egyikken pedig ott az emlékeztető, hogy „evvel varrták az Teleki Sándor uram jegykendőjét”.¹²

1.2. A XVIII. századtól, a népművészetnek a művészet egészéből való mind erőteljesebb különválásával párhuzamosan, egyre több iparos specializálódott a népi-paraszti vevőkör igényelte cikkek készítésére. Ezt a tényt a mintakönyvek is szemléletesen tükrözik, nevezetesen a nép számára dolgozó textiliparban, minthogy ott a mintakönyvrajzolás gyakorlata egyes vidékeken meglehetősen általánossá vált. Már a legrégebbiről ismert falusi takács-mintakönyvben, mely Takácsiból (Veszprém m.) való s 1782-ből datált, megmutatkozik a csillagmintákon, madaras kompozíciókon a közép-

⁵ Ltsz.: 127.453.

⁶ KRESZ, 1961: 157.; FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969: 35.

⁷ CSÁNKY, 1942: 60–63.; PATAKY, 1960: 5., 7. lap, 7. tábla; RADOCSAY, 1967: 92.

⁸ CSATKAI, 1958: 139–142.; vö.: PATAKY, 1960: 7.

⁹ A korai magyarországi mintarajzokra, metszetes mintalapokra lásd pl.: CZAKÓ, 1902: 486–489.; HÜLLRIGL, 1938: 4. lap, 1. tábla; HÜLLRIGL: 360.; VOIT, 1943: 33., 35., 36., 42–43.; PATAKY, 1951: 14., 17., 289., 350.; BALOGH, 1957: 4. ábra; B. NAGY, 1970: 128–134., 228–231. ábra.

¹⁰ BALOGH, 1957: 15.

¹¹ BARABÁS, 1898: 112.

¹² PALOTAY, 1941: 243–258.

1. ábra. A kolozsvári asztaloscéh számadáskönyvének egy lapja, „olaszkorsó” ábrázolással. XVII. sz. dereka. VOIT, 1943: 136. után.

2. ábra. Takácsmintakönyv 1867-ben készült lapja. Néprajzi Múzeum, R. 8151.

kor korábbi századaiból és a reneszánszból öröklött vonások mellett a paraszti ízléshez való igazodás is,¹³ ami a későbbi mintakönyveket is jellemzi¹⁴ (2. ábra).

1.3 Paraszti bőrruhákat előállító szücsöktől a két legkorábbról megőrződött hímzés-mintakönyv egyikét 1819–1825 közt Csongrádon rajzolták,¹⁵ a másikat 1824–1826 közt Miskolcon.¹⁶ Az egyik tehát az ország déli, a másik az északi részéről való, ami — figyelembe véve készítésük közel egykorú voltát — arra mutat, hogy az ilyen mintakönyvek összeállításának gyakorlata sem lehetett már akkoriban egészen új jelenség. Ezt a két könyvet azután követték a további példányok egészen a múlt század végéig.¹⁷ Ezzel szemben szűrszabóktól csupán a XIX. század második feléből ismeretesek hasonló mintakönyvek.¹⁸

Ezekre a mesteremberek készítette rajzokra igen korán, mondhatni a magyar népművészet iránti érdeklődés ébredése idején felfigyeltek már: 1885-ben tette közzé Huszka József egy szegedi szücs, Kaszalay Ferenc 1836-ból származó mintakönyvét¹⁹ (3–5. ábra). Másrészt a művészettörténész Szendrei János is, hozzászólva 1891-ben megjelent tanulmányában a nemzeti stílus kérdése körül Huszka publikációi fölött támadt vitához, a helytelen történeti következtetéseket ugyancsak nagyrészt rajzok, fejedelmi oklevelek, céhiratok díszítményei, mintarajzok segítségével cáfolta,²⁰ éppen ezek pontos időponthoz kötött, datált volta miatt.

A későbbiekben is szinte minden magyar népművészeti kiadványban szerepelnek mintarajzok, elsősorban a szücsök és szűrszabók szabadrajzú kompozíciói közül, s így természetesen nem hiányoznak az ezeket a mesterségeket leíró munkákból sem. Ennek ellenére a mintakönyvek elemző és összehasonlító bemutatása mindmáig hiányzik. Pedig ami a szücs- és szűrszabó-mintakönyveket illeti, ezek a nagy műgonddal kidolgozott, nemegyszer akvarellal kiszínezett könyvecskék többnyire a szücsmunkák és szűrők hímzéseitől jórészt független, önálló alkotások. A könyvekben található évszámokból ítélve, a különböző virágsokrok, koszorúk rövid időszak alatt, a mesterlegény egy-két gyakorló-, illetve vándoréve során kerültek papírra. Az ismert bőrruhák hímzéseiből pedig arra következtethető, hogy ezek tervezéséhez aligha vette segítségül a tulajdonos a mintákat — egy részük nem is kivitelezhető —,²¹ láthatólag nem is annyira a későbbi alkalmazás érdekében sorakoztatták egymás mellé őket, mint inkább tanulmány céljából, illetve a tudás és rátermettség ékes bizonyítékául — névvel és évszámmal többszörösen is ellátva, néha még feliratokkal, széljegyzettel is —, nyilván a kortárs és utód hozzáértők számára (3–5. ábra).²²

¹³ HERKELY, 1941: 45. lap, 38. ábra.

¹⁴ Lásd pl.: MALONYAY, 1912: 109., 115. lap, 230–234. ábra; BOROSS, 1962: 324–337., a 326. lap 6. jegyzetében a Néprajzi Múzeumban lévő takácsmintakönyvek rövid ismertetésével.

¹⁵ Néprajzi Múzeum R. 3584 ltsz. Vö.: VISKI, 1942: 283.; GYURFFY, 1930: 33. lap, 32. ábra; FEL–HOFER–K. CSILLÉRY, 1969: 9. ábra.

¹⁶ MALONYAY, 1922: 69. lap, III–VII. tábla.

¹⁷ Vö.: MALONYAY, 1922: 69–70. lap, 35–36., 39. ábra és 9 számozatlan tábla a 80–81. lap között. Megjegyzendő, ezek az utóbbi, Nyitrai Dániel miskolci szücsstől származó minták, amint azt a háromszor is előforduló évszám tanúsítja, 1837-ben és nem az 1870-es években készültek, ahogy az aláírás — s ennek nyomán a további szakirodalom — véli.

¹⁸ Vö.: GYURFFY, 1930: 18., IX., XIII., XVI., XXI–XLVIII. t.

¹⁹ HUSZKA, 1885–1886: 241–252.

²⁰ SZENDREI, 1891.

²¹ Vö.: VISKI, 1926: 26.; GYURFFY, 1930: 33–34.

3. ábra. Kaszalay Ferenc szücslegény mintakönyve. Szeged, 1836. Címoldal.
Néprajzi Múzeum, R. 9822.

4. ábra. Kaszalay Ferenc mintakönyve.
2. oldal. Néprajzi Múzeum, R. 9823.

5. ábra. Kaszalay Ferenc mintakönyve.
3. oldal. Néprajzi Múzeum, R. 9824.

1.4 Magyarországon a vízfestéssel színezett, népies *emléklap*okat díszítő stílusuk alapján ugyancsak a mesteremberrajzokhoz, a virágábrás mintakönyvek és az egyedi megfogalmazású, figurális díszű céhlevelek²³ mellé kell sorolni. Erre a stílusösszefüggésre az ilyen emléklapok legjelesebb csoportja, az 1820-as—1830-as években készült debreceni köszöntőlapok²⁴ kapcsán Kresz Mária mutatott rá, utalva egyben a korabeli párhuzamokra.²⁵ A debreceni lapokra jellemző a központba állított, viseletében hitelesen visszaadott nő- vagy férfialak és a szimmetrikus felépítésű gazdag virágkeret (6. ábra), a korai szücsmintakönyvek szellemében.

Virágdíszükben az előbbiekhöz hasonlóak a Duna-Tisza köze déli részéről előkerült ún. születési levelek, amelyek egy része az 1860-as—1870-es évekből való,²⁶ továbbiak pedig az 1880-as és az 1910-es évek közti időből. Különösen az utóbbiak érdekesek, ezek Szalkszentmártonból (8. ábra) és a szomszédos Harta községből (Bács-Kiskun m.) származnak,²⁷ keresztelő, esküvő vagy haláleset emlékére volt szokás csináltatni őket, a szoba kultikus sarkában való elhelyezésre. Készítójük a szalkszentmártoni Piktör Borbély Mihály parasztfestő. Figyelemre méltó, hogy Borbély nem csupán felíratos, virágkoszorús lapokat készített, hanem — ugyancsak akvarellal kifestve — önálló virágkompozíciókat is (7. ábra), talán az úri és polgári házak virágcsendéleteinek hatására. A parasztcsaládok, jellemző módon, két-három, teljesen meg-egyező virágképet vettek, amit egymástól csekély távolságra, egy sorban akasztottak a falra, mintegy a népi bútorok virágcsokrai ismétlődésmódját másolva.²⁸

2. A mesteremberek mintarajzainak közismert és magától értetődőnek vélt voltából következett, hogy a korai gyűjtők a papíron való rajzhoz nem szokott népművészeket is, de különösen az íróasszonyokat papírminták készítésére ösztönözték. A századeleji népművészeti publikációk nagyszámban közölnek ilyen rajzokat, amelyeken a nagyobb hitelesség kedvéért sokszor még a felírat is az alkotótól származik.²⁹ Egyes tehetségesebb, illetve felkapottabb íróasszonyok alkalmazkodtak a kívülről jött igényhez és idővel minden városi látogatónak rajzocskával kedveskedtek. Majd a hímnéstől független műfajként kialakították az emléklapok sajátos stílusát; ezek a lapok már jórészt kereskedelmi céllal kerültek a városi közönséghez. Számtalan ilyen emlékképet rajzolt — később vízfestékkel is színezve — az íróasszonyok leghíresebbike, a Mezőkövesden 1883—1954 közt működött Kis Jankó Bori (9. ábra), akinek 1914-ből maradt fenn a legrégebb papírrajza.³⁰ Határozott emléklapstílust fejlesztettek ki napjainkra városi keresletra a Kalocsa környéki író- és pingálóasszonyok is.

3. Míg az eddig érintett rajzok kialakulásának körülményei, kapcsolatai nagy vonásokban ismertek, a hivatásos festő mesteremberektől népi használatra, lakásdíszítő

²² Különösen jellemző ebből a szempontból Kaszalay Ferenc mintakönyve: a méltóság-teljes címlap (3. ábra), felszólítással a továbblapozásra („ha Istennek tartod lelkedet, Fordíts egy levelet, ott megtalálod az nevedet”), majd pedig a következő oldal hátlapján (5. ábra) az ebben a korban annyira kedvelt csúfolódás: „Hü, te Bolond mit keresel, látod hogy Tzifra vagyok”.

²³ Lásd pl.: SZENDREI, 1891: 28. ábra; ZOLTAI, 1938: 1—3., 6—7. ábra; BALOGH, 1969: 94—95. ábra.

²⁴ ZOLTAI, 1938: 15. ábra; KRESZ, 1956: 75., 138—139. lap, 32—34. tábla.

²⁵ KRESZ, 1956: 138.

²⁶ Néprajzi Múzeum, 50.667, 50.668, 50.670 ltsz., a volt Bács-Bodrog megyei Torzsáról.

²⁷ Néprajzi Múzeum, 65.150.11—65.150.13. ltsz.

²⁸ K. CSILLÉRY, 1966: 343.

²⁹ Lásd pl.: MALONYAY, 1907: 352—360. ábra.

³⁰ MOLNÁR, 1961: 12., 15—16. lap, 8., 12., 15—17. tábla.

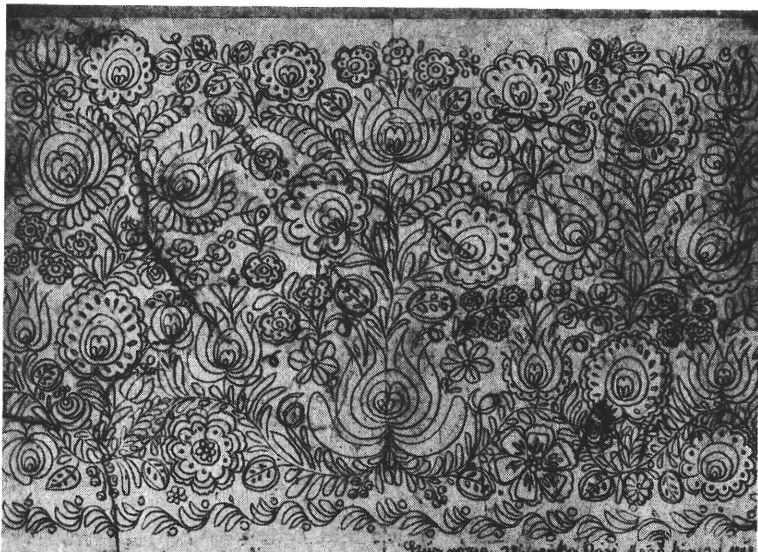
6. ábra. Üdvözlőlével, kisbundás asszony ábrázolásával. Debrecen, Déri Múzeum, KRESZ, 1956: 32. t. után.

7. ábra. Virágesokor vázában. Falikép. Harta (Bács-Kiskun m.) Píktor Borbély Mihály műve, Szalkszentmárton, XIX. sz. vége. Néprajzi Múzeum, 65.150.13 ltsz.

8. ábra. Emlékkép. Szalkszentmárton (Bács-Kiskun m.). Píktor Borbély Mihály helybeli parasztfestő műve, 1881. Néprajzi Múzeum, 70.64.1 ltsz.

9. ábra. Emléklap, „szűr rózsá”.
Kis Jankó Bori műve,
Mezőkövesd, 1948.
Néprajzi Múzeum, R. 116.

10. ábra. Fialat asszony képmása.
Falikép; vízfestés, üvegfestéssel
keretezve. Madocsa (Tolna m.).
Feltehetőleg Kegyes József
vándorpiktor műve, 1857.
Néprajzi Múzeum. 68.155.5 ltsz.

falképnek festett lapokról rendkívül keveset tudunk. Ennek az oka lényegében abban rejlik, hogy míg a Magyarországon általánossá vált felfogás a takács, szücs és szürszabó mesteremberek rajzait, de még a hímzéselőrajzoló vagy falfestő asszonyok másodlagos munkáit is magától értetődően sorolta a néprajz gyűjtéskörébe, az efféle, elsődlegesen nem a népi ízléshez, hanem a provinciális művészethez igazodó lapokat szinte a legutóbbi időkig alig méltatta figyelemre. A múzeumokba így csak igen csekély számban begyűlt és többnyire publikálatlan emlékmű, megfelelő előmunkálatok híján, csupán jelzesszerű áttekintésre ad módot, s az összefüggések, az egyes alcsoportok jelentősége, elterjedt vagy elszigetelt volta mai tudásunk alapján nem ragadható meg.

3.1. A *szenképek* körében ma csak egy-két akvarell vagy tempera színezésű példányról lehet következtetni arra, hogy a nagyipari sokszorosítású képek általánossá válása előtt az üvegre festett képek és kézi levonású nyomatok mellett ilyenek is előfordulhattak. Sokuk osztrák készítmény lehetett. Múlt század eleji máriazelli zárándokútról kerülhetett például Piliscsabára két különböző, Máriazelli keletkezését szemléltető, temperával kifestett, nagy távlatú, sokalakos kompozíció.³¹ Hasonló származást sejtet egy Vöröstórol (Veszprém m.) való, módos szőlősgazda házaspár patrónusait,

11. ábra. Tekerődő menyecske.
Emléklap. Korsós Erzsébet műve.
Ücsény (Tolna m.), 1911.
Néprajzi Múzeum, R. 8110.

Szent Lipótot és Szent Katalint ábrázoló, nyilván megrendelésre készült, az előbbieknél nem sokkal fiatalabb temperakép.³² Egyedi darab a magyarországi anyagban egy, a múlt század második feléből származó vízfestésű Szűz Mária-kép Tornyosnémetiről (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), amelyen Mária feje köré erősítették fel a háziasszony menyasszonyi művirág koszorúját,³³ ez Krakó környéki műhely munkájának látszik.³⁴

3.2. A *meseképekről* és más, nem vallási témájú ábrázolásokról is alig tudunk valamit, noha a protestáns vidékeken ezekkel kell számolnunk. Kiss Bálint református pap szerint — aki 1799-től működött Szentesen — 1825 előtt „a ház ékességei voltak a jó magasan a falra fölragasztott ákombákom képek, amelyek: Tündér Ilonát, Ádám-Évát, fiastyúkot, lovas katonát, Árgirus királyfit ábrázolták. Ezeket a képeket sáfrán, bors, paprikaárús tótoktól, vagy pedig orvosságot, szagos olajat hordozó vándorpatikusoktól 1—2 krajcáron szerezték be, s amelyeket sárga gyopárral, vasvirággal, karsai rózsával, bársonyával felbokrétáztak.”³⁵

Ádám-Évát, lovas katonát,³⁶ Árgirus királyfi és Tündér Ilona találkozását ábrázoló vízfestésű XIX. századi falikép került elő a néprajzi gyűjtemek folyamán; Árgirus és Tündér Ilona ábrázolását a debreceni Déri Múzeumból a közelmúltban publikálta Ujváry Zoltán.³⁷ Nem lehetetlen azonban, hogy ugyanezek az ábrázolások fa- vagy rézmetszet formájában is ismertek voltak. Talán éppen ilyeneket terjeszthettek olcsó pénzért a vándorkereskedők, míg az előbbieik inkább egyedi darabok lehettek — részben talán a metszetek által is áhletve. Az eddig ismert vízfestésű példányok ugyanis nem látszanak műhelyanunkának.

3.3. Vízfestésű *portrék* nyilván egészen ritkák lehettek, mégis két közelmúltban, parasztház faláról múzeumba került egészalakos viseletes kép (10. ábra), amely Madocsán (Tolna m.) a múlt század harmadik negyedében készült,³⁸ talán Kegyes József bölcseki (Tolna m.) származású vándorpiktor által, arra enged következtetni, hogy tehetősebb helyeken a fényképportréknak lehettek — olajképeken kívül — ilyen előzményei is.

4.1 A magyar népi grafika jelentős csoportját alkotják a *gyermekrajzok*. Ezek műfaji kialakulása részben az íróasszonyok papírmintáihoz hasonló. Elsőként a Malonyay Dezső szerkesztésében megjelent Magyar Népművészet munkatársai — köztük Ács Lipót rajztanár — figyeltek fel századunk elején a Sárköz-vidéki kisleányok emlékrájzaira. Tőlük tudjuk, hogy iskolaév végén volt szokásban egymást színes ceruzával telerajzolt lapocskákkal megajándékozni.³⁹ A közölt 30 rajzocska a datálásos szerint 1903—1907 közt készült, s többségükön a népi hímzésekre emlékeztető sormintapár látható, a két sáv közt ajánlással vagy számok sorával.⁴⁰ Ez az egyöntetűség bizonyos kialakult hagyományra mutat. A jó érzékkel megrajzolt kis kompozíciók

³¹ Néprajzi Múzeum, 80.458, 80.459 ltsz.

³² Néprajzi Múzeum, 62.110.27 ltsz.

³³ Néprajzi Múzeum, 55.77.1 ltsz.

³⁴ Vö.: REINFUSS, 1962: 54. ábra.

³⁵ SIMA, 1914: 399.

³⁶ Mindkettő előfordult Hartán (Bács-Kiskun m.); ilyen vízfestésű huszárábrázolás a zalaegerszegi Göcseji Múzeum birtokában is van.

³⁷ ÚJVÁRY, 1963: 109—110.

³⁸ Néprajzi Múzeum, 68.155.4—68.155.5. ltsz. A két kép idővel házasság révén a Duna túloldalán fekvő Dunapatajra (Bács-Kiskun m.) került el. Az egyik kép Kegyes Krisztina bábáasszonyt, a másik (10. ábra) a leányát ábrázolja.

³⁹ MALONYAY, 1912: 102—103.

⁴⁰ MALONYAY, 1912: VIII—XII. tábla.

hatására Ács Lipót az 1910-es években rávezette a kisleányokat a figurális rajzra.⁴¹ A Néprajzi Múzeum rajzgyűjteményében nagyszámú példányt őriznek belőlük,⁴² ezek egyike-másika szerepelt néprajzi kiadványokban is.⁴³ A rajzok túlnyomó többsége egyetlen leány- vagy asszonyfigurát ábrázol, oldalnézetben (11. ábra). A kettős képnél két nőalak áll szemben, a többalakos kompozíció általában nők körtáncát mutatja. A sajátos bájú rajzok érzékletesen szemléltetik a módos parasztlányok, asszonyok jellegzetes tartását, gyári anyagokkal kiegészült, polgárosodó viseletét. Ács Lipót működése után azonban ezeknek a gyermekrajzoknak nem volt a későbbiekben érdemleges folytatása.

4.2. A Néprajzi Múzeumban őrzött paraszti rajzanyagból kiemelkednek még a Galgamácsa községből való gyermek- és felnőttrajzok. Ezek jellegét az határozta meg döntően, hogy elindítójuk: Gönyey Sándor a Néprajzi Múzeum munkatársa volt. Ő figyelte fel gyűjtőmunkája során, 1939-ben az itteni kis Dudás Júliára, aki a későbbiekben vezéreghenyisége lett a galgamácsai rajzoló nők körülötte kialakult körének. A néprajzost más anyag örvendeztette, mint a rajztanárt, s Gönyey viseletképeken túl jeleneteknek, majd pedig helybeli szokásokat, munkafolyamatokat bemutató ciklusoknak a festésére biztatta a leánykákat, hogy adatként értékesíthesse 1940-ben megjeit, a község néprajzát ismertető dolgozatában, ahol Dudás Juli egyik színezett rajzát is közölte.⁴⁴ A későbbiekben is ennek az indításnak a szellemében dolgoztak a galgamácsai rajzoló, számos részletekben gazdag, mesélő kedvvel megalkotott életképet készítve, amelyek átél, élményszerű voltak révén nem egy tekintetben többet mondanak, mint egy átlagos néprajzi leírás.

A négy legjelesebb galgamácsai rajzoló mindegyikének megvan a sajátos, kiciszolódott egyéni stílusa. Dudás Juli főleg drámai, mozgalmas kompozíciókban lelte örömet (12. ábra), a filmszerűen egymás mellé helyezett jelenetsorokban, amelyeken a szereplők a melléjük írt mondatzsalagok segítségével még beszélnek is, sőt felelgetnek is egymásnak. Ez a megoldás követőinél kevésbé hangsúlyos. Vanó Margit rajzai gunyorosabbak, a szereplők karikírozottabbak, a komponálásmód kiszámítottabb. Zsigri Manci vaskos figurákból építi fel a jelenetet, szőnyegszerű felületkitöltéssel. Rác Veronika a többiekhez képest finomkodó, néha kicsit keresett is. Jellemző, hogy a polgári ízlésnek az ő rajzai feleltek meg a leginkább, az ő munkáit, egy lakodalmat bemutató sorozatot adták ki legkorábban, 1941-ben.⁴⁵ Később Dudás Juli egy-két sorozata is kiadásra került, így gyermekeknek, leporelló formájában a mondókák sorozata.⁴⁶ Kiadták a néprajzosok hatására általa lejegyzett folklórgyűjtéseket, a hozzá készült illusztrációval.⁴⁷ A galgamácsaiak egyedi hangú munkái az utóbbi idők naiv művészet felé forduló érdeklődésének középpontjába kerültek,⁴⁸ s így várhatók a további kiadások, feldolgozások is.

5. A gazdagon gyűjtött rajzi anyaggal szemben a sokszorosító grafikával Magyarországon mindaddig úgyszólván csak a művészettörténet, illetve az irodalom-

⁴¹ ACS, 1911: 434–435.; 1914: 1–4.; LEWETUS, 1910: 85–106.

⁴² CS. SEBESTYEN, 1954: 289., 293.

⁴³ Lásd pl.: BÁTKY–GYÖRFFY–VISKI, 1928: 217.; LAJTHA–GÖNYEY, 1943: XIV. tábla; FÉL–HOFER–K. CSILLÉRY, 1969: 210. tábla.

⁴⁴ GÖNYEY, 1940: 32. ábra.

⁴⁵ RÁCZ, 1941.

⁴⁶ DUDÁS, 1955/a.

⁴⁷ DUDÁS, 1954: 74–79.; 1955/b: 108–113.; 1956: 104–109.

⁴⁸ Lásd pl.: MOLDOVÁN, 1966: 81–83.; 1967: 75–88.

12. ábra. Gyógyítás a szívről. Dudás Juli műve, Galmamácsa (Pest m.), 1950–1954 között. Néprajzi Múzeum, R. 6.

13. ábra. Kakas. Fametszet. Mikola (Nicula, RSZK), VISKI, 1931: 17. t. után.

14. ábra. Házi kegykép. „Kolozsvári Könnyező Mária”. Rézmetszet, festékkel színezve, textil-applikációval. XVIII. sz. első fele. Néprajzi Múzeum, 68.181.1 ltsz.

történet foglalkozott, a néprajzi felfogás — akárcsak a hivatásos festőktől népi közönség számára készült munkákat — ezek gyűjtését is a legutóbbi időkig kevés kivétellel elhanyagolhatónak ítélte.⁴⁹ Sajnos, ma már inkább csak a könyvtárakban, múzeumokban szétszórtan megőrződött anyag értékelése várható. A gyűjtőmunka elmaradását szinte lehetetlen pótolni, különösen, ami a faliképeket illeti, tekintve, hogy a nagyüzemi sokszorosítású, tetszetősebb olajnyomatok az utolsó száz év alatt a metszeteknek szinte minden emlékét kiszorították a parasztházak faláról. Az is kétségtelen azonban, hogy Magyarországon a XVIII. századtól fellépő üvegre festett képek nem csupán konkurenciát jelentettek a metszeteknek, de a lakásdíszítésben általában elsődlegesebb szerepet is kaptak náluk.

5.1. A *fametszetekkel* kapcsolatban merül fel a legtöbb tisztázatlan kérdés. Abban aligha lehet kételkedni, hogy ilyenek régebben magyar parasztházak falán is előfordulhattak; az egykori leltárak azonban, ha számba vesszük is a metszettel, akkor is csupán általánosságban „papírkép”-ről szólnak, mint például egy Vashegy községbeli (Vonyarcvashegy, Veszprém m.) özvegyasszony 1831-ben felvett leltára, amely szerint a szoba falán nyole üveggép mellett hét „papiroskép” volt.⁵⁰ A régebbi leírásokból — mint láthatjuk — ugyancsak hiányoznak a készítéstechnikára való utalások. Fametszetek falképkénti használatára egyelőre tehát csak következtetni tudunk, arra például, hogy a Kiss Bálinttól idézett XIX. század eleji szentesi képepláték is részben fametszetekre vonatkozhatnak. Így a kótlóstyúkot ábrázoló kép, ilyenent ugyanis mind-egyeddig csak fametszetről ismerünk, a volt Szolnok-Doboka megyei Hésdát népi fametszetkészítő műhelyeiből (13. ábra) — mely község lakói közt egyébként nagyszámban volt kárpát is. Viski Károly ennek a műhelynek a Néprajzi Múzeumban lévő, 1800—1860 közt keletkezett nyomdúcait publikálva, rámutatott, hogy ott számos görögkeleti ikon mellett másféle lapok is keletkeztek, így zsidók számára napkelet jelző mizrahtáblák.⁵¹ Feltételezhető, hogy a világi tárgyú ábrázolásokat részben a protestánsoknak szánták, mindenesetre a vásárlóközönség nemzetiségi-társadalmi sokrétűségére utal az egyik ilyen képsorozat négy nyelvű felirata.⁵²

5.2. Másrészt Magyarországon a sokszorosító grafika túlnyomórészt a könnyen nyomtatáshoz kapcsolódott. A népies jellegű fametszetes könyvillusztrációnak terjedését, befogadását, hatását azonban behatóbban mindeddig senki sem vizsgálta. Manga János utal a betyárábrázolások pásztorfafa faragásokkal kapcsolatban a témaválasztásnál, alakításnál játszott szerepükre.⁵³ Majd Békés István hangsúlyozza, hogy a ponyvairatok illusztrációi ösztönzően hathattak az ilyen betyárábrázolások kialakulására, sőt felveti a kölcsönhatás kérdését is.⁵⁴ Az általa bemutatott 1847-ben nyomtatott füzet különösen jól példa (15. ábra) ehhez, figyelembe véve az egyik tükrösünk kínálta párhuzamot (16. ábra). Hasonló párokból több is idézhető (17—18. és 19—20. ábra), és ha az átadás-átvétel kérdése még további vizsgálandót követel is, nem kétséges, hogy számos esetben, s így a közölt példánál is, a népi alkotás érdemi a pálmát: összefogottabb, lényegre törőbb ábrázolásmódjuk kifejezőbb és meggyőzőbb.

6. Mélynyomású lapok, *rémetszetek*, illetve a múlt században már inkább *acélmetszetek* elvéve még ma is láthatók parasztházakban. Ezek egy része kétségtelenül

⁴⁹ FÉL—HOFER, 1966: 16.

⁵⁰ HOFER, 1957: 291.

⁵¹ VISKI, 1931: 16. tábla.

⁵² Vö.: IRIMIE, 1965: 132., 140., 143.

⁵³ MANGA, 1951: 230—231.

⁵⁴ BÉKÉS, 1966: 61.

15. ábra. Zöld Martzi, és a szeretője notáji . . . c. ponyvafüzet fametszetes címlapja. Buda, 1847.

16. ábra. Tükrös, betyárábrázolással. Dunántúl, 1840-es évek. Néprajzi Múzeum, 16.489 ltsz.

17. ábra. Csárdajelenet. Fametszet ponyvafüzetből. GAÁL: Rontó Pál. Pest, 1857.

18. ábra. Tükrös, a halálra táncoltatott leány balladájának ábrázolásával. Dunántúl, 1888. Néprajzi Múzeum, 69.160.10 ltsz.

19. ábra. Köpönyeges Mária.
Fametszet. TORÓCSIK Ignác:
Hat legszebb ének c. ponyvafüzet
címlapjáról. Budapest, é. n.

külföldi, főleg osztrák és olasz eredetű, de a XVIII. századtól már hazai nyomdákban is készült ilyen képek is kimutathatók, nevezetesen magyarországi kegyképeket propagáló metszetek. Ezek néha színezést, festett keretezést is kaptak vagy akár textilapplikációt is⁵⁵ (14. ábra). Ismerünk olyan példányt is, amely egy 1784-ben Földváron készült türeleműveg apró oltárán szerepel.⁵⁶

7. A *könyomat*, mint korban hozzánk legközelebb eső műfaj, a leginkább gyűjthető a sokszorosító grafika termékei közül. E nyomatok közt is sok a külföldi eredetű, főleg bécsi műhelyekből. Általában színezettek, különösen a szentképek.

7.1. Különálló műfaj a könyomatok közt a vásári képmutogatók kisebb képekből álló táblája. Ilyent Viski Károly publikált,⁵⁷ Takács Lajos pedig ilyenhez mondandó verseket.⁵⁸

7.2. A parasztházakban itt-ott ma is eredeti helyükön látható könyomatok közt már nem egyedül a szentképek dominálnak, hanem világi ábrázolások is, elsősorban a

⁵⁵ VARGA, 1969: 90–91.

⁵⁶ KRESZ, 1969: 88. lap, 54. ábra.

⁵⁷ VISKI, 1934: 177–185.

⁵⁸ TAKÁCS, 1953: 87–103.

20. ábra. Tükrös,
köpönyeges Mária
ábrázolásával.
Kákics (Baranya m.) 1889.
Néprajzi Múzeum,
122.047 ltsz.

protestáns községekben, ezek közt is leginkább politikai vonatkozású képek. A régi ilyen könyvmotok közt máig leggyakoribb Kossuth Lajos képe, illetve általában a szabadságharcra vonatkozó nyomatok.⁵⁹

A népies metszetekről, könyvmotokról minesen ugyan magyar összefoglalás, de a hatásukat számontartotta a kutatás. Ki kell emelni Solymossy Sándornak a vadász temetését ábrázoló osztrák nyomatok középkori előzményeivel és a magyarországi népi faragásokra tett hatásával foglalkozó tanulmányát,⁶⁰ továbbá Sándor Istvánnak a szabadságharcra vonatkozó képek jelentőségét méltató dolgozatát.⁶¹ Meg kell említeni Weiner Piroska kutatását is, aki a mézeskalácsformák mintakincsének egyik forrásaként a nyomatokat jelöli meg, így a múlt század első felében elterjedt betyárábrázolásos mézeskalácsoknál is.⁶²

K. CSILLÉRY KLÁRA

⁵⁹ SÁNDOR, 1953: 105–186.; FEL–HOFER, 1966: 14.; VAJKAI, 1948: 57.; 1959: 238–239.; KISS, 1956: 37.; ÚJVÁRY, 1963: 110.

⁶⁰ SOLYMOSSY, 1915: 232–255.

⁶¹ SÁNDOR, 1953: 105–186.

⁶² WEINER, 1964: 20–22.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁCS LIPÓT, 1911: *A sárközi népművészetről*. Vasárnapi Újság, 58. — 1914: *Výkresy selských dívek ze Sárköze. Nás směr. V. 1.*
- BALOGH JOLÁN, 1957: *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár—Bukarest. — 1967: *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő, XLIX.
- BARABÁS SAMU, 1898: *A kolozsvári képirók céhszabályai*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
- BÁTKY ZSIGMOND—GYÖRFFY ISTVÁN—VISKI KÁROLY, 1928: *Magyar népművészet*. Budapest.
- BEKES ISTVÁN, 1966: *Magyar Ponyva Pitaval*. Budapest.
- BOROS MARIETTA, 1962: *A takácsmesterség „tükösabb műveinek” leírása Sióagárdról*. Ethnographia, LXXIII.
- CZAKÓ ELEMÉR, 1902: *A sokszorosító művészet*. Magyarország. Az Iparművészet Könyve. I. Szerkeszti: RÁTH GY. Budapest.
- CSÁNKY MIKLÓS, 1942: *Régi magyar szobrászrajzok*. Gerevich-emlékkönyv. Budapest.
- CSÁTKAI ENDRE, 1958: *Ein Zeichnung zu eine oedenburger Goldschmiede Meisterstück aus dem Jahre 1588*. Acta Historiae Artium.
- K. CSILLÉRY KLÁRA, 1966: *A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény*. A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárggyűjtése. Szerk. IFJ. KODOLÁNYI J. Néprajzi Értesítő, XLVIII. — 1969: *Hungarian Peasant Furniture*. The New Hungarian Quarterly, X. No. 34.
- DUDÁS JULI, 1954: *Hogy milyen volt Karancsalján, Marakodon a lakodalom?* Néphagyományaink értékeiből. Budapest. — 1955/a: *Csicsija-bubája*. Budapest. — 1955/b: *A régi gavalléria Galgamácsán*. Népművelés. Szerk.: IGAZ M., MORVAY P., SIMON J.-NÉ. Budapest. — 1956: *Mátkatál-küldés*. Népművelés. Szerk.: MORVAY P., SIMON J.-NÉ, IGAZ M. Budapest.
- FÉL EDIT—HOFER TAMÁS, 1966: *Paraszatok, pásztorok, betyárok*. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest.
- FÉL EDIT—HOFER TAMÁS—K. CSILLÉRY KLÁRA, 1969: *A magyar népművészet*. Budapest.
- GERSZI TERÉZ, 1960: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Budapest.
- GÜNYEY SÁNDOR, 1940: *Adatok Galgamácsa néprajzához*. Néprajzi Értesítő XXXII.
- GYÖRFFY ISTVÁN, 1930: *Magyar népi hímzések. I. A cifraszűr*. Budapest.
- HERKELY KÁROLY, 1941: *A veszprémi vármegyei múzeum néprajzi gyűjteménye*. Veszprém.
- HOFER TAMÁS, 1957: *Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetich-uradalomból. 1785—1847*. Agrártörténeti Szemle, I.
- HÖLLRIGL JÓZSEF, 1938: *Régi magyar ruhák*. Budapest. — é. n.: *Magyar és törökös viseletformák a XVI—XVII. században*. Magyar Művelődéstörténet III. Szerk.: DOMANOVSKY S. Budapest.
- HUSZKA JÓZSEF, 1885—1886: *Egy szücsmester rajzkönyve 1836-ból*. Művészi Ipar, I.
- IRIMIE, CORNEL, 1965: *Hinterglasmalerei und Holzschnitte in der rumänischen Volkskunst*. Sibiu.
- KISS LAJOS, 1956: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged.
- KRESZ MÁRIA, 1956: *Magyar parasztviselet (1820—1867)*. Budapest. — 1961: *Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban*. Néprajzi Értesítő, XLIII. — 1969: *A Kerámia gyűjtemény gyarapodása*. A Néprajzi Múzeum 1967—68. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, LI.
- LAJTHA LÁSZLÓ—GÜNYEY SÁNDOR, 1943: *Tánc*. A magyarság néprajza.² IV. Budapest.
- LEWETUS A. S., 1910: *Gyermekrajzokról*. A Ház, III.
- MALONYAY DEZSŐ, 1907: *A magyar nép művészete. I*. Budapest. — 1912: *A magyar nép művészete. IV*. Budapest. — 1922: *A magyar nép művészete. V*. Budapest.
- MANGA JÁNOS, 1951: *Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten*. Acta Ethnographica, II.
- B. NAGY MÁRGIT, 1970: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest.
- PALOTAY GERTRÚD, 1941: *Régi erdélyi hímzsminta-rajzok*. Erdélyi Múzeum, XLVI.
- PATAKY DÉNES, 1951: *A magyar rézmetszés története*. Budapest. — 1960: *A magyar rajzművészet*. Budapest.
- RÁCZ VERONIKA, 1941: *Palóc lakodalom*. Összeállította: SZÁNTÓ F. Budapest.
- RADOCSEY DÉNES, 1967: *A középkori Magyarország faszbrai*. Budapest.

- REINFUSS ROMAN, 1962: *Malarstwo ludowe*. Kraków.
- SÁNDOR ISTVÁN, 1953: *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. A Magyar Tudományos Akadémia társ.-tört.-tud. oszt. közleményei. III.
- CS. SÉBESTYÉN KÁROLY, 1954: *A Néprajzi Múzeum rajzgyűjteménye*. Néprajzi Értesítő. XXXVI.
- SIMA LÁSZLÓ, 1944: *Szentés város története*. Szentés.
- SOLYMOSSY SÁNDOR, 1915: „A vadász temetése” — *Egy népszerű kép származástörténete*. Ethnographia. XXVI.
- SZENDREI JÁNOS, 1891: *Magyar díszítőművészet*. Budapest.
- TAKÁCS LAJOS, 1953: *A képmutogatás kérdéséhez*. Ethnographia. LXIV.
- UJVÁRY ZOLTÁN, 1963: *Argirus és Tündér Ilona festményen*. Ethnographia. LXXIV.
- VAJKAI AUREL, 1948: *Élet a csereszegtomaji házában*. Ethnographia. LIX. — 1959: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Budapest.
- VARGA ZSUZSA, 1969: *A népi vallásosság tárgyainak gyarapodása*. A Néprajzi Múzeum 1967–68. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő. LI.
- VISKI KÁROLY, 1926: *A pávaszem*. Néprajzi Értesítő. — 1931: *Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie*. Budapest. — 1934: *A képmutogató*. Népünk és Nyelvünk. VI. — 1942: *Díszítőművészet*. A magyarság néprajza.² II. Budapest.
- VOIT PÁL, 1943: *Régi magyar otthonok*. Budapest.
- WEINER PIROSKA, 1964: *Formes à pain d'épice en bois sculpté*. Budapest.
- ZOLTAI LAJOS, 1938: *A debreceni viselet a XVI–XVIII. században*. Ethnographia. XLIX.

UNGARISCHE VOLKSTÜMLICHE GRAPHIK

Diese Arbeit umfasst den, mit Notizen erweiterten Vortrag der Autorin über das Thema „Ungarische volkstümliche Graphik“. Der Vortrag wurde auf den Symposion über volkstümliche Graphik gehalten, das das Ethnographische Museum von Krakau zwischen dem 30. V.—2. VI. 1970 abgehalten hatte.

Unter den ungarischen volkstümlichen Graphiken stechen in erster Linie die volkstümlichen Zeichnungen hervor, auf die auch die Sammler am meisten Gewicht gelegt haben. Die Autorin teilt diese Zeichnungen in vier Gruppen ein.

1. *Handwerker-Zeichnungen* sind Skizzen, die die Meister für sich und für die Zunftgemeinschaften gemacht haben, — es sind Musterzeichnungen, Zunftbriefe und Andenkenblätter. Die erste Handwerker-Zeichnung in Ungarn stammt aus dem XVI. Jahrhundert. Die Vervolkstümlichung der Musterzeichnungen ging zu jener Zeit vorstatten, als der kleinstädtisch-bäuerliche Kundenkreis sich erweitert hatte und immer mehr Handwerker sich auf die Herstellung derjenigen Waren spezialisiert hatten, die von diesen Kunden beansprucht worden waren. (Fig. 1) Das älteste Musterbuch eines Webermeisters stammt aus Takácsi aus dem Jahre 1782, diesem Buch folgen weitere Musterbücher von Webern (Fig. 2) und vom Anfang des XIX. Jahrhunderts kennt man Musterbücher von Kürschnern, — später in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts folgen Musterbücher von Schneidern, die die speziellen gestickten Mäntel „szúr“ genannt, herstellten. Diese, mit grosser Sorgfalt ausgeführten, oft mit Wasserfarbe kolorierten Büchlein, sind meist Gesellenarbeiten, die nicht so sehr der Vorlage wegen, sondern viel eher zu Studienzwecken entstanden sind, besser, um das eigene Können zu zeigen (Fig. 3–5). Stilmässig sind auch die ungarländischen Andenkenblätter zu der Gruppe der Handwerkerzeichnungen zu zählen. Man weiss über die Entstehung solcher Blätter zwischen den Jahren 1820–1910. (Fig. 6–8).

2. *Zeichnungen von ungeschulten Spezialisten*, von Vorzeichnerinnen die Musterzeichnungen für Stickereien gemacht haben. Diese Zeichnungen stehen indirekt in Verbindung mit den Musterzeichnungen der Handwerker dadurch, dass, bereits seit dem Ende des vorigen Jahrhunderts, in der beginnenden ethnographischen Sammeltätigkeit, schon üblich gewesen war, nach denen Vorbild die Motive auf Papier zeichnen zu lassen. (Fig. 9.) Auf Grund dieser Zeichnungen hat sich der Stil der Andenkenblätter herausgebildet, die schon für die städtische Bevölkerung, zum grossen Teil, für den Verkauf, verfertigt worden sind.

3. *Zeichnungen der Malerhandwerker*, die auf Bestellung gearbeitet haben. In Ungarn sind diese weniger bekannt, als die Zeichnungen der beiden anderen Gruppen, und deshalb sind sie auch weniger gesammelt worden. Man findet unter diesen Heiligenbildern, so Kopien von Andachtsbildern, Märchenbildern, Porträts (Fig. 10), — die aus dem XIX. Jahrhundert stammen, mit Wasserfarben und Temperafarben gemalt sind.

4. *Bäuerliche Kinderzeichnungen und Lebensbilder* — Der Ausgangspunkt dieser Gruppe von Zeichnungen waren Andenkenblätter der kleinen Mädchen aus dem Sárköz, die diese Zeichnungen zum Andenken an das vergangene Schuljahr, aus Anlass des Schulchlusses, verfertigt hatten. Diese Zeichnungen sind am Anfang des XX. Jahrhunderts von den ethnographischen Sammlern entdeckt worden. Auf Ihre Initiative sind die weiteren Figurenkompositionen, Szenen, Lebensbilder, zustande gekommen. (Fig. 11—12.)

5. Die früheren ethnographischen Forscher waren der Auffassung, die *Vervielfältigungsgraphik* innerhalb der volkstümlichen Graphik, — mit wenigen Ausnahmen, — nicht beachten zu müssen. In Beziehung zu dem *Holzschnitt* ist dieses Problem am wenigsten beleuchtet. Da wir keine authentischen Dokumente besitzen, sind wir auf Hypothesen angewiesen, wir vermuten, dass die aus dem, XIX. Jahrhundert stammenden, auf die Bilder der Bauernhäuser sich beziehenden Angaben, sich zum Teil auf Holzschnitte bezogen haben. Es ist zu vermuten, dass die Verfertiger von Holzschnitten aus der siebenbürgischen Ortschaft *Hasdate* Holzschnitte weltlichen Themas (Fig. 13) auch in die protestantischen Dörfer der ungarischen Tiefebene geliefert haben. Das Vervielfältigungsverfahren in Ungarn steht in erster Linie mit der Buchdruckerei in Verbindung. Die Illustrationen der Volksbücher, unter diesen die Holzschnitte vom Anfang des XIX. Jahrhunderts, haben inspirierend auf die ungarische volkstümliche Schnitzerei, so auch auf die „*Betyárdarstellungen*“, gewirkt. (Fig. 15—20.)

6. *Blätter mit Tiefdruckverfahren*, — Kupferstiche — im vorigen Jahrhundert waren eher Stahlstiche üblich, — sieht man heute noch in Bauernhäusern. Ein Teil dieser Drucke stammt aus dem Ausland, es sind meist österreichische und italienische Drucke, aber seit dem XVIII. Jahrhundert waren auch ungarische Drucke, — hauptsächlich Darstellungen ungarländischer Andachtsbilder, — erschienen. Diese Stiche sind oft koloriert, auch Stoffapplikationen kommen vor. (Fig. 14.)

7. *Der Steindruck*, — das jüngste graphische Verfahren, ist an leichtesten zu sammeln. Auch unter den Steindrucken gibt es viele ausländischen Ursprungs, hauptsächlich sind es Exemplare österreichischer Werkstätte, auch diese sind meist koloriert. Neben den Heiligenbildern gibt es schon unter den Bildern unzählige Blätter, die politische Beziehung haben, diese Blätter sind in erster Linie solche, die die Gestalten der Freiheitskriege von 1848 darstellen. Ein besonderes Gebiet nehmen unter den Steindrucken die Tafeln der Moritaten-sänger der Jahrmärkte ein.

Méhesek a Hegyközben és a Bodrogeközben

Területemen, az Abaúj megyei Hegyközben és a Zemplén megyei Bodrogeközben előforduló méheseket négy nagy csoportra lehet osztani:

1. *Méheskertek*, olyan, kerítéssel körülvett térségek, melyekben a méh-
lakások a földön vagy lábakon a szabadban állnak. A kerítés a háziállatok ellen védi a méh-
kasokat. A méheskertekben általában nincs építmény, vagy ha van, az olyan egyszerű,
hogy a méhek teleltetését nem lehet benne megkísérelni.

2. *Kerített méhesek*. Négy szilárd fallal rendelkeznek s tetőzetük a falakon
körben helyezkedik el. Így az építmény közepén egy fedetlen térség marad, ahol a
méhek ki-be járnak. A méh-
lakások a falak mellett a poleokon körben állnak. A kerített
méhesek többnyire a határban épültek.

3. *Féltetős méhesek*. Tetejük egyszerű féltető (félnyeregűtető), elől esetleg kisebb
ereszsel, mely védelmet nyújt a becsapódó eső ellen. A méh-
lakások az ilyen méhesben
egy vonalban sorakoznak úgy, hogy röpnílásuk délre, délkeletre vagy keletre néz.
Az e csoportba tartozó méhesek egy része négy oszlopon álló egyszerű szin. Másrészük
három oldalról beépített, és esetleg a méh-
lakások mögött olyan tágas tér van, ahol a
méhész eszközeit, sőt ágyát is tarthatja. Az ilyen formájú méhesek mindig a falubeli
beltelken, rendszerint a gyümölcsös- vagy veteményeskertekben állnak.

4. *Alkalmi megoldások*. Ide a méh-
lakások olyan elhelyezéseit sorolom, melyek a
fenti csoportok egyikébe sem illettek bele, és nem is tekinthetők külön típusoknak.
Itt említem meg a ház vagy valamelyik gazdasági épület ereszé alatt tartott, a ház
végében elhelyezett stb. méh-
lakásokat.

A hegyközi és a bodrogekői méhészet múltjáról az országos helyzethez képest
bőséges történeti adatok állnak rendelkezésünkre. Ezek túlnyomó többsége nem a
méhesekre vonatkozik, ezért az általam vizsgált terület határain túlról is idézek olyan
adatokat, melyek a területünkről származókkal megegyezni látszanak. Ilyen szem-
pontból a mindkét vidékkel szoros történeti és gazdasági kapcsolatot tartó Hegyalját
vettem számításba.

A méheskerteket a Hegyalján, Tokajban említik először. 1601: „Egy kis virágos
kert, melyben vannak kasbani méhek.”¹ A borsi kastély mellett is tartottak méheket,
de az inventáriumok nem említenek építményt. 1631: „A szállós vagy virágos kert-

¹ TAKÁTS, 1961: 200.

² MAKKAJ, 1954: 311.

ben... 5 köpü méh.² Néhány évvel később már valamivel részletesebben írják le a helyet, ahol a méheket tartották. 1638: „... a kastély kapujával szemben palánk, ... benne barack-, meggy-, cseresznye-, mogyoró-, sóska-fák... 14 kas méh, 23 üres köpü.”³ A leírás világosan mutatja, hogy itt egy elkerített területen, gyümölcsös kertben tartották a méheket, ahol legfeljebb a palánk nyújthatott valamelyes védelmet.

Úgy tűnik, hogy a méh lakások ilyen elhelyezése sokfelé szokás volt, erről értesülünk Szilágysomlyóról is. 1594: „Az somlyai vadaskertben vagyon 22 kosár méh.”⁴ Itt sem volt tehát építmény, mert ha lett volna, akkor azt az általában gondos összeírások nem hagyják megemlíttelenül.

A kerített méhesekre és a féltetős méhesekre vonatkozó történeti adatok nem ilyen egyértelműek. Sárospatakon például 1634-ben: „A Mandolás-kertben van 2 méhkelence, melyekben van 38 köpü méh és 13 üres köpü.”⁵ A méhes viszonylag nagyméretű lehetett, mert az összeírás március 1-én, tehát rajzás előtt készült, s így év közben a két méhesben legalább 60 család méh lehetett. A sárospataki adat még nem sokat árul el a méhes jellegéről. Füzérradványban 1776-ban említenek először egy méhest: „A vízi malom mellett egy méh kelencz 50 kasra épített, mely robotával együtt került 12.”⁶ A méhest az összeírás 1779-ben is megemlíti,⁷ de részletesebben csak 1809-ben írják le: „Az Ház és Istálló megett vagyon egy Veteményes kert rosz sövény nyel bé kerítve. — Ebben a kertben vagyon az Uraságnak Méh kelentzéje Tölgyfa ágasokra, Bikfa gerendákra szarufákra zsupp szalma fedél alá építve, a felső oldalának és két végének patsisos és tapaszos falai vannak; a Molnár visel gondot a méhekre.”⁸ Tehát ennek a méhesnek, melyet kelencének neveznek, három oldala van, így minden bizonnyal féltetős lehetett. Ugyanebben az évben Nyiriből is hasonló méhest ismerhetünk meg. 1809: „Az Ház megett vagyon egy Méh kelentze, melynek hátul jó oldala Bikfa deszkából vagyon ki palánkolva.”⁹

A kelence szó jelentése nem elég világos, mert mást jelent a fenti adatokban és mást a néprajzi irodalomban. GYÖRFFY I. szerint: „A méheskertnek, a *kelencnek* vagy a *kelencének* a Szamosháton sűrű és erős sövénykerítése van.” A minden oldalról bekerített méhes rajza alá pedig a következőket írta: „Rajbfogás a méhkelence előtt (Panyola, Szatmár m.)”¹⁰ SZABADFALVI J. egy deszkával teljesen körülvevett méhes képe alá ezt írja: „Deszkafalú kelencetípusú méhes. Botpalád.” Máshol azonban arra utal, hogy ezt a típust *körméhesnek*, *kerített méhesnek* hívják Szatmár megye különböző részein.¹¹ A szó elterjedéséről alkotott vélemények sem minden vonatkozásban helytállóak. Így pl. KNIEZSA I.¹² jellegzetesen erdélyi szónak tartja, pedig már a fenti

³ MAKKAI, 1954: 312–313.

⁴ TAKÁTS, 1961: 200.

⁵ MAKKAI, 1954: 239.

⁶ Országos Levéltár, Károlyi Levéltár XXX. szekrény 3/b.

⁷ Országos Levéltár, Károlyi Levéltár XXX. szekrény 3/b.

⁸ Országos Levéltár, Károlyi Levéltár Lad. 87. No. 84.24.

⁹ Országos Levéltár, Károlyi Levéltár Lad. 87. No. 84.16.

¹⁰ Magyarság Néprajza, ² é. n.: 2: 22–23.

¹¹ SZABADFALVI, 1956: 458. kk.

¹² KNIEZSA, 1955: 261. A legkorábbi előforduláson kívül ezt a jelentését nem ismeri, sőt határozottan megállapítja, hogy csak „alvear, Bienenhaus” jelentése ismeretes. A fenti adatokon végigtekintve ezt a kijelentését kétségbe kell vonnunk. Az adatok nagy részben a Nagy Szótár cédulaanyagából származnak, ezt külön is megköszönöm a MTA. Nyelvtudományi Intézete igazgatóságának.

adatok is amellett tanúskodtak, hogy Erdélytől nyugatra is előfordult. Eppen ezért érdemes e szó jelentését egy kicsit közelebbről is megvizsgálni.

*Kelence*¹³

1. „alveare, Bienenkorb”. 1524: „keth *kelence* mehet” (MNY. 13:123). 1792: „Kaptár: méhkosár, *kelentze*” (SzD². 105). 1808: „Kaptár, *Kelentze*, Alvear (hajdan) Méhkas, Méhköpü” (SÁNDOR I. Sokféle 11:139). 1809: „*Kelentze*: (méhkas)... Alveare” (SIMAI Kr. 36). 1839: „... az illy *kelentzeknek* lépeik (vannak) rakva mindig táplálattal” (JÓSIKA M.: Csehek 2:231). 1843: „*Kelentze*, kaptár, der Bienenkorb” (KUNOSS E.: Ujd. szófűzér 56). 1844: „*Kelence*, kaptár, köpü, der Bienenkorb” (KISS M.: Ujdon, szavak 57). 1865: *Kelence*... Jelent méhkast, mely rendesen kerek alakú.” (CzF). Kalotaszeg MTSz.

2. „alvear”, Bienenhaus, méhes, méhház”. 1634: „... 2 *méhkelenca*” (MAKKAI L. i. m. 239. ld. még a fentebb idézett adatokat ugyanezzel a jelentéssel). 1774: „*Kelentzed'* úgy készüsd, hogy a' szemben légyen Napkelettel, és hogy hévséget ne végyen” (VESMÁS: Méhes-kert 28). 1792: „*Kelentze*: lép, v. méh-ház” (SzD² 2:108). 1795: „A' Méhes színül, vagy *Kelentzerül'* (Méhék nevelésiről 12./NSz.). 1808: „*Kelentze*. Alvear ex trunco arboris” (SÁNDOR I. Sokféle 12:64). 1816: „... a' köpük sem olly tartósak, mint ha egy jól befedett száraz méhesben, a'vagy *kelenczben*, vagy méh'pajtában állanak” (KALO: Méhtartás 52. NSz.) 1836: „A' Méh *Kelentze* mely gyenge sasfák közé rakott deszkából van tsinálva s bé van Szendelyezve a'hol a méhek allanak Deszkákon” (SZABÓ T. ATTILA MNY. 38:207).

3. „Zaun, alacsony kerítés a méhes körül, hogy malac, aprójóság stb. hozzá ne férhessen” (Oklónd, Homoród Udvarhely m. 1900. UMTSz).

A fenti teljességre nem törekvő felsorolás azt mutatja, hogy a szónek legalábbis három jelentése ismert a magyar nyelvben, és ez mindegyik valamilyen formában a méhészettel van kapcsolatban. A felsorolt adatok cáfolják KNIEZSA I. azon megállapítását, hogy „erdélyi szó”, hiszen ismerős eddigi adataink szerint is Szatmárban, Zemplénben és Abaújban is, legalábbis a Zempléni-hegység vonaláig.

Első eredeztetése SÁNDOR ISTVÁN-tól származik: 1808 — „Tót. *Klanitza*. *Kladniza*” (Sokféle 12:64), GYARMATHY SÁMUEL szerint, 1816: „St. *Klanitza*, *kladniza*” (Vocabularium 35). MARIÁNOVICS (Nyr. 44:48) a szerbhorvát *konica*, szlovén *kolnica* szavakból származtatja, de e szavaknak csak „Wagenschoppen, kocsiszín” jelentése van. KNIEZSA I. (216) szerint: „Nyilvánvalóan szláv eredetű. Talán *Kolnica*, a *kolna* demin-a, azonban „alvear” jelentésű szláv *kolnica* vagy *kolna* nincs.” Meg kell jegyezni azonban, hogy a délszláv származtatás ellen nemcsak jelentéstani akadályok tornyosulnak, hanem földrajziak is, hiszen maga a szó a Kárpát-medence keleti felében ismeretes.

Van azonban egy olyan közös alapjelentés a fenti szavakban, mely a magyar és szláv oldalon egyaránt megtalálható. Mindenütt van ugyanis a szó alapjában „fonott, Flechtwerk” jelentés és szerintem ebben az irányban kellene a szó eredetét keresni, mely inkább valamely kelet-szláv vagy ukrán nyelvjárásból származhatott, de esetleg a magyar nyelvben önálló fejlődés eredménye.

A fentiekből világos, hogy a *kelence* szónak a magyarban sokkal szélesebb

¹³ Az itt következő részben a nyelvészeti irodalom utalási rendszerét használom.

jelentése van, mint azt eddig gondolták. Már csak ezért sem lehet egyetlen méhesformára, a kerített méhesre korlátozni jelentését. A fenti történeti adatok sem kerített, hanem féltetős méhesekről szólnak. Tegyük még ehhez hozzá azt is, hogy Erdélyből, ahol szavunk „méhes” értelemben ismeretes, eddig a történeti leírásokból egyáltalán nem, a néprajzi gyűjtésekből pedig csak egy kerített méhest ismerünk.¹⁴ Így határozottan megállapíthatjuk, hogy a *kelence* a Kárpát-medence keleti felének egykori szóhasználatában nem kerített méhest, hanem általában méhest jelentett. Ezért a hegyközi „kelence” elnevezéssel említett méhesek sem kerített, hanem féltetős méhesek voltak.

1. Méheskertek

A Hegyközben és a Bodroglóközben egyaránt megtalálhatók a méheskertek. Csakhogy a két terület méheskertjei között alapvető különbség van. A Hegyközben csak a szakszerű méhészek helyezik el így kaptáraikat, s itt a méheskert nem tekinthető hagyományosnak, bár formailag látszólag egyeznek ezek a bodroglóközi méheskertekkel.

Több olyan jegy van, ami alapján meg tudjuk őket különböztetni egymástól, de egyik sem határozza meg önmagában, hogy méheskerttel vagy a szakszerű méhészet szabványos méhlikás-elrendezésével van-e dolgunk. Először is, a hagyományos méheskertek kerítése általában szilárdabb. A szakszerű méhészet kaptárainak tulajdonképpen bármilyen kissé árnyékos terület megfelel, és erre eleve adva van a gyümölcsös. A gyümölcsösben nem építenek kerítést a méhlikások köré, ha az eredeti a szakszerű méhészet kívánalmait kielégíti. A méheskert köré viszont mindig erős, a Bodroglóközben élősvény kerítést vonnak.

A másik megkülönböztető jegy, hogy a szakszerű méhészetben a méhlikásokat sohasem helyezik el az adott területet körülvevő kerítés mellett körben, hanem a kaptárak mindig egyenes vonalban állnak, vagy egy tengelyvonalról egyenlő távolságban előre és hátra kapnak helyet. A hagyományos méheskertekben viszont a méhlikások általában a kerítés mellett körben helyezkednek el. Erre utalnak a korábban idézett történeti adatok is. Emellett van egy gyakorlati megkülönböztető jegy is. A szakszerű méhészek így a szabadban csak a kaptáraikat helyezik el, ha szaporításra esetleg kasos méhük van, azt mindenképpen féltetős méhesben tartják.

A méheskertek és a féltetős méhesek között gyakori az átmeneti vagy kombinált forma. Például Tiszakarácson az élősvénnyel körülvelt méhesben két egymásra merőleges sorban helyezkednek el a méhlikások, korábban egy harmadik sor is volt a méheskert harmadik oldala mellett. Ezt a tiszakarádi méhest a féltetős méhesek típusánál is említhetném, mint átmeneti formát. Valóban nem más ez, mint egy méheskertben elhelyezett féltetős méhes. A féltetős méhesben kasok állnak, de a méheskertben is ilyen méhlikások vannak, kis, 30–35 cm magas kasok deszkaállványokon. A kasok tetejét bádogdarabok fedik, hogy az esőtől óvják őket.

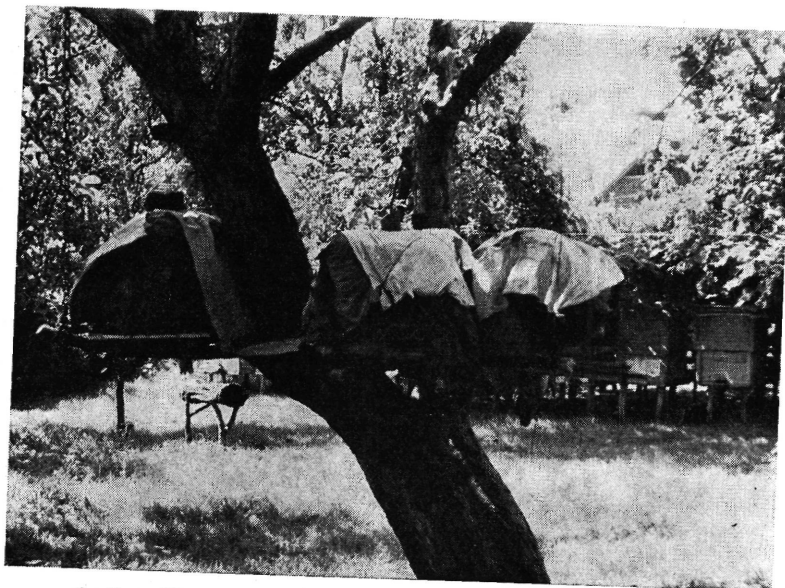
Hasonlóan féltetős méhessel kombinált méheskert van Nagyrosvágyon. Ricsén az a méhes, melyben ma már féltetős építmény áll, eredetileg méheskert volt. Talán itt a legvilágosabb a méheskert sorsának alakulása. A méheskert tulajdonosáé volt az utolsó, 1962-ben lebontott bodroglóközi kerített méhes. Méhállományának egy részét ott kint tartotta, másik részét viszont bent a faluban, a beltelken lévő méheskertben. Ebben eredetileg 1935 tájáig nem volt épület. A méhlikások, kasok, a szabad ég alatt,

¹⁴ KÖS, 1949: 159.

1. ábra. Méhlikások a méheskertben. Tiszakarád.

2. ábra. Fára felerősített méhkasok egy zalkodi méheskertben.

kis padokon álltak. Ez idő tájt épített egy rendkívül egyszerű, mindössze négy oszlopból és egy tetőből álló féltetős méhest a méheskertben. Végül 1960–61-ben egy másikat is épített vályogból. Ebben helyezte el a kasokat és az ekkortól használt modern fekvőkaptárait a szakszerű méhészet által előírt soros elhelyezésben állította fel a korábbi méheskertben.

A méheskert teljesen tiszta formáját már nem sikerült a Bodroglközben megtalálnom. A zalkodi méheskert sem az. Itt a méh lakások, kasok elhelyezése tér el a hagyományostól, mert az aljdeszkájuknál fogva drótokon lógnak a méhesben álló fákrol. Bár LINNUS F. ezt mint önálló, az élőfás méhtartás és a házi méhtartás közötti, az utóbbihoz közelebb álló formának fogja fel,¹⁵ szerintem ebben az esetben mindössze egyéni kezdeményezés, annak ellenére, hogy GUNDA B.¹⁶ és H. KERECSENYI¹⁷ E. is beszámol ily módon elhelyezett méh lakásokról. A Bodroglközben máshol még emlékmagyban sem fordul elő az ilyen elhelyezési mód. Ebben a méhesben az előbbi esetben megfigyelt élősvényt szőlőlugas pótolja, mely a méhek ház felé repülését is megakadályozza.

A méheskertek, mint már jeleztem, általában élősvénnyel vannak és voltak körülveve, bennük néhány fa állt, mely nyáron a méh lakásokat beármékolja. A kertben veteményeket, esetleg virágokat ültetnek.

2. Kerített méhesek

Mint már fentebb kimutattam, a Sárospatakról és a Hegyközéből származó *kelence* adatok nem kerített méhesekre vonatkoznak. Bodroglközben viszont ezt a nevet nem, de a kerített méhes emlékét megtaláltam. Az utolsó, melyet 1962-ben Ricsén bontottak le, sajnos, már nem láthattam. Ez náddal volt fedve, a fala vályogból készült. Az északra néző fala magasabb volt a többinél, ez elérte a 2,5 m-t, míg a többi csak 2 m-re emelkedett. A magasságkülönbséget egykori tulajdonosa azzal indokolta, hogy így a méhek könnyebben ki tudtak repülni.

A méhesben a falak mentén két sor deszka húzódott, ezeken álltak a méh lakások, nagyjából gyékénykasok. Később az alsó sor helyét kaptárak foglalták el. Ekkor a méhes befogadóképessége 30–35 család volt.

A méhes kint a határban, egy két és fél holdas gyümölcsös közepén állott. Ez az elhelyezési mód általános volt: „... kinn a határban vótak. Itt is vót két méhes, ott is, szanaszét vótak széjjel a határban.” Az emlékezet szerint a századforduló és 1920 között tíz ilyen méhes volt még a ricsai határban.

Cigándon is emlékeznek a kerített méhesekre. Itt nagyobb részük vesszőfonásból készült.¹⁸ Az 5–6 méter hosszú falakat jóféle *ciné* vesszőből kb. két méter magasra fonták. Bejárata mindig délre nyílt. Egy lépés széles ajtaja hasított deszkából készült, melyet faheveder tartott össze. Az ajtó zára fakilincses, madzaghúzás zár volt, melyet úgy be lehetett zárni, hogy csak a méhes tulajdonosa tudta kinyitni. Sok esetben még egy olyan fareteszt is rászereletek, melyet görbe kampó segítségével tudtak működtetni.

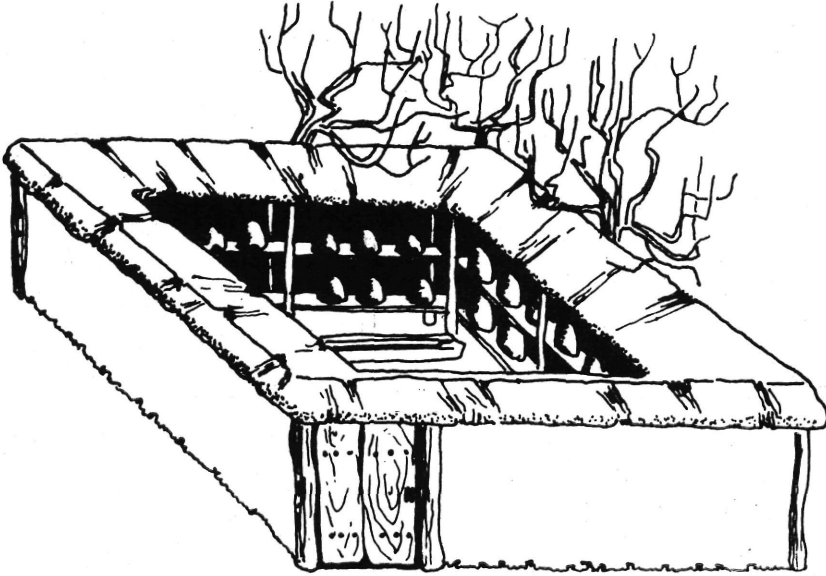
A sövényfalra erősítették a befele ereszkedő körülbelül 120 cm hosszúságú nádtetőt, mely vékony, de erős *szulá*pokon állt. Erre kerültek a vékony *gerendák* és

¹⁵ LINNUS, 1940: 5.

¹⁶ GUNDA, 1966: 244–245.

¹⁷ H. KERECSENYI, 1969: 159–160.

¹⁸ KÁNTOR, é. n.

3. ábra. Kerített méhes rekonstrukciója. Cigánd.

szarufák és a lécezés. A méhes külső oldalára is erősítettek egy vékony gerendát. A fedéshez rövidebb szárú nádkévéket használtak fel. A kévéket tővével lefelé helyezték a tetőszerkezetre. Elegyengették, majd *lekorcolták* a léceket. A végét a gerinc külső oldala felé letörték és odaerősítették a külső gerendához. A nád tővét nádverővel egyenesre igazították, majd a gerincet *beszegték*. A szegésen hosszú, egyenes ágakat fektettek végig, és ezeket erős vesszővel levarrták. A méhes külső oldalát szalmás, törekes sárral tapasztották, mert így jobban tartotta a meleget.

A kerített méhesek nagy mérete (5–6×5–6 m) lehetővé tette, hogy a közepén egy virágágyat és az *itató vállut* is elhelyezzék. Ez rendszerint a déli fal mellé került.

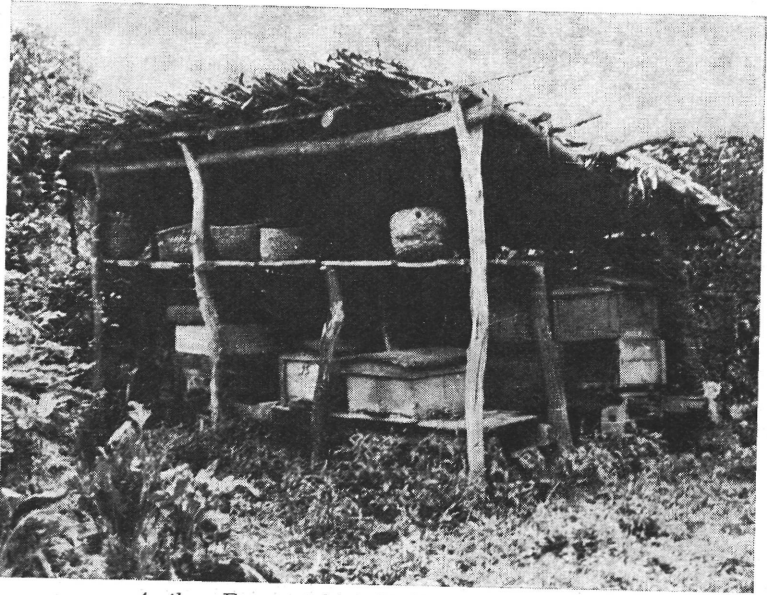
Cigándon is a falun kívül álltak a kerített méhesek. „Ezt kinek-kinek hol vót a falu közelében rakodója, oda építették... Pár darab fát ültettek köré, gyümölcsfát rendszerint, oda szállt meg a raj.”

Tiszakarácson is ismerték az ilyen formájú méheseket. Faluk sövényből készült, és elfért bennük ötven család méh is. A Bodrogeköz nyugati felében a Vajdácaska közelében lévő Agócspusztán szintén emlékeznek a századforduló idejéből egy kerített méhesre. Ez a Bodrog partján (ma Holt-Bodrog) a településtől messze egyedül állott.

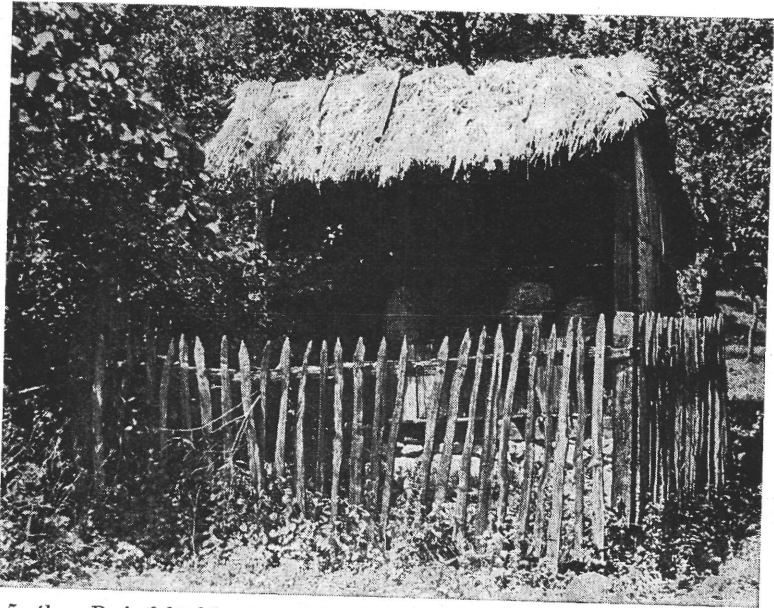
A bodrogeközi kerített méhesek, akárcsak az erdőhátiak, szamoshátiak, sárrétiak, mind kint a határban épültek. Ellenőrzésükre kijárt a tulajdonosuk, de állandóan csak a rajzás idején tartózkodott kint. Az olyan kerített méhesek mellett, melyek — mint a legutolsó páczini is volt — gyümölcsösben helyezkedtek el, tulajdonosuk a fák kezelésére és gyümölcserés idején is állandóan kint tartózkodott.

3. Féltetős méhesek

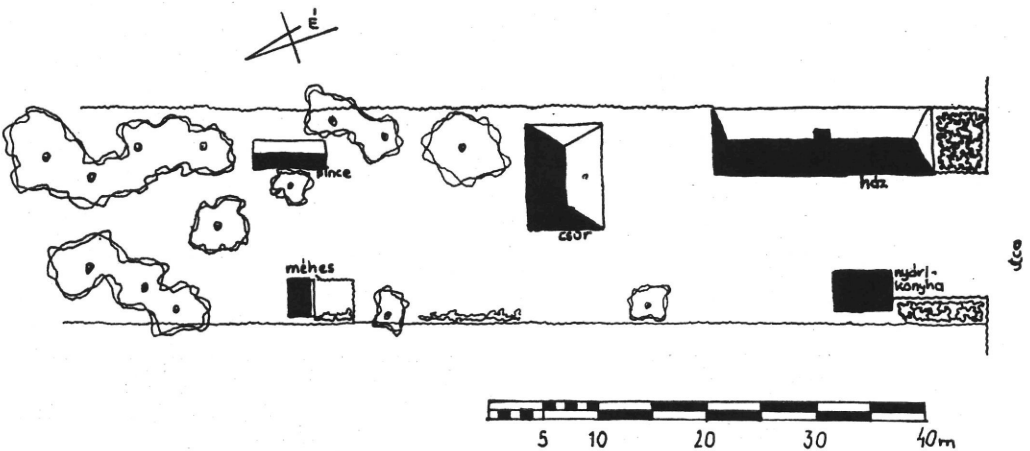
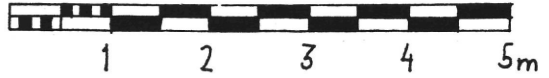
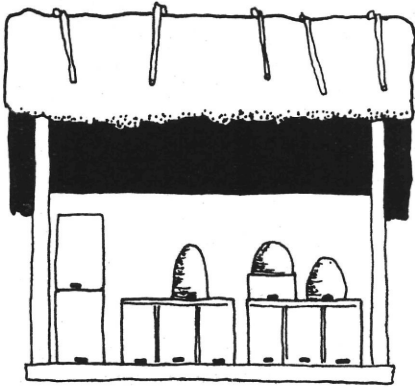
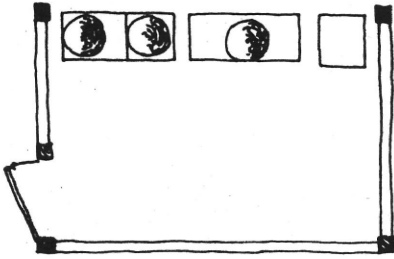
A hegyközi és bodrogeközi méhesek néhány méheskerttől és az alkalmi megoldásoktól eltekintve, jelenleg mind ebbe a típusba tartoznak. Mindkét területen ezek

4. ábra. Egyszerű kivitelű féltetős méhes. Ricsé.

5. ábra. Paticsfalú féltetős méhes. (Harda Pál György tulajdona) Pusztafalu.

6. ábra. Paticsfalú féltetős méhes alaprajza, homlokzatai és elhelyezkedése a telken.
(Harda Pál György tulajdona) Pusztafalu.

a méhesek — ellentétben a kerített méhesekkel — a lakótelken, bent a faluban állnak. Ez alól csak az olyan eset kivétel, mint egy révleányvári, ahol a méhész a falu belterületén kívül, a Tisza-parton lakik, s így természetesen méhese is ott van.

A Hegyköz jellemző településformája a szalagtelkes, utcás falu. A lakótelkeket ezeken a helyeken csűr osztja ketté.¹⁹ Az ilyen településű falvakban a méhesek a csűr mögötti veteményes- és gyümölcsöskertekben helyezkednek el (pl. Nyíri, Füzérradvány, Kisbózsva stb.). Viszont egyes falvakban, főleg a település közepénél, nem szabályosak a beltelkek, s így természetesen a telkek megosztása sem olyan egyforma, mint az előbbi falvak esetében (pl. Füzér, Telkibánya egyes részei). De itt is megtalálható a lakótelek megosztása és a kerítéssel elválasztott gyümölcsös, melyekben a méhesek állnak.

A Bodroglóközben ez a kép több okból is módosul. Részben azért, mert ezekben a falvakban már nem ismerik a csűröket. Ezenkívül, hogy itt a féltős méheseken kívül egy másik típus is ismertek, a kerített méhest, melyek a falu belterületén kívül álltak. A kerített méhesek a századforduló táján, sok helyen egészen az 1920-as évekig megvoltak, felszámolásuk csak ekkor kezdődött el. De a kaptáras méhészet is ugyanakkor kezdett elterjedni, minek következtében a méhész nem minden esetben épített méhest a beltelkére a határban lebontott méhes helyett. Hiszen a kaptárak, még az elterjedéskor domináns kaptártípus, az Országos Kisméretű Állókaptár sem feltétlenül követeli meg, hogy valamilyen építményben helyezték el őket, annak ellenére, hogy a Hegyközben szinte kizárólag így helyezik el a kaptárakat. Ezért van az, hogy a Bodroglóközben a Hegyközhez viszonyítva sokkal kevesebb a féltős típusú méhes.

Mindezek ellenére a Bodroglóközre is jellemző, ami a Hegyközre, hogy a féltős típusú méhesek a beltelken, a gyümölcsösben helyezkednek el.

A hegyközi és a bodroglóközi méhesek eltérnek egymástól az építőanyagban is, hiszen a középhegységi Hegyközben a fa az építőanyag, a Bodroglóközben viszont inkább a nádat és a vályogot használják.

A Hegyközben a méhes építésénél először az *alpfákat* rakják le. Ezek általában 5—6, illetve 3 méter hosszú gerendák, melyeket fészkeléssel téglalap alakban összeillesztenek. Ezek után az alapperendák négy sarkán és az ajtónyílásnak megfelelően egy-egy függőleges gerendát, ún. *culákat* állítanak bele az alapba. Ezekre kerül a *tetőfa*, mely ugyanolyan méretű, mint a hosszabb alapfa. Az építés következő állomása az, hogy a culapok közét a két rövidebb és az északra néző hosszabb oldalon befonják. A fonás anyaga rendszerint gyertyánfa. Vízszintesen hosszabb és erősebb karókat erősítenek a függőleges tartógerendákhoz, és ezek közé dugdossák a rövidebb és vékonyabb ágakat vagy a hasítványt. A méhes teteje egyszerű féltető (félnyeregтетő), melyet az első két, a többinél hosszabb, esetleg tödött culápon átfektetett vízszintes gerendán és a hátsó *folyógerendán* nyugvó hosszabb ágak tartanak. Ezekre keresztben lécezés kerül, melyre *kicskánként* felerősítik a *zsúpot*. A méhes elülső, nyitott részére egy könnyű kis favázat ácsolnak, melyre, hogy az eső ne verjen be az építménybe, egy, de legfeljebb két sor zsúpot raknak. Végezetül az épületet pelyvás sárral betapasztják, kívül-belül fehérre meszelik.

Az ajtó régebben hasított fából, ma rendes deszkából készül, zár általában nincs rajtuk, vagy ha van, akkor mindössze egy egyszerű retesz.

¹⁹ Saját megfigyeléseimen túl erre GÖNYEY, 1939: 122. Pusztafaluról: „A faépítkezés legszebb emlékeit tartották fenn a csűrök, melyek a szilvaskertekben hátul, vagy a *kert és az udvar határán* az épségtől 30—50 m-nyire állnak.” (Kiemelés tőlem.) „Az *épség* a lakóház és tágabban a lakóudvar.” GÖNYEY itt lakóház értelemben használja.

Az itt leírt méhestől a Hegyközben néhány eltérés is található. Elsősorban az, hogy a fal anyaga nem *patics*, hanem kő. Ilyet találtam Nagybózsván. Egyedi esetnek tekinthető. Ez a méhes rendkívül nagy méretű, és ami ezenkívül egyetlen egy esetben sem fordult elő máshol, pince van alatta. A pince lejárata az egyik rövidebb, a méhes bejáratával ellentétesen lévő oldalon található. Vágáshután a Hegyközben szintén egyedi jelenségnek számító, vályogból készült méhest mértem fel.

Újabban előfordul, hogy a fenti módon elkészített épületvázat nem fonják be, hanem csak bedeszkkázzák. Ezt nem tartják szerencsés megoldásnak, mivel az ilyen méhes kevésbé jó hőszigetelő, nyáron nem tartja hűvösen a méh lakásokat, télen viszont sokkal hidegebb, mint a paticsfalú méhes. Deszka méhes van többek között Pusztafalun, Fülkeházán.

Ugyancsak újabban bekövetkezett változásként helyenként a Hegyközben már nem zsuppal, hanem cseréppel, sőt bádoggal fedik a méheseket, mivel nem tudnak zsupszalmához jutni.

A Bodroglóközben a régebbi, az 1920-as évekig épült méhesek nádból készültek. Ezek négy sarkán és az ajtófélfának megfelelően öt *szulapot* vertek a földbe. Erre került a *gerendázat*, majd a *szarufák*. A szarufákra vékony *léceket* erősítettek. Utána a *culápok* és a *gerendák* közt, kivéve természetesen az egyik hosszabbik oldalt, náddal *bekorcolták*. A tető a kerített méhes fedéséhez hasonlóan készült, csak hogy itt a méhes első része felé törték le a nádkévék végét, hogy elől is legyen egy kis eres. Végezetül szalmás, törekes sárral kívül-belül betapasztották, és ugyancsak kívül-belül fehérre meszelték (Karcsa, Cigánd, Vajdácaska).

A Bodroglóközben is megtalálható a paticsfalú méhes (pl. Vajdácaska), de csak elvétve, semmiképpen sem olyan döntő súllyal, mint a Hegyközben.

A bodroglóközi másik építőanyag a *vályog*. Ilyen méheseket szinte minden faluban találhatunk. A 30–50 cm falvastagságú építményeket nem minden esetben vakolják be, de ha be is vakolják, nem feltétlenül meszelik ki, mint a patics- vagy a nádfalú méheseket.

A méhesekben eredetileg két-három deszkasor volt egymás felett, melyeken a méh lakások álltak. Ezt a Hegyközben általánosan *deszkának* nevezik. A Bodroglóközben néhány esetben más elnevezéssel élnek, *pad* (Cigánd), *lóka* (Révleányvár). A hosszabb méheseknél a deszkákat egy vagy több helyen meg kell támasztani egy-egy pár *szuláppal*, *culákkal*.

A kaptáras méhészet terjedésével az 1930-as évektől mindkét területen általános, hogy az alsó kasok helyét beépített, majdnem kizárólagosan Országos méretű kaptárak foglalják el. Mivel ezeknek a kaptáraknak nincs lábuk, a méhesek első részén a talpgerendával párhuzamosan, attól 20–40 cm-re egy másik gerendát fektetnek le és a párhuzamos gerendákon nyugszanak a kaptárak.

Az olyan méhesekben, ahol az alsó sor helyét a kaptárak foglalják el, egy sor kas a kaptárak tetejére kerül. Ez azért is lehetséges, mert ezek Országos kaptárak, hátulkezelősek. Néha előfordul, hogy nem egy, hanem két sor kaptárt raknak be a méhesbe (pl. Füzérkajata, Nagybózsva, Pácin).

A legtöbb méhesben egy ágyat is találhatunk. Ezt az *előtérben* helyezik el, ahonnan a hátulkezelős kaptárakat nyitják, és ahol a méhészeti eszközöket tartják. Nyáron, enyhe időben itt alszik a méhész (Telkibánya, Kovácsvágás) vagy a gazda legényfia. Az ágy általában néhány szál deszkából összeűtött alkalmasosság vagy, a házból kiszorult bútordarab, melyre szénát terítenek.

Telkibányán a méhesek elejét bedeszkkázták. Az alsó kaptársor előtt a *culák*okra

vízszintesen deszkát szögeltek, és csak annyi nyílást hagytak, hogy a méhek ki tudjanak repülni. A méhes felső részén a kasok előtt függőlegesen odaerősített husángokból készült rácsozat található. Erre a tulajdonosok szerint azért van szükség, hogy télre a deszkák és a kaptárak, illetve a rácsozat és a kasok közötti részt szalmával kitömjék, mert ez kellő meleget biztosít a teleléshez. Ez a jelenség sem a Hegyközben, sem a Bodroglóközben nem figyelhető meg, csak Telkibányán találtam rá.

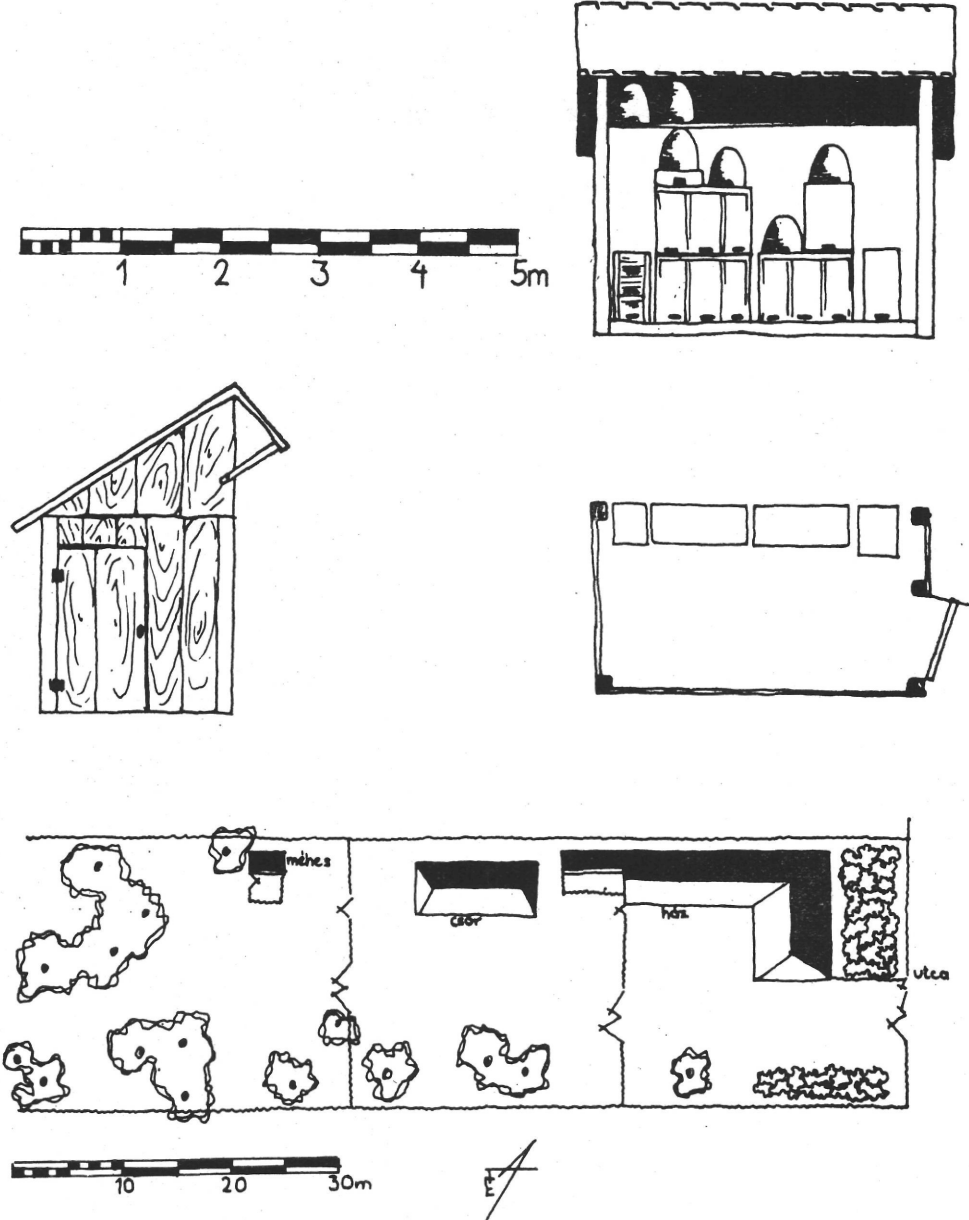
A féltetős méhesek előtt mindig van egy hasítvány- vagy újabban drótkerítéssel körülvett kis kert. Ezt is *méhesnek* nevezik, éppen úgy, mint magát az épületet. A kertbe virágot vagy különféle veteményeket ültetnek. Ez a kis kert lehetővé teszi, hogy az alsó kaptárakból kiröppenő méhek is könnyen és akadálytalanul szállhassanak fel. A kerítés távoltartja a jószágokat a röpnnyílástól és ezáltal biztosítja a méhek nyugalomát. A Bodroglóközben ezek a kertek nagyobb méretűek, mint a Hegyközben. Itt tartják a szabadban álló vándorkaptárakat is (pl. Nagyrovzvány, Ricse, Tiszakarád). Az utóbbi két községben olyan nagy méretűek ezek a méhest övező elkerített helyek, hogy, mint már jeleztem, átmenetet képeznek a méheskertekhez.

A féltetős típusba tartozó méheseket mindig déli, délkeleti irányba építik, vagyis erre néz a bennük elhelyezett méh lakások röpnnyílása. Ez a tájolás a hideg és a szél ellen védi a méheket. A délkeleti tájolást a délnél jobbnak tartják, mert ebben az esetben csak a reggeli órákban éri a méh lakásokat a nap. Így a nyáron tűző déli nap nem melegíti fel annyira őket, hogy a kasokban leszakadjanak, a kaptárakban összeolvadjanak a lépek. Ettől a tájolástól még abban az esetben sem térnek el, ha külső tényezők, pl. terepadottságok megnehezítik a méhes ilyen irányú építését. Példa erre egy filkeházi méhes, mely éppen emiatt, egyik végén hosszú lábakon áll.

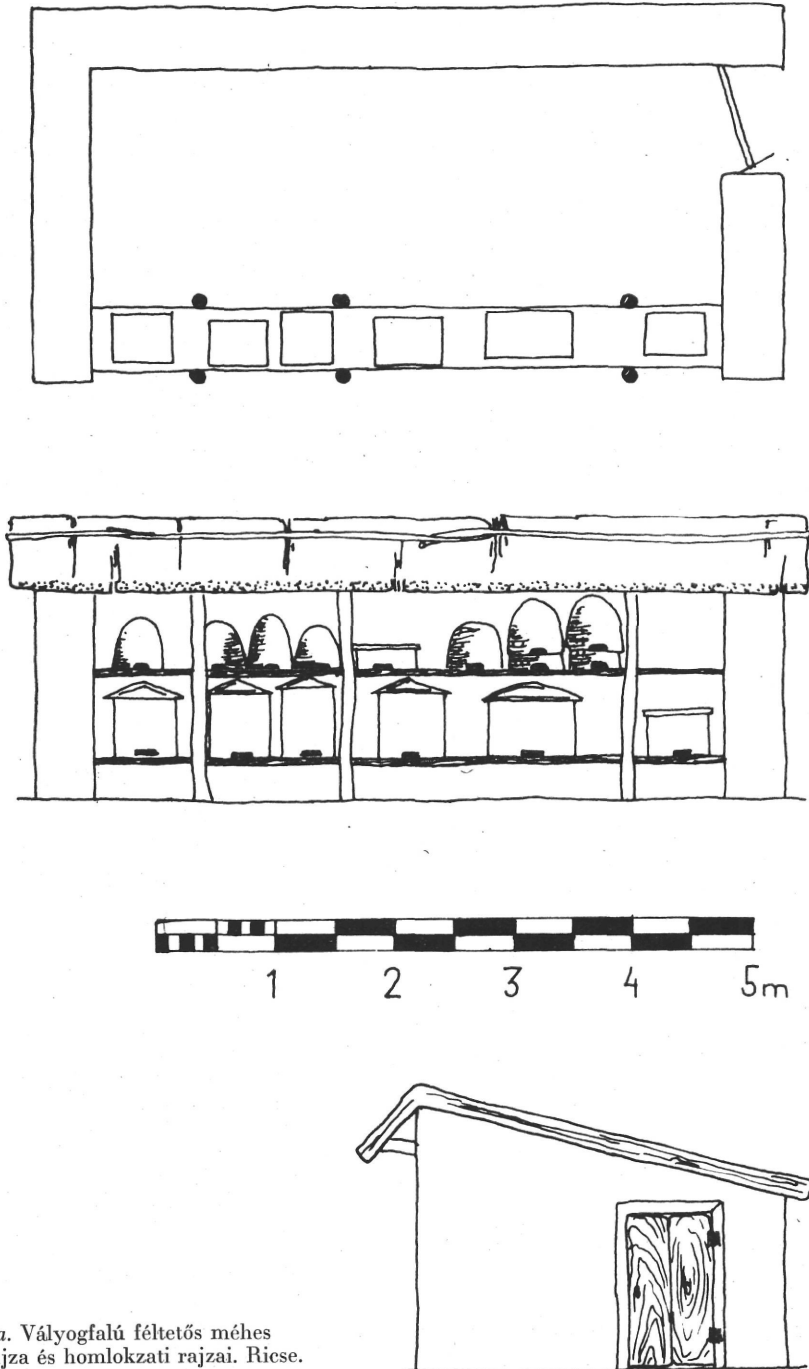

7. ábra. Deszkafalú féltetős méhes. (K. Baecsó András tulajdona) Pusztafalu.

8. ábra. Deszkafalú féltetős méhes alaprajza, homlokzatai és elhelyezkedése a telken.
(K. Bacsó András tulajdona) Pusztafalu.

9. ábra. Vályogfalú féltetős méhes alaprajza és homlokzati rajzai. Ricsé.

4. Alkalmi méhesek

Azok, akiknek nincs számottevő méhállományuk, mindössze néhány családdal rendelkeznek, nem építenek méhest, hanem olyan helyre rakják méh lakásaikat, ahol az időjárás viszontagságainak nincsenek kitéve.

Így a ház hátuljához néhány sor cserépből kis tetőt erősítenek, ez alá néhány polcot raknak, és ide helyezik a méhcsaládokat, rendszerint kasokat (Nagyhuta, Felsőberecki).

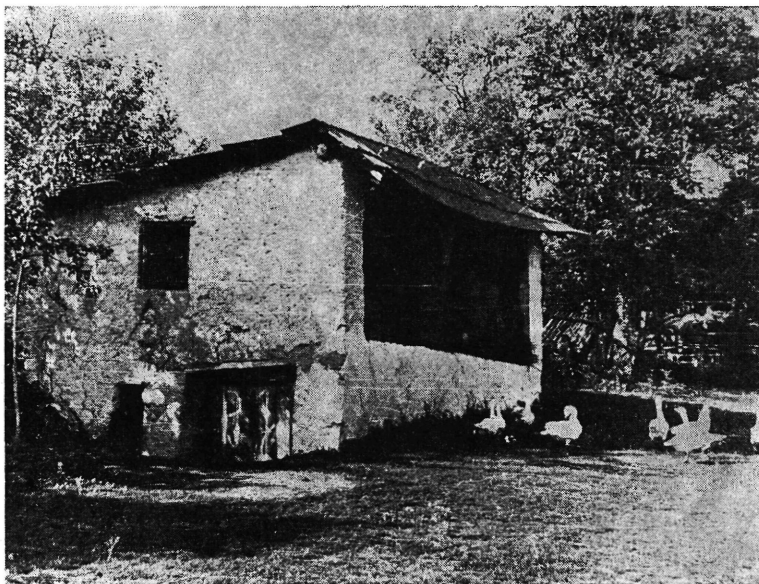
A Hegyközben a csűr oldala is szolgált alkalmi méhesként. „A csűr oldalát kicskával lejjebb eresztette, oda tette a köpüt egy deszkára. Aki lopott egyet.” (Füzéradvány). Hasonlóképpen járnak el Nyiriben, Pusztafalun. Nyiriben szintén hozzátették, hogy az folyamodik ilyen megoldáshoz, aki lopott magának egy családöt.

Az ilyen alkalmi próbálkozások, bár területemen tulajdonképpen két csoportra oszlanak, a házhoz ragasztott kis tető, és a csűr ereszének meghosszabbítása, nem tipikusak. Csak azok helyezik el így a kasaikat, akik vagy loptak, vagy befogtak maguknak egy családöt, vagy kezdő méhészek és addig nem építenek maguknak méhest, amíg állományuk fel nem szaporodik.

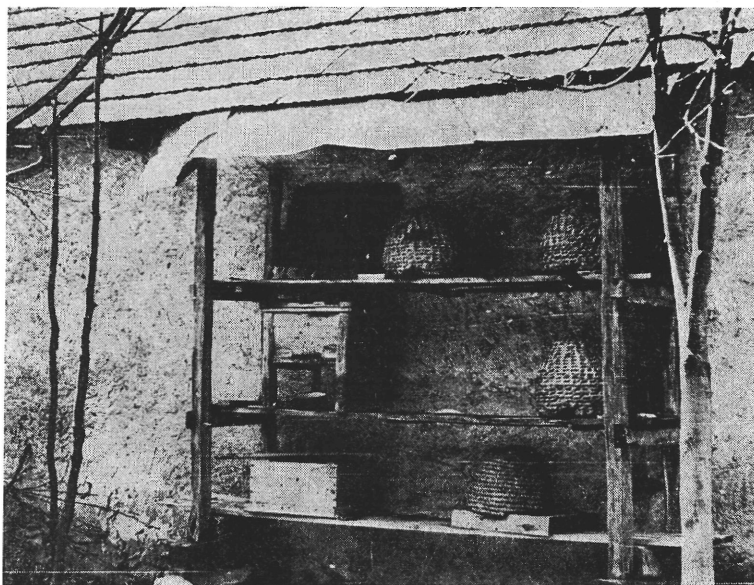
A Hegyköz és a Bodrogeköz méhesének bemutatása után joggal felmerül a kérdés, hogy az általam megállapított három típus csak helyi jelentőségű-e, vagy országosan is helytállóak?

1. A méheskertekre vonatkozóan áll a legkevesebb anyag a méhészeti kutatás rendelkezésére. Erre a megoldásra — a méhesek ezen típusára — nem lévén benne építmény, még a többinél is kevésbé figyeltek fel.

H. KERESÉNYI E. dunántúli történeti adatokat említ, mely szerint „A földes-

10. ábra. Kőfalú, féltetős, alápincézett méhes. Nagybózsva.

11. ábra. Ház hátuljához ragasztott alkalmi méhes. Nagyhuta.

úr méheskertjét általában vesszőből vagy deszkából készített kerítés vette körül”.²⁰ Véleményem szerint ezekben nem minden esetben álltak „méhházak”. Ugyancsak H. KERECSENYI E. emlékezik meg arról, hogy Nagykanizsa környékén a közelmúltban is megfigyelhető volt a méh lakások szabadban való elhelyezése. Ilyenkor legfeljebb valamit ráborítottak a kasokra, régebben szalmából, nádból készült védősisakot húztak rájuk.²¹ A méh lakások ilyen elhelyezésének azonban nem tulajdonít jelentőséget, s így közelebbit nem is tudunk meg a Nagykanizsa környéki méheskertekről.

Az Alföldön a néprajzi adatok alapján Komádiból is ismerjük a méheskertet: „Régen nemigen voltak méhszínek, csak a kerítés tövében álltak a kasok.”²²

Orosháza környékén „A méhesaládok számától függően építettek méhest, vagy helyezték el a kasokat méhes nélkül, szabadon”.²³ A szabadon elhelyezett kasokat vályogtéglákra állították, és ha szükségesnek látszott, süveggel védték az időjárás viszontagságaitól.

A szlavóniai magyarság is tartotta méheskertekben méheit. Erre vall GARAY Á. két fényképe is.²⁴

Mindezeket figyelembe véve, véleményem szerint, a méheskerteket önálló, országosan is előforduló méhestípusnak tekinthetjük.

2. A kerített méhes nyilvánvalóan önálló típus. A néprajzi irodalomban a

²⁰ H. KERECSENYI, 1969: 36.

²¹ H. KERECSENYI, 1969: 160.

²² HOFER T. gyűjtése, EA. 2303: 33, 211. stb.

²³ HAJDÚ, 1963: 174 kk.

²⁴ GARAY Á. felvétele, Kórógy, Szerém m. EA. F. 11.615, F. 11.627.

12. ábra. Méheskert gyékénysüveggel védett méhlakásokkal.
Körögy (Szerém m.) GARAY Á. felv. 1910.

Bodroghközön kívül ismerjük még leírását a szatmári Erdőhátról és Szamoshátról,²⁵ a bihari Sárrétről,²⁶ valamint a Mezőségről.²⁷

Kialakulása valószínűleg kapcsolatban van a méheskertekkel, erre enged következtetni a tárgyi feltételek mellett egy szerencsi adat is: „Szerencsen 1635-ben külön »méhkert« volt. E kertnek sövénye szalmával fedett...”²⁸

Ugyancsak ilyen, bizonyos fokig átmeneti „méhkertet” ír le egy Erdélyből származó kéziratos méhészkönyv 1791 előtt.²⁹ Érdekessége ennek a leírásnak, hogy a mű tulajdonképpen összeállítás, használja COLUMELLA De rei rustici c. könyvének megfelelő fejezetét, a Nagyváradai Méhészkönyvet, és valószínű saját tapasztalatait is beledolgozta. A méhesről szóló részben is erősen érződik COLUMELLA hatása, csakhogy COLUMELLA a következőképpen írja le a méhest: „A' méhkasok szájai, mellyek a' méheknek menedék helyt adnak, lejtősebbek legyenek, mint hátul, hogy a' zápor essők beléjek ne follyanak, ha pedig még is történetből beléjek mentek, soká benne ne maradjanak, hanem a' bé menetelen kifollyanak, minekokáért jó a' kasok felibe jedeles tornáczot építeni, vagy pedig Cártágói sárral betsapkodott sövény tetővel kell azokat befedezni, a' melly fedél mind a' hideget és az essőt mind a' forró meleget elhárítja. ... Ugy szintén magokat a' méhházakat is, ámbár épület által védelmeztesenek, téli napkeletnek fordulva kell építeni...”³⁰ Vagyis COLUMELLA egy féltetős típusba tartozó méhest ír le. Ugyanakkor a valószínűleg ANDREAS V. SZUTS által összeállított méhészkönyv a következőket ajánlja: „§ 24. Kereken Méhes kertedet nem

²⁵ SZABADFALVI, 1956: 451 kk.

²⁶ SZÜCS, 1965: 9 kk.

²⁷ KÖS, 1949: 159.

²⁸ TAKÁTS, 1961: 200.

²⁹ Két Méhes Könyv, melyben az Hörkei Miklósnak Rakoczi György fő Méhészének mestersége is foglaltatik. Erdély Országi Méhetske... Kéziratos méhészkönyv. EA. 5608.

³⁰ COLUMELLA, 1818: 99. (Kiemelés tőlem.)

13. ábra. Kerített méhes. Panyola (Szatmár m.) GYÜRFFY I. felv. 1930.

javallom, hogy tsináld: mert eresztésnek idején, a' rajok igen egymásra szállanak, hanem az ítélletem szerint jobb négy szegletű kertbe tartani, vigyázni kell arra is, hogy északra ne essék a' kosárnak kijáró likai, hanem délire, hogy egész nap (de ne felette) melegithessen a' nap fénye, a' napkikelet felől való részének is, jobb a' nap nyugoti oldala a' Méhes kertnek: mert hamarébb megmelegíti a' kosarakat fényével a' nap, hamarébb is kezd a' Mész munkához reggel."³¹ Az eddig idézettek alapján gondolhatnánk méheskertre is, de a későbbiekben többet megtudunk erről a „Méhes kertről”: „... aztán kosaraid száma szerint készits annyi ruhát, leterítvén mindenik előtt szép lassan tsendesesen vedd fel a' kosárt a' ruhára leborítván a ruhát tekergesd körül és kösd rá szoroson valami madzaggal rendre mindeniket, s e szerint tselekedvén szép gyengén vidd a' méhesbe, hasonló figyelmességgel rakd le a' kertnek sővénye mellett való Lészája alatt, napnyugot és észak felől való részibe elkészített töltésekre, vagy deszkákra...”³² Ez a méhes nagymértékben hasonlít a néprajzi anyagban talált kerített méhesekhez és egyben bizonyítja azt is, hogy a kör alakú forma, amit KÓS K. a Mezőségről és SZÜCS S. a Sárrétről leírt, történeti hagyományokkal rendelkezik.

3. A féltetős típusba tartozó méhesek nem minden esetben jelentkeznek önállóan, sokszor a méheskertekben találjuk meg őket, mint a Bodrogközben, de hasonlóképpen a szatmári Erdőháton és Szamosháton,³³ valamint Orosházán.³⁴

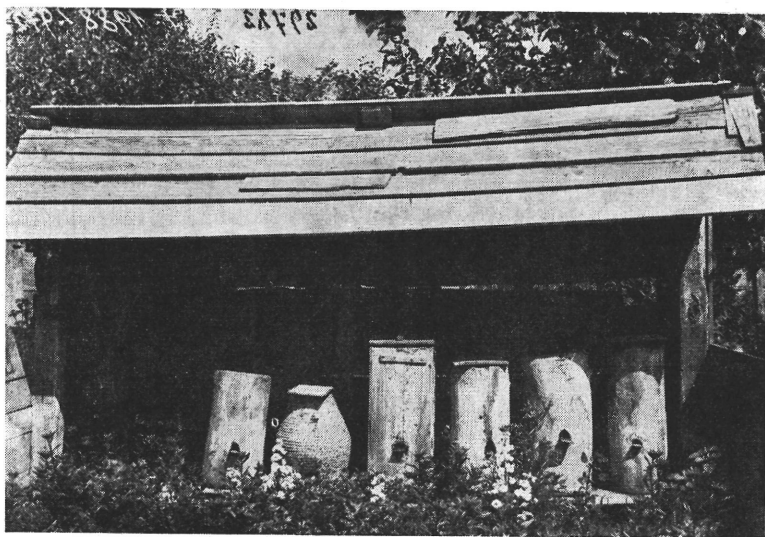
A meglehetősen hiányos néprajzi anyag ellenére megállapítható, hogy a féltetős méhesek országosan elterjedtek, sőt a legelterjedtebb méhestípusnak kell tekinteni.

³¹ EA. 5608: 13.

³² EA. 5608: 14.

³³ SZABADFALVI, 1956: 470.

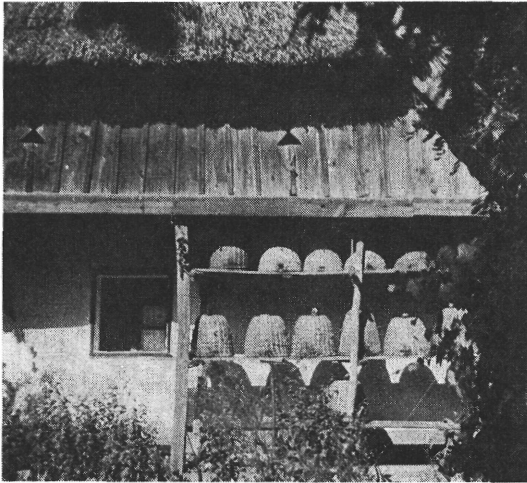
³⁴ HAJDÚ, 1963: I. tábla.

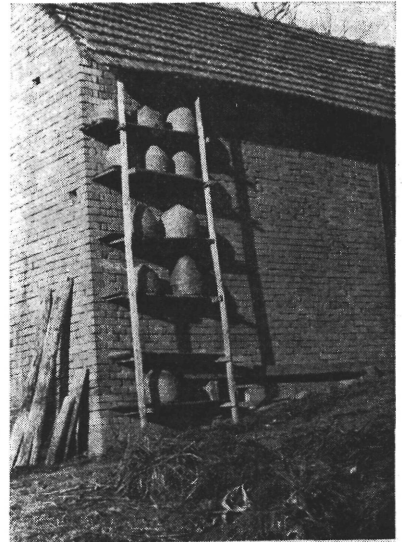
14. ábra. Féltetés zsilipelt boronafalú méhes. Szilyásvár (Borsod m.)
PÁPAI K. felv. 1900.

15. ábra. Féltetés típusú boronafalú méhes. Őriszentpéter (Vas m.)
ERDELYI Z. felv. 1953.

16. ábra. Előtornácon elhelyezett méhlikások. Penyige (Szatmár m.) GYÖRFFY I. felv. 1930.

17. ábra. Pajta oldalán elhelyezett méhlikások. Nemespátró (Somogy m.) FEL E. felv. 1951.

Technikai kivételük a legváltozatosabb. Lehet olyan egyszerű, mint Komádiban: „A tanya végibe volt nálunk egy kis kert bekerítve. Napraforgószár volt a kerítése, ez volt a méhes hátulja. A méhes arccal délnek feküdt, a kasok előtt magasabb ágafákon volt pár gerenda, azon megint napraforgó rajta, meg szalma, kukorica. Ez volt a méhszín teteje.³⁵ De a méhes lehetett egész komoly kivételű: „Régen a méhes is féltető építmény volt, tölgyfaboronából építették, zsupp- vagy nádtetővel volt fedve.”³⁶ Az eddig említettekén kívül ilyen méhesekben méhészkedtek például Csomonyán (Bereg m.),³⁷ Mezőségen,³⁸ Medgyesegyházán (Arad m.),³⁹ Mezőkovácsházán (Csanád m.)⁴⁰ Tiszacsegén (Hajdú m.),⁴¹ Bakonszegen (Bihar m.),⁴² Nagylétán (Bihar m.),⁴³ Domaházán (Borsod m.),⁴⁴ Szilvássáradon (Borsod m.),⁴⁵ Orosháza környékén,⁴⁶ Várongon

³⁵ HOFER T. gyűjtése, EA. 2303: 39.

³⁶ H. KERECSENYI E. gyűjtése, Somogyberzence, Somogy m. EA. 5957: 5.

³⁷ AMBRÓZY, 1914: 336. Itt jegyzem meg, hogy a népi méhészkedés méhlikásaira és méheszeire egyes szakszerű méhészeti munkák jól használható fényképanyagot tartalmaznak. Így ez a munka is.

³⁸ KÓS, 1949: 160–161.

³⁹ AMBRÓZY, 1914: 415.

⁴⁰ AMBRÓZY, 1914: 345.

⁴¹ Debrecen, Déri Múzeum F. 3670.

⁴² Debrecen, Déri Múzeum F. 3797.

⁴³ AMBRÓZY, 1914: 388.

⁴⁴ MOLNÁR, 1957: 484.

⁴⁵ PÁPAI K. felvétele, EA. F. 1988.

⁴⁶ HAJDÚ, 1963: 175.

(Tolna m.),⁴⁷ Kadarkúton (Somogy m.),⁴⁸ Kocsen (Komárom m.)⁴⁹ Nagykanizsa környékén,⁵⁰ az Őrségben⁵¹ stb.

A történeti anyagban is a leggyakrabban szerepelnek. A Hegyköz területéről leírt méhesek is ebbe a típusba tartoztak. A XVIII. századtól feltűnő, különböző méhesábrázolásokon is ezekkel a méhesekkel találkozunk.⁵²

4. A méh lakások alkalmi elhelyezéseiben is vannak bizonyos állandó elemek, de ezek csak az azonos lehetőségek kihasználásából adódnak. A méhészek általában arra törekednek, hogy méh lakásaikat védettebb helyre tegyék. Ilyen lehetőség a tornác,⁵³ tágabban az eresz alja,⁵⁴ akár gazdasági melléképületnél, pl. csürnél is,⁵⁵ vagy a lakóházhoz épített valamiféle toldalék,⁵⁶ bár ez esetben erősen figyelembe kell venni a lakóház tájolását is. Ezeket a megoldásokat nem lehet önálló méhestípusoknak tekinteni, hiszen ezek csak ideiglenesek, és a méhállomány gyarapodásával a méhészt általában önálló méhest épít méhei számára.

BALASSA M. IVÁN

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMBRÓZY B., 1914: *A méh*, Budapest. Harmadik kiadás.
 BOROSS M., 1963: *Méhlakások a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*. NÉ. 45: 35–79.
 COLUMELLA L. M., 1819: *A mezei gazdaság könyve*. Ford.: Fábíán József, Veszprém.
 FÉL E., 1941: *Kocs 1936-ban*. Budapest.
 GÖNYEY S., 1939: *Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete*. NÉ. 31: 119–141.
 GUNDA B., 1966: *Ethnographica Carpatica*. Budapest.
 HAJDÚ M., 1963: *A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén*. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961–1962. Orosháza. 171–235.
 KÁNTOR M., é. n.: *Cigándi nádmunkák*. Kézirat.
 H. KERECSENYI E., 1969: *A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén*. NK. 13: 3–4.

⁴⁷ TAKÁCS L. felvétele, EA. F. 99.295, F. 99.296.

⁴⁸ HOFER T. gyűjtése, EA. 5886: 24.

⁴⁹ FÉL, 1941: 67–68.

⁵⁰ H. KERECSENYI, 1969: 160–167.

⁵¹ BOROSS, 1963: 43.

⁵² Pl.: COMENIUS, J. A. *Orbis pictus*-ának metszete. Kiadva: A látható világ. Magyar Helikon 1959., továbbá AMBRÓZY, 1914. több hely és idő megjelölés nélküli XVIII–XIX. századnak tűnő rajza, stb.

⁵³ Pl.: MOLNÁR, 1957: 485; HAJDÚ, 1963: II. tábla, stb.

⁵⁴ Gerendák végére függesztett polcokon Erdélyben gyakori, pl. Vargyas — s. gv., Cserbel (Hunyad m.) EA. F. 10.950, stb.

⁵⁵ HOFER T. gyűjtése, EA. 5886: 25; vagy EA. F. 102.390.

⁵⁶ Pl.: Panyola (Szatmár m.) EA. F. 219.691; HAJDÚ, 1963: 173; Döröcske (Somogy m.) Magy. Népr.³ II., III. tábla; H. KERECSENYI, 1969: 161. stb.

- KNIEZSA I., 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1.* Budapest.
 KÓS K., 1949: *Méhészkeedés a Mezőségen.* Ethn. 60: 158–164.
 LINNUS F., 1940: *Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus.* Deutsches referat. Tartu.
 MAKKAI L., 1954: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Budapest.
 MOLNÁR B., 1957: *Méhkeresés és mézszakmányolás Domaházán.* Ethn. 68: 483–491.
 SZABADFALVI J., 1956: *Méhészkeedés a szatmári Erdőháton.* Ethn. 67: 451–482.
 SZÜCS S., 1965: *A Sárrét múltjából.* Sárréti írások. Néprajzi és helytörténeti antológia. Szeghalom. 9–29.
 TAKÁTS S., 1961: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból.* Budapest.

BIENENGÄRTEN IM HEGYKÖZ UND BODROGKÖZ

Der Autor macht mit den Bienengärten des Hegyköz und des Bodrogeköz bekannt. Er stellt fest, dass die, in diesen Gegenden zu findenden Bienengärten zu drei verschiedenen Typen gehören können:

1. Es können Bienengärten sein, d.h. eingezäunte Flächen, auf denen die Bienenkörbe oder Kästen auf der Erde oder auf Gestellen unter freiem Himmel stehen. Die Umzäunung ist dazu bestimmt, die Bienenkörbe, Kästen oder Häuser von den Haustieren zu schützen. In den Bienengärten pflegt im allgemeinen kein Gebäude zu stehen, und wenn es ein Gebäude gibt, dann ist es nicht von jener Art, um darin die Bienen überwintern lassen zu können.

2. Umzähnte Bienenhäuser besitzen vier Mauern, auf denen je ein Dachteil aufliegt, so, dass die Mauern bedacht, sind die Mitte des Gebäudes aber unbedacht ist, so, dass die Bienen frei aus und einfliegen können. Die Bienenwaben Körbe oder Kästen befinden sich auf Gestellen, die an den Mauern entlang angebracht sind. Die umzäunten Bienenhäuser befinden sich meistens im Hotter der Siedlungen.

3. Bienenhäuser mit Hängedächern sind Gebäude, mit gewöhnlichen Hängedach, welches vielleicht eine Dachrinne hat und so Schutz gewährt gegen heftige Regen. In dieser Art der Bienenhäuser stehen die Bienenkörbe oder Kästen in einer Reihe, so, dass deren Öffnungen gegen Südosten gerichtet sind. Der eine Typ der Bienenhäuser solcher Art ist ein einfacher, von vier Säulen gestützter, offener Dachschuppen. Eine andere Art ist von drei Seiten her mit Mauern umgeben, hinter den Bienenwohnungen gibt es einen so grossen freien Raum, dass der Imker dort sein Werkzeug unterbringen und sich eine Bettstatt aufstellen kann. Bienenhäuser solcher Art befinden sich hauptsächlich innerhalb der Siedlungen, in den Obst oder Blumengärten der Ortschaften selbst.

Nachdem der Autor die verschiedenen grundsätzlichen Typen beschrieben hat, macht er mit der Methode der gelegentlichen oder provisorischen Anordnung der Bienenkästen bekannt.

Im weiteren versucht er zu erforschen, ob die, von ihm dargestellte Art der Bienenhäuser dieser speziellen Gegend, auch für die übrigen Landesteile ihre Gültigkeit haben. Er macht das Resümee, dass die, in Hegyköz und Bodrogeköz üblichen Typen der Bienenhäuser und Gärten überall im Lande zu finden seien. In dem mittleren Teil des Karpathenbeckens sind die Bienenhäuser der Form nach und in technischer Hinsicht abwechslungsreicher, aber auch dort kenne man keine Form, die nicht zu einem der drei genannten Typen gehören würde.

A polgári-paraszti lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrési faluban (1850—1918.)

Szalafőre — s az Őrség falvaira egyetemében — meghatározóan, legújabbkori történetéig nyúlóan rányomta bélyegét privilégizált történeti múltja, „őrálló” nemesi kiváltságai, e kiváltságok elvesztése s e kiváltságok visszaszerzéséért folytatott harca és kudarca. Földesúri alávetettsége és jobbágyi szolgáltatásai ellenére már a XVIII. század végén nem előnytelen földhasználathoz jutott, amely lehetővé tette, hogy a polgári magángazdálkodásra való áttérése viszonylag kiegyenlített gazdasági és társadalmi alapon következze be.¹ Társadalmára a kisbirtokos középréteg volt a jellemző, szegény és minestelen parasztsága mérsékelt számú volt és lassan nőtt az egész polgári korszakon keresztül. Fejlődése törvényszerűleg egy-két módosabb parasztgazdaságot is „feldobott”, kevesebbet és mérsékeltébb színvonalút, mint a megye vagy az ország természeti és gazdasági adottságainál fogva más, gazdagabb vidékein. Saját határában nem volt nagybirtokos majorgazdaság, uradalmi telep.²

¹ Az úrbérrendezés — a föld minősége alapján történő teleknagyság megállapítása során — Vas megyében az első osztályú földnek minősített vidéken az egy jobbágytelekhez tartozó szántó nagyságát 18 holdban, a második osztályú földön 20 holdban, a harmadosztályún pedig 22 holdban állapította meg. Az Őrséget és az akkori ún. tótsági járást egysegesen a második osztályba sorolták, tehát egy jobbágytelekhez tartozó szántó nagysága 20 hold volt (1200 négyszögöllel számolva). Az őrésiek azonban vidékük rossz talajviszonyaira, a nehezen művelhető kötött, agyagos földjeikre, a vidék dombos voltára, a mostoha időjárás körülményekre hivatkozva, amelyek következtében a bő csapadék, a gyakori nyári záporok szántóik vékony felső termőrétegét gyakran elhordja, és hogy ennek következtében minden fáradozásuk kárba veszt, a szántóhányad felemelését kérték. Az őrésieknek ezeket a panaszait az úrbérrendezést végrehajtó bizottság méltányolta és úgy döntöttek: tekintettel a föld soványságára, Szalafőn például, az említett 20 hold teleknagyságot háromszorosával számolták el. Egy egész jobbágytelekhez tartozó szántó nagysága így valójában 60 hold volt a községben. Az urbáriumban azonban csak az eredeti hivatalos osztályozásnak megfelelő nagyságú telki állományt tüntették fel, azaz 20 holdat. Mindezek szerint az urbárium a tényleges szántóállománynak csupán az egyharmadát vette számba. (Vas megye levéltára 9 urbéri pontok, Possessiones Districtus, Urbéri iratok 382/1929. sz. Szalafő. E szám alatt található az 1681. évi elkülönítési per anyaga és a község urbáriumának egy példánya a per mellékleteként.)

² Az ¹ jegyzetpontban tárgyalt sajátos helyzet ad magyarázatot a falu társadalmi rétegződésének mai, ill. közelmúltbeli képeire is. Nevezetesen arra, hogy a parasztság vagyoni tagozódása nem mutat fel olyan kirívó végleteket, mint amilyen akár megyeszerte, vagy az ország más falvaiban tapasztalható. Nevezetesen: hiányzik a faluból a feudális korának zsellérrétege, illetve a kapitalizmuskori törpebirtokos vagy agrárproletár kategória. Az 1828. évi összeírás 77 jobbágyról és egy zsellérről tud Szalafőn. (Országos Levéltár, 1828-as összeírás.)

Határának és tágabb környezetének természeti-gazdaságföldrajzi adottságai a fent említett egyenlítősebb birtoklási-vagyoni viszonyok ellenére egyaránt gátolták és segítették fejlődését. Egyoldalról: kedvezőtlen időjárási és talajviszonyai úgyszólván napjainkig gátolták és gátolják a jövedelmezőbb földművelés kialakulását, bár részint éppen e mostoha földdel való paraszti birkózás és próbálkozás, a nagyobb természet-eredmények kicsikarásáért folyó erőfeszítések sok más vidéknél korábban vezették el termelőit egy korszerűbb — a helyi viszonyoknak megfelelőbb — és a maga korszakában viszonylag eredményesebb mezőgazdasági technikához, és részint készítették őket sok más, jövedelemszerző és jövedelemgyarapító foglalkozásra, köztük vándormunkára, s mérsékelt vásározó kereskedelemre. Másoldalról: a gazdaságföldrajzi körülmények — a viszonylag jó legelő- és rétadottságok — készítették és tették lehetővé az állattenyésztés egyfajta fejlesztését, a szarvasmarha-nevelést és a szarvasmarha-kereskedelmet. A maga idejében, tőkés körülmények között, kivált a Horthy-korszakban, jelentős gazdasági alapot nyújtottak a magánérdők — kereskedelmi célokra, de a gazdaságok saját szükségleteinek előnyös kielégítésére (így építés, szerszám- és házi eszköz-készítés, bútorgyártás céljára) is.³

Adataink, információink egyaránt azt bizonyítják, hogy Szalafőn a paraszti gazdaság meglehetősen korán tett erőfeszítéseket, hogy kibontakozzék a feudális gazdálkodás kereteiből, amit — a fennálló természeti-gazdasági nehézségek ellenére is — sikeresen vitt végbe. A szalafői parasztság jóval a polgári forradalom előtt meglazította-feszegette a tradicionális-patriarchális gazdálkodása kereteit, a polgári korszak első fél évszázadában pedig egyre sikeresebben alakította gazdaságait a tőkés árutermelés követelményeihez, miközben magát is nagyobb szorgalomra, élelmességre nevelte és kifejlesztette vállalkozókedvét. Mindehhez persze sok más körülmény hozzájárult, a község, a vidék földrajzi helyzete, a közlekedési és szállítási viszonyok alakulása, a környező kis- és nagyvárosok szükségletei, piacai, az ipar fejlődése, a kultúra terjedése, az iskolázás stb.

A tradicionális-patriarchális gazdálkodás viszonylag korai bomlása és átalakulása a hagyományos életformára, a gazdálkodásra, az ízlésre is hatással volt, befolyásolta, alakította. De amint ez közismert, az életmód és a műveltség alakulása korántsem automatikusan megy végbe, korántsem egyidejűleg, korántsem azonos ütemben, korántsem azonos mélységben, mint kialakulásának, megszűnésének, átalakulásának is szám-

³ A falu gazdálkodásában a nagy nekilendülés a jobbágyfelszabadítást követően az 1850-es évek második felétől kezdődött. Az európai gabonakonjunktúra hatása még az Őrség nem éppen gabonatermő vidékén is érződött. A belső intenzív gazdálkodási övezet bővülésének az új, korszerű talajművelési eszközök gyors elterjedése adott nagy lehetőséget. (A falu határában lévő két művelési sáv problémájának tárgyalását lásd BÍRO, 1969. 121. 1. jegyzetpontjában.) Az 1860-as években a korábbi fackék helyett már a vasekék, a Vidacs-éke, a Kossuth-éke használata terjedt el, és a favázás boronáké. A jobb ekék használata egyrészt könnyítette a szántást, másrészt lehetővé tette a mélyebb talajművelést. A gazdálkodás fejlődése különösen 1861 után vett nagy lendületet, amikor is a Batthyányiak és a község közötti egyezség révén megtörtént a jobbágyi és földesúri birtokok végleges elkülönítése. Az egyezség értelmében egy egész telekre 60 hold szántót mértek ki a jobbágyoknak, továbbá 8 hold rétet és egy hold belsőséget. Legelő és erdő illetőség fejében 22 hold esett egy telek után és ehhez a földesúr a fennmaradt remanenciákból még 9 holdat engedett át egy-egy telkes javára, ami által egy-egy egész telkes állomány 100 holdra emelkedett. A jobbágyfelszabadítás következtében a termelőnek az egyéni érdekeltsége, a piaci lehetőségek növekedése és az elkülönítés végrehajtása, azaz a végleges birtokhatárok kialakulása volt az a három tényező, amelyek a gazdálkodás fejlődésének, az árutermelésbe történő intenzívebb bekapcsolódásnak a lehetőségeit egyre jobban biztosították a szalafői parasztok számára. VÖRÖS, é. n. alapján.

talán körülmény és feltétel szab utat és mértéket. Tartalom és forma bonyolult kölcsönhatásban van egymással. A századfordulóra Szalafő parasztsága már messzire tartott az egykori — feudális múltban gyökerező — tradicionális népi-paraszti életformájától, regionális-etnikai jegyeket őrző hagyományos műveltségtől, de még sok elemet megőrzött belőle, ha sok vonatkozásban átalakulva, új formát öltve is. A polgárosodás a kultúrában — hazánkban, itt, Őrségben, Szalafőn is — korántsem egyértelmű folyamat. Ezer és egy retardáló tényező gátolta, nehezítette. A néprajzi kutatásnak egyfajta feladata a tradíció e történelmi mozgásának felderítése — tartalmában és formájában, és e kettő kölcsönhatásában egyaránt.

A következőkben Szalafő lakásműveltségének második nagy fejlődési szakaszát vesszük sorra, amely teljes egészében a polgári korszakra esik.⁴

A kapitalizmus e szakaszában a megváltozott gazdasági feltételek következtében egy más típusú falu épülése vette kezdetét: a javuló gazdasági viszonyok bizonyos mértékig szétfeszítették a hagyományos paraszti porta kereteit, új, célszerűbb lakóházak épültek, amelyek véglegesen megoldották a konyhában a füstelvezetés kérdését, hogy csak a legfontosabb mozzanatot is említsük; még fontosabb, hogy az új épületek anyagaként uralkodóvá vált a téglá, fedőanyagként a eserép és a pala; az új téglalakóházakkal joggal vetélkedő istállók és pajták épültek, sőt gyakran ezek lettek a „mutatósbabak”. A lakókonyhákba s lakószobákba ezúttal már nemesak mutatóban, hanem a lakásműveltség uralkodó elemeiként, rendelésre készült és vásárolt asztalosbútorok kerültek, amelyek a polgári korszak eme szakasza regionális divatjának feleltek meg, „határozott” stílusjegyeket viseltek magukon, ha mégannyira „kispolgárit” is; a lakószobák kényelbesebbekké, lakályosabbakká, díszesebbekké, berendezésükben és használati tárgyaikban differenciáltabbá váltak, és végtére — a megváltozott körülményeknek megfelelően — új motívumok merültek fel a lakás használatában, a parasztlakósságnak a lakáshoz és berendezéséhez való viszonyában is.

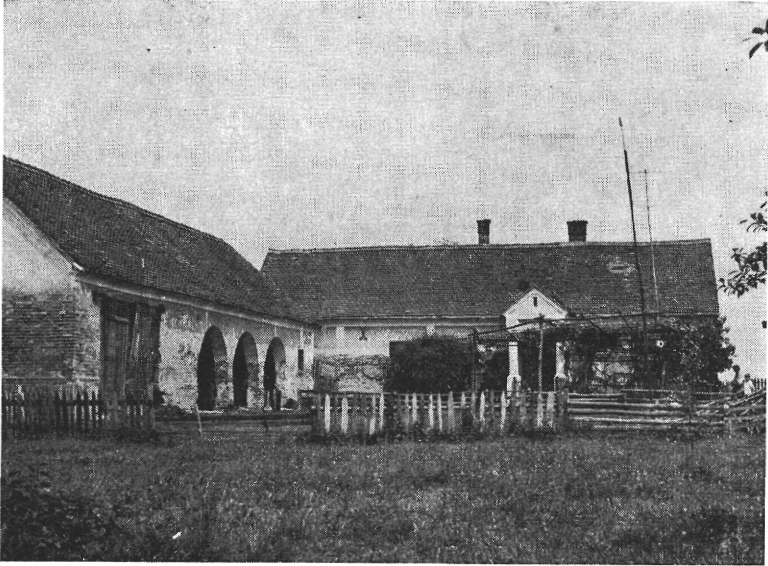
Ezek az általánosságban felsoroltak mintegy új kritériumai a szalafői lakásműveltség új — polgári-paraszti — korszakának. Targyalásuk során nem törekedhettünk kimerítő leíró bemutatásra és elemzésre, többek között azért sem, mert tanulmányunk begyűjtött nyersanyaga e korszakot már eleve csak „áttekintésben” képes visszaadni, különben is minden ígyekezetünk a fellépő új tendenciák érzékeltetésére s megértésére szorítkozott. A közölt szöveges anyagot illusztrációinkkal együtt elégségesnek tartjuk fenti szándékunk elérésére.

A porta változásai és az újabb típusú lakóházak

A polgári korszak Szalafőn a bővülő gazdasági lehetőségek nyomában meggyorsította az új lakóházak építését, a régiek bontását, és e mozgással karöltve a lakásbelsőik polgáris irányba történő átalakulását.

A hagyományos jobbágyparaszti porta végképp felbomlott. Az újmódi polgári-paraszti faház vagy téglaház már szakított a régi telekbeépítéssel. Néhol a lebontott boronaház helyére épült ugyan, de gyakran a régi házhelytől távolabb. A lakóház

⁴ A szalafői polgári-paraszti ház- és lakáskultúra megelőző korszakával a Jobbágy-paraszti ház- és lakáskultúra az Őrségi Szalafőn e. tanulmányunkban foglalkoztunk. (BÍRÓ, 1969.) Továbbá vö.: Szalafő lakásműveltsége a XIX. sz. elejétől napjainkig e. tanulmány, A polgári korszak falusi-paraszti lakáskultúrája e. fejezetével. (BÍRÓ, 1968.)

1. ábra. 1891-ben épült lakóház. Mellette lábasistálló pajtával és kamrával összeépítve. Szalafő, Felső-szer.

építészetileg függetlenedett, nem épült egybe a gazdasági épületekkel s ha itt-ott igen, más módon.

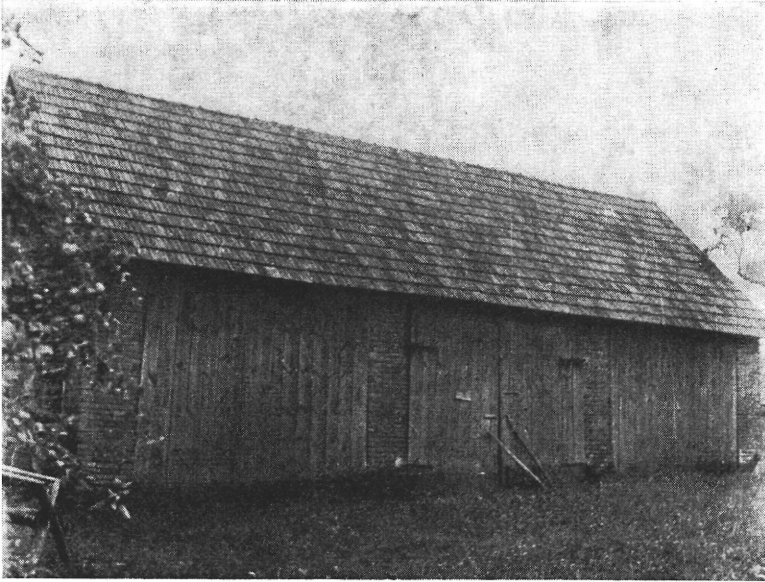
A házalap elhelyezése a telken függetlenül alakult attól, hogy a telek az útvonal közelében, vagy attól „mélyebben”, távolabb feküdt. Mindazonáltal a leggyakrabban úgy helyezték el, hogy az épülő ház tornácos része, az ún. *filagóri* azonnal szembe ötlöljék a portára lépőnek.

Az istálló a házra merőlegesen állott. Ezt a hosszú, 15–20 méteres épületet rendszerint több *derékra* osztották. Így első dereka egy kis kamra volt és a közepe a tulajdonképpeni istálló; mindkettőnek az ajtaja egy kis tornáca nyílt. Az istálló épületével egyváltéban húzódott meg a pajta is (1. ábra). A módosabb gazdaságoknál a pajta külön épült az istállótól (2–3. ábra). A háztól távolabb állottak az ólak (disznó- és tyúkólak) is, amelyeket a tehetősebbek szintén téglából építettek. A kisebb gazdaságok gyakran a régi *kiskástut* alakították át óllá. Ma is számos helyen láthatni a ház mellé épült újabb típusú kiskástukat, amelyek gyakran cseréptetősek és a múltbéliekhez képest már dísztelenebbek, egyszerű faépítmények. Az új telken az illemhely problémája is megoldódott: a boronaházi egykori tárgydomb használatára megszűnt, rendszerint az istálló mellé építettek egy kis fabódét, árnyékszékét, néhol pedig a disznóólak közelébe.

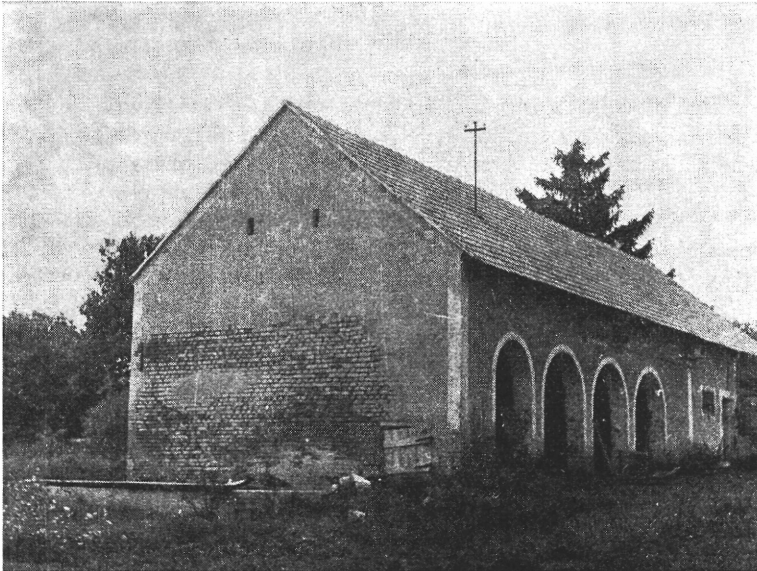
A trágyadombot távolabb építették a háztól, s a trágya egy, az istálló előtt álló magas boronakeretbe került.

A *tókat* továbbra is megásták és használták. A házhoz valamennyire közelebb hozták. Mérete nagyobb lett, a megnövekedett állatállomány itatásához ugyanis több vízre volt szükség. Előfordult, hogy egy-egy házhoz két tóka is tartozott.

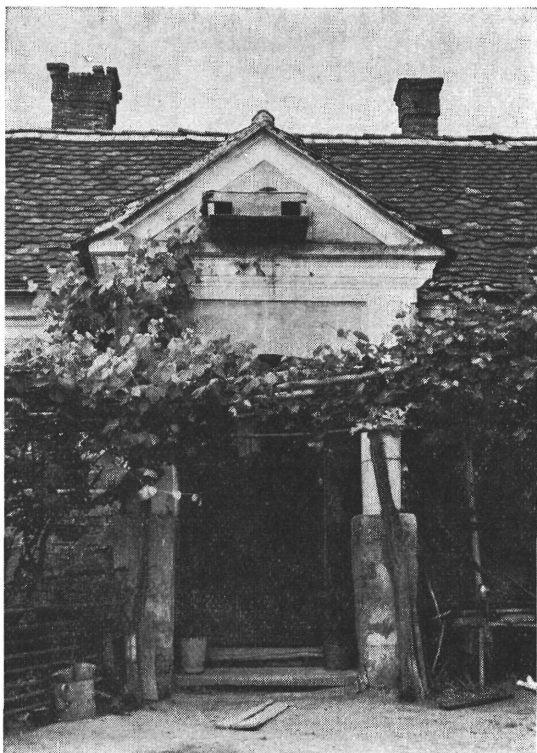
A lakóház és a gazdasági épületek közé gyümölcsfákat, dísznövényeket ültettek, ezek ligetessé, szellőssé tették a portát. A ház előtti kiskert virágállománya vásáron vett

2. ábra. Különálló lábaspajta. Szalafő, Felső-szer.

3. ábra. Lábasisztálló kamrával összeépítve. Szalafő, Felső-szer.

4. ábra. 1890-ben épült lakóház „kódísállása”. Szalafő, Alsó-szer.

új virágfajtákkal bővült. A filagóriát is muskátlival és dísnövényekkel rakták tele. A lakóház udvarához *lugast* emeltek, amelyre szőlőt futtattak, ugyanígy a filagóriára is. Sok esetben találkozni ólakra, kamrákra futtatott szőlőlugasokkal, másutt a ház előtt szolgáltak árnyas pihenőhelyül a rudakból, ágakból kiképzett lugasok.

A portai építmények századvégi összképe — a régivel szemben — kétséget kizáróan vonzóbbá lett azokon a telkeken, amelyek újonnan épültek be. Ezek a községbeli építményeinek 20—25 százalékát teheték ki. Itt a ház egymagában állt, a gazdasági épületek távolabb kerültek, nagyobb, tágasabb lett az udvar. A lakóház köré több fát, virágot lehetett ültetni és szép szőlőlugast telepíteni. A látogatóra ma is tartós hatást gyakorolnak a sok fa, bokor, virág közül előbukkanó sárgára, fehérre meszelt kis „parasztkúriák”, amelyek a körülöttük épült hatalmas pajtákkal, a fehérre meszelt, piros téglával kirakott új istállókkal, kamrákkal együtt meggyőzően igazolják az egykori előnyösen megváltozott vagyoni és gazdasági viszonyokat.

Az 1850—60-as évektől kezdve az új lakóépítmények a hagyományostól eltérő új formajegyeket viseltek magukon. Mind az új faházak, mind a téglaházak a klaszszicista építészeti stílusnak egy ruszticizált formáját öltötték magukra.

Az 1910. évi népszámlálás szerint 271 lakóház volt a faluban, ebből 121 épült téglából, 124 fából, 6 téglalapon tömésből és 20 teljesen vályogból. A 271 házból

5. ábra. 1895-ben épült lakóház, udvari homlokzatán kiugró „filagóriával”. Szalafő, Alsó-szer.

227-et még zsuppal fedtek, 41-et cseréppel vagy palával és 3-at zsindellyel vagy deszkával.⁵

A tájékoztató statisztikai adatok nem terjednek ki a faházak alapozására, pedig e téren is lényeges változás történt: a korábbi talpas házakat téglalapra helyezték, és sorukat részben alapincézett faházak váltották fel. A téglalapozású építkezésnél megváltozott a faházak régi konstrukciója és vele az építés technikája is. A korábbi vízszintesen fektetett boronaeépítkezést függélyes boronákkal eszközölt építkezés szorította ki, ami lényeges épületfa-megtakarítással járt. A téglalapra a ház alaprajzának és beosztásának megfelelően lefektették az alapgerendákat, ezekre állították a függőleges tartóoszlopokat, amelyeket a padlásszerkezettel egy szinten ismét vízszintes gerendakoszorú fogott össze. Így a vasbeton épületek megoldásához hasonlóan készen állott a ház faváza, erre rakták fel a tetőszerkezetet. Ekkor került sor a váz beépítésére, ami az említett függőleges boronák beillesztésével ment végbe. A faházakat a módosabbak bevakoltatták, a kevésbé tehetősek pedig egyszerűbb megoldással, polyvás sárral tapasztották be és utána fehérre meszelték. A faházak hosszanti oldalához bejárót építettek, amelyet a filagóriának képeztek ki. Ennek a bejárórésznek enyhe klasszicizáló jellege volt. A filagóriába feljáró lépcsőt építettek.

A téglaházaknál — mai építményeiket nézve — valamivel határozottabban mutatkoznak meg a klasszicizáló építészet jegyei. A házak kiugró, vasos, zömök oszlopos tornácai mutatják ezt legjobban. (Az Őrségre vonatkozó néprajzi irodalomban ezeket a filagóriákat *kódisállásoknak* — *koldusállásoknak* — nevezik. Szalafőn és Őrszentpéteren nem ismerik ezt a terminológiát).⁶ (4–5. ábra.)

⁵ Az 1910. évi népszámlálás adatai.

⁶ TÓTH, 1938: 82–83.

Az új stílus eredetét nem nehéz nyomon követni. A téglaházak építőmestereit a legtöbb esetben azonosítani tudjuk. Így az 1880-as években telepedett le Őriszentpéteren két burgenlandi kőművesmester (Pfeipfer és Wülfinger nevezetű), az ő működésükhöz fűződik az Őriszentpéteri és szalafői újabb építkezések zöme.

A téglaeépítkezést a korszak kezdetén a lakóházaknál kevésbé, az istállóknál gyakrabban alkalmazták. A lakóházak építésénél egyrészt azért ragaszkodtak a fa építőanyaghoz, mert legtöbb gazdaságnak bőven volt fája, másrészt azért is, mert ezeket a faházakat melegebbnek, könnyebben kifűthetőnek tartották. Az istállónál azonban a fa nem bizonyult elég tartós építőanyagnak, ezért is építették téglából. A századforduló éveitől kezdődően faistálló nem is igen épült. Az állattenyésztés domináns jellege az építkezés menetében is megmutatkozott. A régi kerített házakat felújító családoknál a századforduló óta szinte általános gyakorlat volt, hogy előbb az istállót építették meg vagy újították fel, és csak utána került sor a lakóházakra.

A lakóházba az említett *filagórián* keresztül jutott be az ember. Az effajta tornác-feljáró megoldás a lakóház formai kiképzésénél változatos szerephez jutott, variálni lehetett. A ház építési anyagától függően is az idők folyamán több formaváltozata ismeretes előttünk.⁷ Legrégibb a faoszlopokkal kiképzett forma volt. Ennél a ház bejáratához vezető két-három lépcső fölé magas, karsú faoszlopokon nyugvó kis tetőszerkezetet építettek. A faoszlopok téglából rakott, fehérre meszelt 1–1,5 méter magas falon álltak. A téglafalak a lépcsősor jobb és bal oldalán húzódtak, 1,5 méter hosszúak voltak és a bejárati oldalt elrekesztő lécajttal együtt 1 × 2,5 m-es alapterületű négyszöget alkottak a ház bejárata előtt. A faoszlopok faragatlanok voltak, a farészek ívelései, illesztései, kompozíciói sajátos, kellemes színt kölcsönöztek az egész faépületnek.

A bejárat elé épített téglatornácok, feljárók is egyre divatosabbá váltak, markánsabban klasszicizáló stílusban épültek. A vastag, zömök téglaoszlopok már nemesak tetőszerkezetet tartottak, hanem az ez alá épült kis padlárst is. A filagóriából nyílt a pincelejárát, amelyet a bejárati lépcsősortól egy téglafal választott el. A lépcsőfeljáró oldalfalain emelkedő téglaoszlopokat bolthajtás kötötte össze. Ezek a filagóriák fehérre meszelt oszlopaikkal és oromzatokkal valószínűs kis épületek voltak a házak oldalán. A bejáratot itt is — mint a favázas filagóriánál — lécajtó, a pincelejárátot deszkaajtó zárta. Egy másfajta filagóriatípus: a feljárati falak téglaoszlopait összekötő félkörívek a ház tornácának mintegy renaissance jeleget adtak. E két utóbbi tornác típus a szalafői újabb lakóházaknak kétségtelenül néminemű építőművészeti értéket kölcsönözött. Nyáron a téglafalakra virágcserepeket, virágosládákat állítottak, és ma is, ezzel külön kihangsúlyozzák a filagória díszítő jellegét.

A filagóriából folyosó, *gang* vezetett a lakóházba. Ez a szűk folyosó a ház hosszanti belső oldalán húzódott, innen nyílt jobbról és balról a két szoba és szemközt a konyha bejárata és innen a padlás feljárata is.

*A parasztlakás átalakulása a polgári korszakban,
az enteriőrök új rendje*

Konyhák, kamrák

A XIX. század utolsó évtizedeiben végleg megtört Őrség- és Szalafő-szerte a *füstös konyhák* uralma. Még az a fajta füstös-zsindelykérményes-bolthajtásos konyháké

⁷ TÓTH, 1938: 99–101.

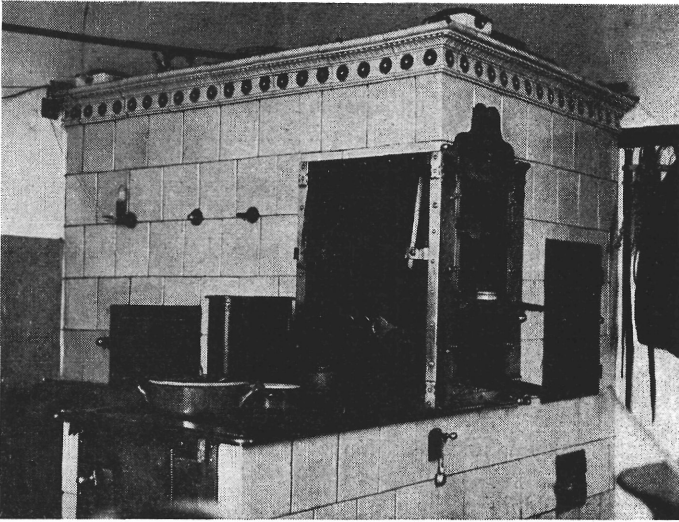
is, amelyekről KARDOS tudósít, aki egy érdekes konyhaváltozatot említ Őriszentpéterről, megjegyezve, hogy e típus Szalafón is előfordult: „a papnál, a tanítónál és a kocsmában láttak ilyen típusú kemencét a konyha közepén”. Az említett változat: az 1867-ben Őriszentpéter Alszegén épült ház konyhája.⁸ Ez a konyha a téglapépületek és a fejlődő Őrségi ház egyik állomását jelzi és jellemzi. Bolthajtás tereli a füstöt a kéménybe, a kemencéje nem egyéb mint 1 méter magas és ca 1,5 méter hosszú és széles négyzet alakú sárpad. A teteje szabadtüzelő. A kemence szája a konyhaföld szintjével egyenlően nyílik, és a kenyeret az előtte ásott tüzelőlyukban állva vetette be a gazdasszony. A kemencének külön füstvezető nyílása van. A katlan külön áll. A szobai tüzelő nyílásai a konyhába vezetnek. A füsttelen előtér aránylag még szűk. Említették volt, e típus Szalafón nem volt uralkodó jellegű, elszórtan, egy-egy helyen lehetett csak megtalálni.

A század végén sok helyütt lebontották a füstös kemencéket, helyükre és az állógerendás fa- és a téglaházak konyháiba egyaránt beépített kéményes kemencéket, ún. *mászókéményes* kemencéket raktak. A soron következő évtizedekben ezeknek változatos formái alakultak ki, alapelrendezésük lényegében azonban megegyeztek. (6. ábra.)

A szögletes téglakemence többnyire már a konyhasarokban átlósan foglalt helyet. Megmagasodott, néhol elérte a mennyezetet is. A kemence mellé rendre megépült a sütő, a tűzhely, a katlan, lényegében egy tömbbe, s egy volt a közös füst-elvezetőjük is. A központi építmény továbbra is a kemence maradt, ajtaja retesz vasajtó, hőfokát különféle szabályzókkal lehetett irányítani. Kimélyített aljában fát halmoztak fel. A mellette emelkedő jobb oldali falsíkot *katlan* foglalta el, amelynek füstvezetője maga is felnyúlt a mennyezetig és mint kémény haladt tovább. Ide szolgált minden más füstvezeték is. A kemence bal oldali részén, a falsík mellett húzódott a *tűszel*, a tűzhely, amelynek két részét lehetett megkülönböztetni: egy alacsony, lapos felületet, a *platnit*, amin főztek és a *redlit*, a vassütőt és vízmelegítőt, ez utóbbit a kemence mellé s egy, a mennyezetig érő magas építménybe szerkesztették be. A *redli* igen szép része az effajta kemencének, kimunkált vasszerkezet, külsejét gyakran díszes kovácsmunka díszítette (7. ábra). Az ilyen jól felszerelt tűzhely-sütőkemence-katlan komplexus igen megemelte a konyha színvonalát, tökéletesen szolgálta a sütés-főzés tevékenységét. Ezeket a kemencéket fehérre meszelték, vasrészeit állandóan tisztították, fényesítették. Későbbi, a módosabbaknál megépült formái: csempézett kemencék voltak. Ezúttal az egész kemencét, tűzhelyet, katlant a padlótól a mennyezetig díszes csempe borította. Különbözik a kevésbé módosabbak is díszítették konyhai kemencéjüket. Így utóbb egyre többen bontották le szobai kályhájukat és ennek cserepeit építették be konyhai kemencéjükbe.

A 20-as, 30-as években ezeket az egy tagba szabott kemencéket sok helyütt átépítették, pontosabban szólva: átalakították. A tűzhelyet lebontották, az újonnan épülteknél már nem is építették meg, helyére *gyalogtűzhelyet*, *porheltet*, *parhertet* szereltek. Egy-két évtizede az effajta hatalmas kemence elé gyári tűzhely, *asztaliparher* került. Háttérben ma is ott van még a „hagyományosnak” mondható hatalmas kemencekomplexus, de előtte már a kényelmes s gyorsan fűthető tűzhely. Érdekes jelenség, s itt említjük: a legújabbban épült házak konyháiba a konyha régi, lebontott kemencéjét itt-ott alkalmasint visszaépítik, mintegy jelezve, hogy a házbeliek nem mondtak le a kenyérsütésről. Más helyütt azonban — és ez az általános — már a

⁸ KARDOS, 1943: 196—197.

6. ábra. 1910-es években épült csempézett „mászókéményes” kemence. Szalafő, Felső-szer.

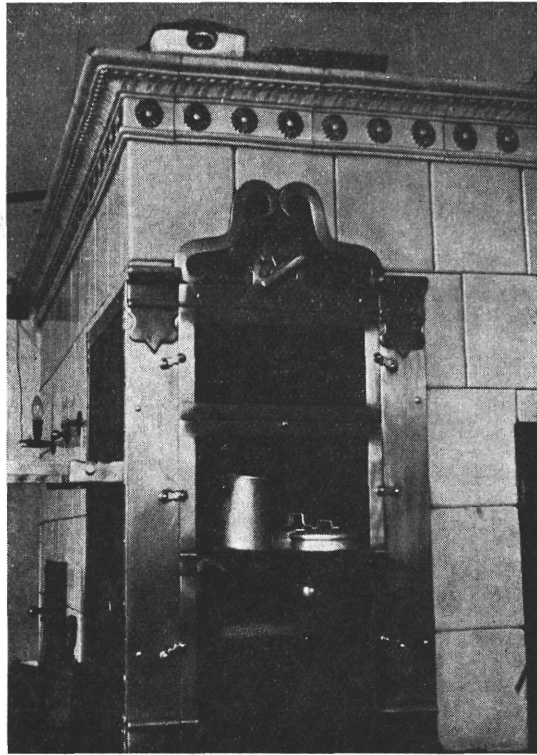
30-as, 40-es években is, de főleg manapság, ezt a kemencét már zománcozott, modernebb asztali tűzhellyel cserélték fel. Ezek az utóbbi háztartások gyakran valami félreeső kamrában építették fel kemencéjüket, nem mondva le a kenyér- és percesütésről, konyhájukat pedig egyidejűleg már teljesen a polgári ízlésnek megfelelően rendezték át.

A tüzelőberendezés változása a konyha eredeti jellegére, bútorzatára, berendezésére is változtatón hatott. Ezt a témát taglalva: ezúttal a régi boronaház átalakított konyháját és a századforduló végén épült újabb fajta fa- és téglaházak, valamint századunk 20-as, 30-as éveiben épült hatalmas méretű téglaházak konyhatípusait együttesen kell szemügyre venni, hiszen ezek újabban — az őket befogadó épületektől függetlenül — együttesen változtak, s berendezéseik a kor divatáramlataival egyidőben szivárogtak be a konyhafalak mögé, a változott anyagi viszonyokhoz alkalmazkodva.

Lényeges különbséget mutatnak ezek a konyhák egymás között a padló és mennyezet és az ablakmegoldások tekintetében. A századeleji füsttelenített boronaház konyhapadlózata továbbra is agyagtapasztás maradt, az újonnan épült házakat pedig padlózták. A mennyezetet mindkét esetben lepadlósolták. A boronaház konyhájának természetes világítása is megoldódott, a kis *tolituk* helyett már nagyobb méretű ablakokat vágtak a boronafalakba, egyet az utca felé, egyet az udvarra. Ezekre kívül *salugáter*, zsalugáter került. Az újabb építkezéseken a konyhának az utca felé eső részén rendszerint egy nagyobb ablakot vágtak.

A polgárosuló konyhaberendezés követte az új igényeket és lehetőségeket.

A füsttelenített konyha újra központibb szerepet kezdett betölteni a lakóházban, a lakáshasználat során újra általánosabb jellegű tartózkodóhellyé vált. Innen van az, hogy az addig csak főzésre és viszonylag csökkentebb mérvű tartózkodásra használt konyhákba ezúttal olyan használati tárgyak, sőt rangosabb bútorok kerültek, amelyek

7. ábra. „Mászókéményes” kemence díszesen kovácsolt vízmelegítője, Szalafő, Felső-szer.

a kényelmet, pihenést is szolgálták, és a bentlakók hosszabb tartózkodásának igényével kerültek oda.

Ezt az igényt elégitették lki mindenekelőtt is az ágyak. A család tagjai télen kizárólag, de nyáron is a konyhában aludtak. A család általában a kamrákból és istállókból a szobába húzódott, közülük az öregebbek a konyhába költöztek, s ha csak öreg párok éltek együtt a házban, a lakószoba teljesen üresen maradt, s a lakók éjjel-nappal a konyhában tartózkodtak. A konyhába rendszerint a szobai ágyat vitték be. Ilyenkor a szobában természetesen csak egy ágy maradt. A szobából hiányzó ágyakat tehát a konyhában találjuk meg, többnyire pontosan olyan módon bevetve, mint voltak azok a szobában, esetleg rosszabb ágytakarókkal takarva.

Az ágyak előtt — a hagyományos elrendezést megtartva — a székek állottak, amelyek szintén a szobából vándoroltak ki. Ez idő tájt már divatba jöttek az asztalosok által készített sima hátú, egyszerű, dístelen deszkaszékek is, a szobai székek helyett gyakran ezek kerültek a konyhai ágyak elé. Sok helyütt a szobából kikerült sarokpad egyik része húzódott a konyhai ágy elé.

Az asztal rendszerint az ablak alatt állott. A régi típusú boronaházak konyháiban az udvar felőli ablak alatt, az újabb típusú egyablakos konyhákban ugyancsak ott. A régi, nehéz, bárdolt konyhai tölgyfaasztalok helyett most már a „modernebb” asztalosmunkák, deszkaasztalok hódítottak, tetejüket általában fehér asztali terítővel, később többnyire viaszosvászonnal fedték.

A konyhai asztal köré a szobából kikerült *szívhatú székek* és a sarokpad egyik vagy másik része került.

A *pócák*, a polcok — kimódoltabb formában ugyan — a régiak maradtak és mint ilyen tárolóhelyek új formájú *telézsikkal*, *kaszlikkal*, a későbbi évtizedekben pedig a *kredencekkel* osztottak a konyha terében, ez utóbbiak zárt része mögé a kényesebb fehér porcelán edényeket rakták. Ermez újabb bútorok is asztalosmunkák voltak, helybeli asztalosokéi is, de szívesebben vásárolták ezeket a közeli vásárokon, mert — mint mondták — „az otthoni asztalosok igen drágán dolgoztak, a vásári áruk olcsóbbak voltak”.

A *vizespad* továbbra is a kemence mellett állott, formája a régi maradt, ezt a vastag, bárdolt, faragott lapú, négy lábón álló bútort még a hagyományos formák szerint készítették. A többi konyhai pad már asztalosmunka volt, deszkabútor, jórészt festve is. E differenciáltabb vizespadoknak az alja külön célszerű polcnak volt kiképezve, itt tartották a törőrongyokat és a tisztítószereket.

A füsttelenítés lehetővé tette a régi konyha díszítését is, az új konyhákban meg eleve mód nyílt erre. A falakra hímzett vásznak és nyomott papírfalvédők, kefe- és fésűtartók, ruhafogasok, törülközőtartók, tükrök kerültek.

Változatosabbnál változatosabb falvédőket aggattak a falakra, rajtuk az ország-szerte közismert gicces jelenetekkel, banális közmondásokkal, népdal- és műdal-ídézetekkel. Ezeket kivétel nélkül vászonra hímezték. Az első világháború körüli években a színesnyomatú papírfalvédők váltak divatossá, de a hímzetteket továbbra is kedvelték.⁹ Kihímezték a vászon fésű- és kefetartókat is. Az előnyomott textilanyagot a széri fűszeresnél szerezték be, de előfordult, hogy egy-egy ügyes kezű falubeli asszony, sőt férfi is vállalkozott arra, hogy a falvédők mintáit előrajzolja, amelyet aztán az asszonyok kihímezték. E falubeli rajzolók többsége az ismert mintákat rajzolta vászonra, egyéni formákkal nemigen találkoztunk.¹⁰

Falakra került a sokfajta fűszertartó, sótartó, konyhai eszköz is. Egy-egy fal-felületet olykor teljesen befedtek ezek a készségek és háztartási eszközök — a helybeli konyhadíszítés olykor már túlzó szokásának hódolva.¹¹

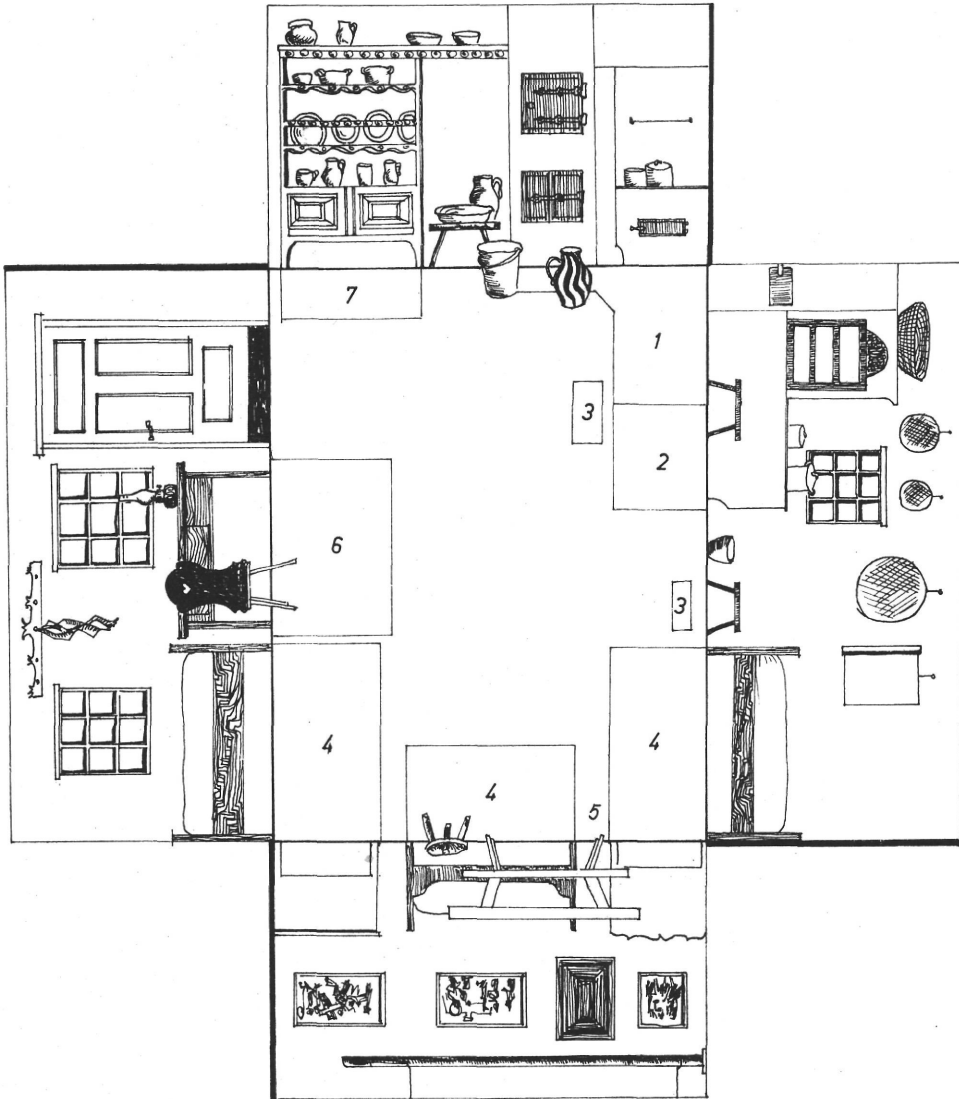
Sok helyen a mosogatás még mindig *fadézsában* történt. A dézsa helye valamelyik pad alatt volt. A dézsát később mindinkább kiszorította a bádoglavór. Sok helyütt cserépmosdót is használtak, amely lényegében egy nagyméretű tál volt, az efféléket az ősrégi gerencserek még évtizedek múltán is égették a lakosok használatára. Szegényebb háztartásban lehetett inkább látni. E helyütt a mosdót, a lavórt egy-egy fapadon vagy az ún. *vizespadon* tartották, másutt már polgáris, városibb jellegű lavórtartók álltak a háztartás rendelkezésére. Ilyenek voltak a ládaszerű mosdórtartók, aljukon polc volt a szappan és más tisztítószér számára, felső lapjukon mélyedés, amelybe a lavórt besüllyesztették, teteje csukható deszkafedő. A tartósabbak vaslemez-ből készültek, zománcozottak voltak, jórészt az 1920-as években terjedtek el, a kereskedelem terjesztette.

A vizesvödörök, a *mosogatódézsák*, a *sajtárok* a különféle méretű polcokon álltak. A padok körül is számos vödör állt, egyikbe mosogatólé, zsíros víz került, a másikba szappanos víz és olyan hulladék, amit a moslékba nemigen lehetett önteni. Az utóbbit a trágyadombra öntötték.

⁹ KARDOS, 1943: 199—201.

¹⁰ KARDOS, 1943: 201.

¹¹ Zsoldos József falubeli rajzóla készítette a mintákat az 1910-es évek elején.

8. ábra. A múlt század eleji jobbágy-paraszti lakóház konyhájának berendezése a XIX. század végi polgári-paraszti ízlésnek megfelelően berendezve. Szalafő, Pityer-szer.

1. „mászókéményes” kemence, 2. „mászókéményes” kemence tűzhelye,
3. faragott csapótlábú székek, 4. ágyak, 5. pad, 6. asztal, 7. polc.

A konyha világítását petróleumlámpa szolgálta a villanyvilágítás bevezetéséig: álló, falonfüggő és a mennyezetről lelógó változatait egyaránt ismerték a faluban. A lámpa fajtái, méretei, de még cilinderük, lángvédőjük nagysága is a háztartás módosságától nagyban függött. Ezt látjuk pl. a cilindereken. Szegényebbek 3-as, 5-ös nagyságút, a módosabbak 8-as, 11-es nagyságút használtak. A lámpákat korszakunkban leginkább Szentgotthárdon, Egerszegen vásárolták, a petróleumot is ott vették.

A konyha földjét vagy padlóját szőnyeg, szőnyegféle sohasem fedte.

A réginek és újnak a korabeli konyha világában való keveredése a korszak feltételei között természetes jelenség volt. A kereskedelem, a városi üzletek, a vásárok és boltok a századfordulói évtizedekben juttatták be a legtöbb konyhai iparcikket a szalafői háztartásokba; a múlt és jelen konyhaberendezésének és konyhakészségeinek elegyedésében — természetesen számban és minőségben — a korszerűbbek voltak túlsúlyban, így az új konyha uralkodó jellegét is ezek határozták meg. A korabeli konyha ilyen arculatának kialakulása, mondhatni „modernizálódása” meglehetősen gyors ütemben következett be, de hamarosan meg is állapodott ezen a szinten: az illusztrált falusi-polgári konyhatípus vált uralkodóvá és jellegében mintegy 50–60 évre előre meghatározta Szalafő konyhai kultúráját. Az általunk megvizsgált konyhabelsők 80–85 százaléka ezt a megállapításunkat igazolja, és valójában az elemzett konyháknek csak 15–20 százaléka volt képes a még újabb és modernebb formái változatok kialakítására — persze a következő korszakban.

E megállapodott konyhaberendezés keretében természetesen a konyhai edények és a kisebb használati tárgyak az iparcikk-kínálatnak, a kordivatnak és a prakticzálódás igényének megfelelően állandóan változtak, bővültek.

A század végén megjelentek az öntöttvas fazekak és lábasok, zománotalan és zománcozott formáik egyaránt elterjedtek voltak. A füstökonyhák háromlábú lábasai is öntöttvasból készültek. Valamivel később terjedtek el a sütő-főző zománcozott vaslemez edények, zománcos bádogfedők, különféle reszelők, bádogszűrők, darálók, paszírozók, változatos formájú és anyagú díszedények, üvegek.

A fazekakat és lábasokat, a mérleget a *pócák* alsó polcain tartották. A fentebiekre rakták a díszesebb bögréket, poharakat, tányérokat. A kényesebb porceláneműt meg a kaszlikba, kredencékbe helyezték. Az új konyhai edények, felszerelések mellett, továbbra is megbecsültek maradtak a régi cserépfazekak, tányérok. Egyes ételeket úgy, mint pl. a kását, málét, prószát, egyenest cseréptepsiben illett sütni a legutolsó időkhöz is.

A konyha ebben az időben közvetlen támaszkodott a vele egybeépült éléskamrára. Ez rendszerint a konyhából nyílt. A berendezés itt főként polcokból állt. Kizárólag élelmiszert tartottak rajtuk, persze edényekben, természetesen azt például: az aludni hagyott tej tejesfazékban, a tejfölnek való poharakban stb. Földön álltak a *favindúk*, később a zománcozott vaslemez bődönök teli zsiradékkal, itt hatalmas lábasokban a disznóöléskor lesütött hús — egész esztendőre zsírban tartósítva, vagy átmenetileg nyersen, füstölve stb. Itt álltak — hogy a végét is mondjuk — az egér- és patkányfogók is — az élelmiszer megóvására és védelmére.

Szobák

A szalafői szobáknak a belvilágáról szólva egyaránt figyelmet érdemel a régi típusú boronaház, az új típusú gerendaházak és téglaházak lakószobáinak formálódása a polgári korszak általunk vizsgált szakaszában. Az élénk táruuló kép föltétlenül fejlőd-

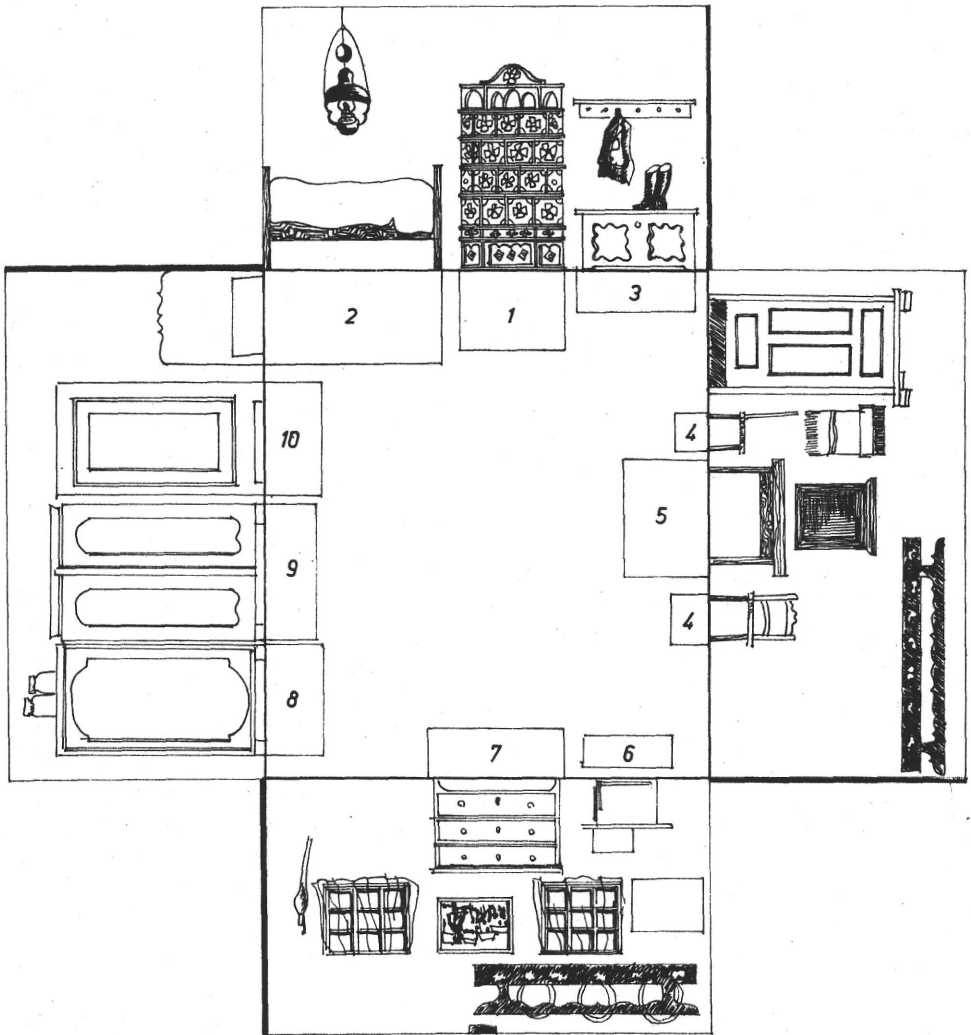
désről, gazdagodásról, új bútorokról, új elrendezésről, új formakultúráról győz meg bennünket — még a régi boronaházak lakószobáit érintően is.

A század végére változás következett be a faldíszítésben is. A nyolcvanas években a már említett Petőfi-, Kossuth- és Rákóczi-arc képek kerültek a falakra. Ezek megtörték az addigi dísztelen falak kopárságát, sőt soruk az idők folyamán más képekkel is bővült. Az első világháború idején divatossá váltak „a katonai szolgálati idő emlékére” kiadott szolgálati okmányok, emléklapok, elismerések, ezeket is bekeretezték és falra akasztották. A falakra felkerültek az első világháborús nagyhatalmak vezetőinek arcképei, a családi fényképek, amelyek többnyire az ágy fölött vagy a kályha melletti szegeletben lógtak a falon. A két ablak közé a tükör köré is fényképeket függesztettek, ide kerültek a bekeretezett konfirmációs emléklapok is. Megemlítjük: míg más protestáns vidékek szobafalait az ismert fekete táblácskákra írt bibliai és egyéb „aranymondások” díszítik, a szalafői szobákból ezek teljesen hiányzanak. Néhány evangélikus családnál azonban egy-két bekeretezett Luther-képet lehet látni. Egyes falubeli protestáns családokba a szomszédos katolikus falvakból, pl. Kondorfáról, Farkasfáról házasodtak be. De a más vallású családtagok sem bontották meg az említett puritán protestáns dísztelenséget, és ezek sem aggattak fel a falakra szentképeket vagy más kegytárgyakat.

A század végére a világítás problémája is megoldódott a szalafői lakószobákban. Az országsterete elterjedt petróleumvilágítás átt is kezdett tért hódítani. A szobai petróleumlámpák az akkori polgári ízlésnek megfelelő formájú és díszítésű asztali állólámpák voltak, ezek lényegesen több világosságot árasztottak a szobára, mint a hagyományos foklák, mécesek és gyertyák.

Említettük: a század hetvenes-nyolcvanas éveiben sok helyütt lebontották a füstöskonyha kemencéjét. Ezzel problematikusá vált a szobák fűtése, eddig ugyanis a konyhából, a füstökemence mellől fűtötték a szobai szemes kályhát, amelynek a füstje a konyhába ömlött. Most, hogy a konyha füsttelenné vált, a szobakályha füstelvezetését más módon kellett megoldani. A konyhába épített mászókémények katlanjába, ill. ezek kéményébe vezették hát a szobai kályha füstnyílását is. A kályhát ezáltal már a szobából fűtötték. A régibb, hagyományosabb, és a későbbi táblás- és szemeskályhákat lebontották, cserepeik a padlásra kerültek. A szobába gyári készítésű, kisvárosi-polgári ízlést képviselő cserépkályhát épített be. A szobát azonban — az előbbiekből tudjuk — már ritkán fűtötték. A füsttelentített konyha vált újra a család állandó tartózkodási helyévé, sőt — mint említettük — a szobából egy-egy ágy is kikerült a konyhába. A szoba tisztaszoba jellegét öltött és csak vendég, beteg vagy gyermekágyas asszony aludt benne.

A múlt század eleji jobbágyház, szorosabban értve — a szoba belvilága, egyes új bútorok megjelenésével, a bútorok újfajta elrendezésével, néhány új díszítő-megoldással a század végére paraszti-polgári lakássá változott (8—9. ábra). A még ma is fennálló és a XIX. század elején épült boronaházak mai szobaberendezése ezt a század végén stabilizálódott és az elmúlt évtizedek során alig-alig változott szobabelső tükrözi, amelyben megmaradtak a régi múlt századi ágyak, asztalok, székek, a falakon továbbra is ott maradt a hagyományos tálal, noha a szervesen hozzátartozó asztal és sarokpad elkerült alóla; az ajtó mellett függ a törülközőtartó is, s mellette falba mélyül a vakablak. A tükör, a falon lógó fényképek, a fogasok nem változtak. A világítás is a múlt idők divatját idézi: számos helyen még az asztal fölött függ a díszes petróleumlámpa, sőt egy-két helyen továbbra is a régi lámpa alkotja az új

9. ábra. A múlt század eleji jobbágy-paraszti lakóház szobájának berendezése a századvégi polgári-paraszti lakáskultúrának megfelelően. Szalafő, Pityer-szer.
 1. a századforduló táján épült belső fűtésű cserépkályha, 2. ágy, 3. tulipános láda, 4. székek,
 5. asztal, 6. varrógép, 7. sublót, 8. egyajtós hidermeier szekrény,
 9. 1890 körül házilag készült kétajtós szekrény, 10. egyajtós szekrény.

villanylámpa vázát. Az *ajtófölén* továbbra is megtalálhatók a múlt századi régi bibliák és énekeskönyvek.

Az új gerenda- és téglaházakban két lakószobát is találunk. A folyosóról a ház homlokzati része felé haladva — a *nagyszobába* vagy az *első szobába* lép az ember. Ez az új lakóház központja, díszje: a polgári-paraszi vagyonosságnak és egyben ízlésnek optimális tárgyi megnyilatkozása. Ide kerültek be a korszerű modern bútorok és díszítőtárgyak. A másik, a *kisszoba* rendszerint a folyosó másik oldaláról nyílik, ide a régi divatú, *puszta*, rossz bútorokat hozták át, rendszerint a lebontott boronaház szobabútorait. Az új háztípus ezek szerint a kényelmes konyha új bútoraival és a nagyszoba modern berendezésével képviseli a polgárosodó életformát. Az új szoba-interieur már emez új ízlés szerint alakult.

A szoba ajtaja már kivétel nélkül asztalosmunka, deszkából, kazettás, berakásos díszítéssel. Fémkilincsel, kulccsal záródott. Többnyire sötétbarnára, világosbarnára, szürkére festették. Padlózata keskeny hajópadlóval deszkázott. Mennyezete gerendás, barnára festve vagy fehérre meszelve. A nagyszoba három ablakkal nézett a világba, kettő a ház utcai homlokzati oldalán, egy pedig a hosszanti tornácfelöli részén. Az ablakok aránylag nagyok voltak, elősegítették a szoba természetes világítását, állandó szellőztetését. Kívül *zsalugáter* védte a kétszárnyas, dupla, nagy, hatmezős ablakokat. Az ablakokba gyakran *keresztvasat* építettek. A szobafalakat fehérre meszelték; a festett szobafalakat az első világháború után váltak divatossá és elterjedtekké Szalafőn.

A szobai bútorok már majdnem kizárólagosan városi kereskedelmi cikkek. A szoba — alaprajzából is láthatóan — szakított a hagyományos bútorrendezési móddal, részben a szoba megváltozott alakja miatt is. Megváltozott a nagysága. A bútorok, kivált az ágyak új formái következtében is — a városi szobaelrendezés elvét kezdte követni (10. ábra).

A hagyománytól eltérő lényeges változást így legelőbb az ágyak elhelyezésében láthatni. A régi szobában az ágyak egymástól külön egyvégtében, vagy a két szembenlévő fal mellett húzódtak, az új szobában — a szoba közepére egymás mellé kerültek (11. ábra).

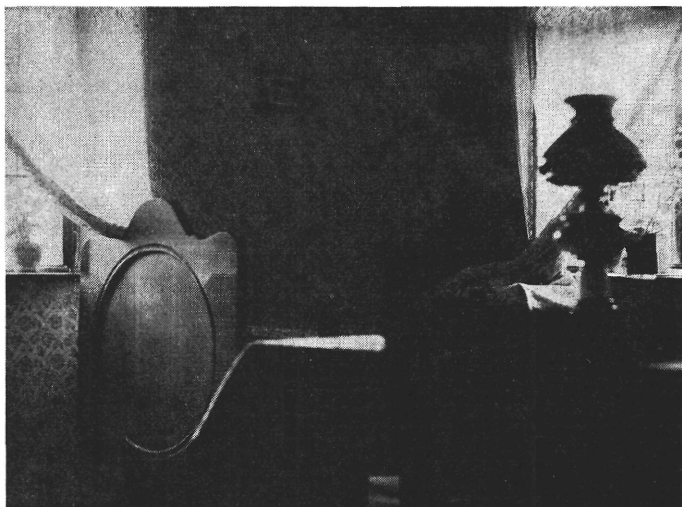
Az *ágybéli ruha*: szalmazsák, rajta lepedő, vánkosok, dunyha. Díszes, gyárilag készült ágytakaróval borították. Az ágy fejréséhez szokás volt díszpárnát is tenni, ezeket az asszonyok maguk hímezték, előnyomott minták után, másokat, a többi textíliához hasonlóan, vásáron szereztek be.

Az asztal az egymás mellé tolt ágyak előtt állott, az ágytakaróhoz hasonló terítővel fedték le. Körülötte három szék talált helyet. Ezek formailag az országszerte ismert századvégi és századeleji kommersz stílusú árukából kerültek ki. Voltak közöttük hajlított karfájú, kerekülőkéjű szobai székek, ezek terjedtek el a legáltalánosabban, de használták a nagyszögletes ülőkéjű, faragott támlájú festett székeket is.

Az ágyak mellett jobb és bal oldalt az éjjeli szekrények álltak, ezek a szalafői szobaberendezés egészen friss objektumaiként jelentek meg. Az ágyak melletti falnál — éjjeliszekrények híján — egy-két szekrény is elfért, bár a szekrényeket szívesebben állították a konyha melletti falhoz, vagy a szoba negyedik fala elé.

Az új szekrények kétajtós, akasztós és egyben polcos bútorarabok voltak. Egy-egy szobában 2—3, sőt 4 szekrény is állott, felölve a közel 40 esztendő minden lehetséges stílusváltozatát, hiszen a régi szekrényeket is beállították az új szobába. Valamennyi szegeletben a régi szobából átkerült *sublat* is meghúzódott, de ezt szívesebben állították a kisszobába.

A konyha melletti falnál állt a cserépkályha, amelyről az előzőkben írtunk már.

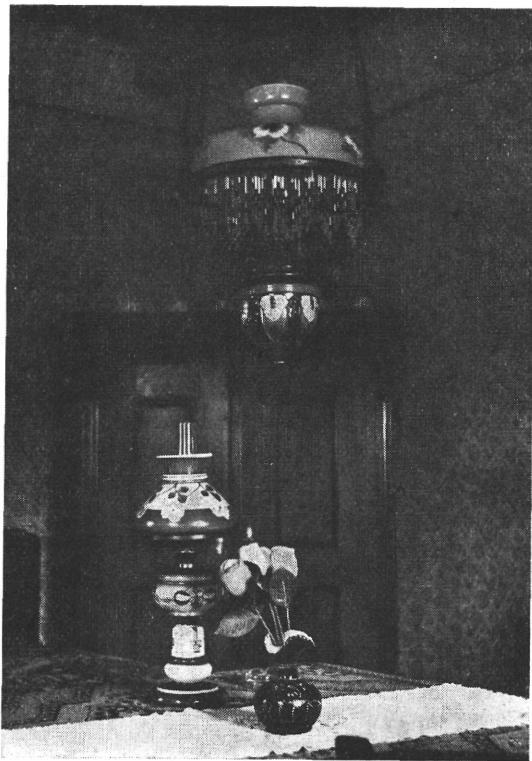
10. ábra. Polgári-paraszti ízlésnek megfelelően berendezett századeleji lakószoba. Szalafő, Templom-szer.

11. ábra. Polgári-paraszti ízlésnek megfelelően elrendezett, egymásmellé állított ágyak. Szalafő, Templom-szer.

12. ábra. A 80-as években elterjedt nyomtatott képek. A tizenhárom aradi vértanú képe és Petőfit ábrázoló kép.

13. ábra. A századforduló táján elterjedt gazdagon díszített függő és álló petróleumlámpák. Szalafő, Templom-szer.

Ez a kályhaforma a század végén vált divatossá, mind a régi boronaházban, mind pedig az új fa- és téglaházban. Ezt a cserépkályhát váltotta fel 20–30 évvel később a vaskályha.

A falakat itt is a jól ismert Rákóczi-, Kossuth- és Petőfi-képek díszítették (12. ábra). A századforduló éveitől divatossá váltak az esküvői fényképek. Ezek kivétel nélkül az ágy fölötti falrészben lógtak. Itt is megjelentek a katonai szolgálati időt megőrkítő emléklapok és világháborús képek, amelyek a mai napig is díszítik a szobai falfelületeket.

Az ablakokat a vásári muszlin, *borherd* és házi készítésű csipkefüggöny fedte. Ezek sok helyütt csak félig fedték az ablakokat, s csak a két alsó üvegtábla magasságáig értek fel. Fonálra, vékony rudacskákra fűzve erősítették az ablakok farészéhez. A függönyaggatás másik módja: a függönyöket az ablak fölötti karnisról, *függönyakasztóról* lógatták le, ezek ez esetben is csak félig fedték az ablakot. A nagyobb méretű és a teljes ablaksíkot fedő függönyök csak később, az első világháború után, a 20-as, 30-as években terjedtek el. Az új házak lakószobáinak ablakába már ritkán tettek virágcserepet, dísznövényt, hiszen a lakóház fő ékítőménye már nem a ház homlokzati része volt, hanem a filagória, a tornác, ez aztán tele volt virágcserepekkel és virággal zsúfolt ládákkal.

A szoba világítását — mint láttuk a boronaház korabeli szobájánál — petróleumlámpa szolgálta. A századfordulón megjelentek a porcelán asztali lámpák, mellettük szívesen használták a mennyezetről lecsüngő, a városi gázlámpák formáját utánzó petróleumlámpákat is. Ez utóbbiak két részből álltak: felső részük az üvegbura, amely egy aranyozott vaskarikába illeszkedett. A karika három oldalára aranyozott láncot erősítettek s ezekkel akasztották a mennyezetgerendához. Az alsó rész cifrázott kosárka, erre helyezték a porcelán petróleumtartót. Az alsó részt díszesen cifrázott vaslemezek erősítették a felső karikához. A petróleumtartó lángszabályozójára húzták a cilindert. A bura rendszerint fehér színű volt, de szívesen vásárolták a rózsaszínt, a halványzöldet, kéket is, amelyen színes virágok díszeltek (13. ábra). Szegényebb helyen itt is csak dísztelegebb petróleumlámpák kerültek használatba.

A szoba padlójára maguk szőtte színes csíkos rongyszőnyeget terítettek. Szővéjük a századfordulótját jött divatba. Gyakran kereskedtek is velük, a közeli vásárookra vitték eladni. Kevésbé módos háztartásokban az ágyat is ilyen rongyszőnyeggel terítették le.

Ez volt hát a szoba, a lakás új rendje. Új vonásai: a bútorok kispolgáris elrendezése, néhány újabb bútordarab, képek a falon, rongyszőnyeg a padlón, függöny az ablakon, cifra kommersz petróleumlámpa a mennyezeten — és így tovább.

Az általunk leírt lakószoba valójában használaton kívül állott — hétköznapiokon mindenesetre; ünnepnapokon, nagyobb családi alkalmakon, betegség esetén élénkült csak meg. A vagyon, a társadalmi rang demonstrálását szolgálta, a lakóház díszévé vált. A régi boronaház egyetlen szobájában szükségszerűen aludtak, éltek a családtagok, a kevés férőhely készítette erre a családot. Itt és ezáltal, mivel már két szoba volt a házban, a konyha is újra tartózkodóhelyé vált, a nagyszobát kímélték és a fenti eseteken kívül csak vendég alhatott benne. Helyette a *kisszobát* használták.

A kisszoba ajtaja a folyosó másik végéről nyílt. Itt még a régi bútorok állottak: a lebontott boronaházból bekerült régi ágyak, a régi asztal, a régi székek és padok, a szublát, egy-egy ódivatú szekrény. A hagyományos bútorrendezési mód itt is megromlott, bár még jobban tartotta magát a régihez. Az ágyak legtöbb háztartásban egymagukban álltak a fal mellett, és a többi bútor is inkább a fal mellé húzódott.

a szoba közöpe üresen maradt. Néhány helyen úgy alakult, hogy a kisszobában a régi ágyakon kívül csak egy-egy szék maradt, ilyenkor az ágyakat egymás mellé tolták, hogy kitöltsék a szobateret. A kisszobák fala is rendszerint csupaszon meredt a belépőre, díztelen, „otthonatlan” lakótér volt ez. A megvizsgált kisszobák többsége ezt a képet tükrözte és csak itt-ott akadt a kutató az előbbeni nagyszobához hasonló entiórökre.

Folyosók, padlások, pincék

A folyosó vagy *gang* új eleme volt a háznak, funkciójában részben az *ürögöt* helyettesítette. Itt álltak azok a padok, amelyek sem a konyhában, sem a kisszobában nem kaptak helyet, néhány ócska szék, a falakon fogasok a rossz ruháknak, és egy-egy póca is a házi eszközöknek. Ablakában virágcserepek, virágos ládák díszlettek. Padozata fapadló volt, később kő is. Falai fehérre meszelték, díztelenek.

A folyosóról nyílt a padlásfeljáró, rendszerint valami létra, de néha épített lépcső is, a mennyezeti aknalíkon vezetett fel a padlástérbe, a padlásra. Az új gerendaház és cseréptetős téglaház padlását már nem *hielmak* nevezték, hanem *pallásnak*. A füsttelenítés következtében a padlás funkciója teljesen megváltozott. Az új típusú lakóház portája már nem tűrt meg annyi különféle funkciójú más és más rendeltetésű kamrát, amint azt a kerítetűt és hajlított házaknál tapasztaltuk. A hatalmas istállók mellett lévő kamrában csupán a legszükségesebb eszközöket és csak minimális takarmányt, főleg az aprójószág etetéséhez szükséges szemesterményt tárolták. A házak előtti kiskástukban is csak limlomot, a közvetlen háztartási szükségleteket szolgáló holmikat tartották. A sok-sok kamra szerepét ezúttal már a padlás töltötte be — egyedül. A padlás padlózata vette át a nagy hombárok szerepét, befogadóképessége is megnőtt, ide öntötték nagy halmokba külön-külön a rozst, a búzát, az árpát. Itt álltak a hatalmas lisztesládák is. Az alacsonyabb zugokban húzódtak meg a különböző nagyságú és rendeltetésű kópicok, a fonott terménytárolók. Az egyikben aszalt körtét, a másikban szilvát, a harmadikban babot, kukoricát, kölest tároltak. Itt álltak a használaton kívül álló *lőkők*, *mozsarok* s a régi *böstörük*. A filagória fölötti kis padlásrészen tartották a régi cserépfazokakat, *bugyigakorsókat*, *boroskancsókat*. A fazekakban mákot, kölest stb. Itt heverték a régi üvegek. A gerendákról az érdekes megoldású *hajtartók* csüngtek alá: két széles és hajlékony vesszőt egymást keresztezve összehajtottak, végüket összedrótozták, aljában tartották a hájat. A gerendákról lógtak le a *rudak*, amelyekre a szalonnát, sonkákat akasztották. A padlás egy-egy eldugott sarkába kerültek fel a régi tulipánosládák, bennük most a feldolgozatlan lenfonalat, régi könyveket, kacatot tartottak. A padláson állott a szövőszék (*fajsz*), a motolla (*ásop*), a *rokka*, a guzsaly (*pácó*). A szövéshez használt többi eszközöket a gerendák közé dugták. Mindezekben a használati tárgyakon kívül régi „haszontalan” és használhatatlan holmik is helyet kaptak a padlástérben.

A századforduló éveiben épült lakóházak gyakran már pincézettek is voltak, bortartásra és egyes élelmiszerfajták tárolására használták. Hatalmas *ászok-gerendákon* álltak a hordók és a *bucskák*, másutt kiselejtezett padokon, polcokon és deszkaállványokon. Itt-ott ezeken a tárolóedények is helyet kaptak. A pincék belső része gyakran nyirkos, vizes volt, az őrségi talajok nem kedveztek a pinceépítésnek. A pincékbe — mint említettük — a filagóriából, vagy a lakáselőtérből, a gangról jártak le, beépített lépcsőkön.

A padlás és pince megjelenése az új lakóházak hasznos terét bővítette és így a lakóhelyiségeket sok nem odavalótól tehermentesítette.¹²

A szalafői lakáskultúrának polgári-paraszti korszakát az eddig elmondottakból kitetszőleg határozott kritériumok alapján tudjuk elválasztani az előző korszak regionális etnikai vonásokban gazdag és sajátos ház- és lakásműveltségétől. Ez persze korántsem azt jelenti, hogy az új korszak vonatkozó műveltsége nem hordoz magán régi elemeket, korántsem azt jelenti, hogy a polgári-paraszti lakás arculata nem rejti magán az előző korszak uralkodó tradicionális vonásait. Mindössze azt jelenti, hogy a régi tradíciónak az újban csak alárendelt, illetőleg másodlagos szerepe van. Mind-ebből az is világos, hogy a régi tradicionális elemek az új elemekkel vegyülve egy újfajta „etnikai tradicionálitást” hoznak és hoztak létre a ház- és lakáskultúrában — itt, Szalafőn is —, amely valóságos hagyománnyá vált és válik abban a pillanatban, amelyben a falu tovább épül és határozottabban a modernebb házépítés, korszerűbb lakásműveltség, az igényesebb és tudatosabb lakásalakítás, ha úgy tetszik, lakásművészet irányába tesz lépéseket. Egy biztos: itt, Szalafőn a polgári-paraszti korszak ház- és lakáskultúrája vesztett régi regionális etnikai vonásaiból és tradicionális jegyeiből, s ha úgy tetszik, „szegényebb” lett, etnikai régiója kitágult és fel is lazult, a környék kis- és nagyvárosainak ízléselemeivel bővült, mindazonáltal létrehozott egy újfajta uralkodó, domináns etnikai formakomplexust is, amelynek a határai azonban már ekkor is belemosódtak a városi kispolgári ízlés diktálta formavilágba, jóllehet periferiálisan még kétségtelenül ott maradtak benne a szűkebb hagyományos helyi etnikai vonások is. A maga módján ennek a korszaknak a lakáskultúrája, lakásrendező „művészete” is átmenet abba a következőbe, amelynek a kezdetét az első világháború utáni első évtizedekre tesszük.

Szalafő ház- és lakáskultúrájának, de ez vonatkozik népi műveltsége más területeire is, van egy sajátossága, amely ezt a polgári korszakot megkülönbözteti más vidékek hasonló korszakától. Nevezetesen: országunk számtalan paraszti körzete kultúra, ízlés tekintetében úgy ment át a polgári korszakba, olyan gazdasági-társadalmi művelődési körülmények között, hogy — főleg a korszak első évtizedeiben — az előző időszakokhoz képest egy etnikai sajátosságaiban a szó teljes értelmében „virágzóbb”, sokszínűbb népi kultúrát hozott létre, legalábbis a ruházatban, a bútordíszítésben, általában a népi díszítőművészetben, kisebb-nagyobb mértékben a kerámiában és más területen is, igaz, gyakran csak átmenetileg, de létrehozott. Szalafő elemezett társadalmi-történeti múltja, többször idézett „koraihb” polgárosodása a magyarázata annak a ténynek, hogy itt, Őrség-szerre ez a fejlődés ilyen formában elmaradt, a kollektív ízlés, a szociális műveltségi szelekció itt — a korabeli városi, kisvárosi — kispolgári irányba tartott. Innen vannak az őrségi díszítőművészet gyéresebb és fakóbb tradíciói, pl. népviselet hiánya és nem utolsósorban innen: a lakásenterionök városias-polgári jellege.¹³

BÍRÓ FRIDERIKA

¹² Adatközlők: Péntek Károlyné, Herceg Józsefné, Zsoldos Józsefné, Könye Dénesné, Balogh Sándor, Papp Kálmán, Zsoldos Antal.

¹³ VÖRÖS, 1966: 163–183; 1968; 1969.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÍRÓ F., 1968: *Szalafő lakásműveltsége a XIX. sz. elejétől napjainkig*. Szakdolgozat. ELTE Néprajzi Tanszék. — 1969: *Jobbágyiparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafőn*. NÉ. LI. 119–156.
- KARDOS L., 1943: *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest.
- TÓTH J., 1938: *Igy épít a vasi nép*. Szombathely.
- VÖRÖS A., 1966: *A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon*. Történelmi Szemle, IX. 2. 162–187. — 1968: *Az Őrség gazdaságtörténeti vázlata. XIX. és XX. század*. Kézirat. — 1969: *Az Őrség múltja*. Előadás a szombathelyi Tájtermelés történeti konferencián. (Szombathely—Őriszentpéter.)

VERSUCH DER DARSTELLUNG DER PROBLEME HINSICHTLICH
DER BÜRGERLICH-BAUERLICHEN WOHNUNGSKULTUR EINES
DORFES IN DEM GEBIET DES ŐRSÉG

(1850–1918)

Sowohl unsere Angaben, wie unsere Informationen zeugen dafür, dass in Szalafő die Bauern schon sehr früh Schritte unternommen haben, um die eigene Wirtschaft aus den Banden und Rahmen der feudalen Wirtschaft herauszulösen. Dieser Versuch ist, trotz der damals bestehenden Schwierigkeiten innerhalb der Natur und der Wirtschaftsverhältnisse, geglückt. Die Bauern von Szalafő haben lange Zeit vor der bürgerlichen Revolution den Rahmen der traditionellen — patriarchalen Wirtschaft gelockert, gesprengt, — in den ersten fünfzig Jahren der bürgerlichen Epoche aber haben sie, mit immer grösserem Erfolg, ihre Wirtschaft der kapitalistischen Warenproduktion angepasst, indem sie sich selbst zu immer grösserem Fleiss, zu immer grösserer Findigkeit erzogen haben, ihre Unternehmungslust sich entwickelt hatte; zu diesen Tatsachen sind noch andere Umstände bestimmend hinzugekommen: die geographische Lage der Landschaft, der Ortschaften; die Änderung der Verkehrs und Speditionsverhältnisse, der Anspruch der kleinen und grossen Städte der Umgebung, der Märkte; die Entwicklung der Industrie, die Verbreitung der Kultur und des allgemeinen Schulbesuches, usw.

Die verhältnismässig frühe Auflösung und Umformung der traditionellen-patriarchalen Wirtschaftsform wirkte bestimmend auf die traditionelle Lebensform, auf die Wirtschaft, auf den Geschmack, beeinflusste und formte diese im allgemeinen. Aber die Umformung der Lebensweise und der Bildung geht nicht automatisch vorstatten, geschieht nicht gleichzeitig und auch nicht in gleichmässiger Tiefe, sie ist von mannigfaltigen Voraussetzungen abhängig, ungezählten Einflüssen und Umständen unterworfen, die sie determinieren, — der Weg der Entwicklung und Umformung ist in jedem Bereich von verschiedenen Faktoren bestimmt und vorgezeichnet. Inhalt und Form stehen zueinander in komplizierter Wechselbeziehung. Um die Jahrhundertwende war die Bauernschaft von Szalafő von der, in der feudalen Vergangenheit verwurzelten, traditionellen, volkstümlich-bäuerlichen Lebensform und von der regionale, ethnische Züge währenden traditionellen Kultur schon weit entfernt, trotzdem lebten noch viele Elemente jener Lebensform und Kultur weiter, wenn auch verändert, in neuer Form. Die Verbürgerlichung der Kultur, — sowohl das ganze Land betreffend, als auch im kleineren Bezirk: im Őrség, in der Ortschaft Szalafő z.B., — ist keineswegs als ein eindeutiger Vorgang aufzufassen. Eine Aufgabe der ethnographischen Forschung ist es, die historische Entwicklungslinie der Tradition aufzudecken, sowohl hinsichtlich der Form, als auch hinsichtlich des Inhaltes.

Die zweite Phase der Entwicklung der Wohnkultur von Szalafő spielt sich in Gänze in der bürgerlichen Epoche ab, (mit der, dieser Zeit vorangehenden Epoche der bürgerlich-bäuerlichen Haus und Wohnungskultur haben wir uns in der Arbeit „Leibeigenenbauernhaus und Wohnungskultur in der Ortschaft Szalafő im Őrség“, Népr. Ertesítő 1969. 119–156., beschäftigt).

In dieser Epoche des Kapitalismus hat sich infolge der veränderten wirtschaftlichen Voraussetzungen ein Dorf vollkommen andern Typs herausgebildet: die sich bessernden wirtschaftlichen Verhältnisse haben bis zu einem gewissen Grade gleichsam den Rahmen des traditionellen Bauerngutes auseinandergestemmt; neue, zweckmässige Wohnhäuser wurden gebaut, die, z.B. endgültig mit dem Problem des Rauchabzuges der Küchen aufräumten, um

nur eines der wichtigsten Momente zu nennen, noch wesentlicher aber ist es, dass die neuen Häuser schon aus Ziegeln gebaut und mit Dachziegeln oder Schieferplatten gedeckt wurden; zu den neuen Häusern wurden diesen ebengürtige Ställe und Scheunen, ebenfalls aus Ziegeln, gebaut, oft waren letztere Bauten die repräsentativeren. In die Wohnküchen und Wohnstuben kamen, und schon nicht mehr probeweise, sondern als Dokumente der herrschenden Wohnkultur, auf Bestellung verfertigte Tischlermöbel, die der regionalen Mode jener Epoche der herrschenden bürgerlichen Zeit entsprachen, — diese Möbel trugen Merkmale eines „bestimmten“ Stiles, wenn auch noch so „kleinbürgerlichen“ Stiles; die Wohnstuben wurden bequemer, hübscher, geschmückter, die Einrichtung und die Gebrauchsgegenstände wurden differenzierter, — und endlich, — den geänderten Verhältnissen gemäss meldeten sich neue Motive hinsichtlich der Beziehung der Bauernbevölkerung zu den Wohnhäusern und deren Einrichtung.

Diese allgemein aufgezählten Faktoren sind ungefähr die Kriterien der neuen Epoche bürgerlich-bäuerlicher Wohnkultur in Szalafő.

Die bürgerlich-bäuerliche Epoche der Wohnkultur von Szalafő ist auf Grund bestimmter Kriterien von der, an regionalen-ethnischen Merkmalen reichen und eigenartigen Haus und Wohnungskultur der vorhergehenden Epoche zu unterscheiden. Damit ist natürlich nicht gesagt, dass die Kultur der neuen Epoche überhaupt keine alten Elemente aufweise und dass die bürgerlich-bäuerliche Wohnung von da ab keine Züge der vorhergehenden herrschenden traditionellen Epoche trage, es bedeutet so viel, dass die alte Tradition innerhalb der neuen von diesem Zeitabschnitt angefangen, nur eine zweitrangige, untergeordnete Rolle gespielt hatte. Aus diesen Tatsachen ist eines klar ersichtlich, nämlich: dass die alten traditionellen Elemente, mit neuen Elementen sich vereinigend eine neuartige „ethnische Traditionalität“ hervorgebracht haben innerhalb der Haus und Wohnungskultur, — auch in Szalafő, — die zu einer wirklichen Tradition geworden war (und jedesmal von neuem zu einer wirklichen Tradition wird) in dem Moment, in dem das Dorf im Begriffe war (in Zukunft sein wird) sich weiter zu entwickeln und diese Entwicklung die modernere Bauweise, die zeitgemässere Wohnungskultur, die anspruchsvollere und bewusstere Wohnungsgestaltung, wenn man so will, mit Einbeziehung des Kunsthandwerks, in sich schliesst. Eines ist mit Sicherheit festzustellen: in Szalafő hat die Haus und Wohnungskultur der bürgerlich-bäuerlichen Epoche viele der alten regionalen Züge, der traditionellen Formen und Zeichen verloren, sie ist ärmer geworden; ihre ethnische Region hat sich erweitert, gleichzeitig aber ist sie auch lockerer, aufnahmefähiger geworden, einesteils hat sie sich mit hinzugekommenen Geschmackselementen der kleineren und grösseren Städte der Umgebung vermehrt, andernteils aber hat sich auch ein neuer, dominanter ethnischer Formenkomplex herausgebildet, dessen Grenzen in die Formenwelt städtischen, kleinbürgerlichen Geschmackes hinüberwechseln, obwohl in Spuren, am Rande, die lokalen, traditionellen ethnischen Züge noch vorhanden sind. Auf eigene Art und Weise ist die Wohnungskultur, die wohnungskonzipierende, formende „Kunst“ dieser Epoche auch nur ein Übergang zu der der nächsten Epoche, deren Beginn in das erste Jahrzehnt nach dem ersten Weltkrieg zu setzen ist.

Die Haus und Wohnungskultur von Szalafő, aber auch die volkstümliche Kultur anderer Gebiete dieser Ortschaft, haben eine besondere Eigenheit, die die bürgerliche Epoche dieser Gegend von der anderer Gegenden unterscheidet. Ungezählte bäuerliche Bezirke des Landes sind hinsichtlich ihrer Kultur, ihres Geschmackes in die bürgerliche Epoche ihrer Entwicklung eingetreten, so, dass hauptsächlich im ersten Jahrzehnt dieser Epoche, — im Gegensatz zu der abschliessenden Epoche der vorhergehenden Zeit, jeweils ihre ethnischen Eigenheiten im engsten Sinne des Wortes „aufgeblüht“ waren, im allgemeinen eine farbiger, volkstümliche Kultur in Erscheinung getreten war, hauptsächlich, was die Bekleidung, den Möbelschmuck, die volkstümliche ornamentale Kunst anbelangt, aber auch innerhalb des Bereiches der Keramik und des, anderer Gebiete, oft natürlich nur übergangsweise, aber dennoch. Die, in dieser Arbeit interpretierte gesellschaftliche — historische Vergangenheit von Szalafő, die mehrmals zitierte „frühe“ Verbürgerlichung der Ortschaft, gibt auch die Erklärung für die Tatsache, dass im Gebiet des Órség überhaupt, die Entwicklung in der oben skizzierten Form ausgeblieben war; der kollektive Geschmack, die Selektion der sozialen Kultur dieser Gegend hatte sich auf den Geschmack, auf die Kultur des städtischen, des kleinstädtischen-leinbürgerlichen Bereiches der Epoche gerichtet. Von dieser Tatsache aus sind die ärmlicheren und farblosen Traditionen der ornamentalen Kunst, des Kunsthandwerks, das Fehlen der Volkstrachten z.B., und nicht zuletzt der städtische-kleinbürgerliche Charakter der Wohnungsinterieurs überhaupt, zu erklären.

Planétacédulák

A Néprajzi Múzeum szokás és hiedelem tárgyi gyűjteményében az 1969. évi gyarapodás legjelentősebb tárgycsoportja s egyben novum egy planétacédulák nyomására szolgáló klisésorozat, valamint e klisék felhasználásával készült planétacédulák. Ez az új szerzemény alkalmat ad arra, hogy a minden kultúrában és minden népnél oly népszerű jóvendőkifürkészési módoknak egy, a magyar parasztságnál is elterjedt változatát közelebbről szemügyre vegyünk. Célunk az anyag bemutatásán túl, hogy elemzése által a figyelmet a planétajóslás társadalmi hátterére irányítsuk.

A tárgycsoport leírása

Új szerzeményünk 35 nyomódúcából áll (az eredeti teljes sorozathoz 36 tartozott, egyet azonban még a tulajdonosok elveszítették), valamint 18 különböző planétacédulából, melyeket felvágatlanul, nyomdai íven kaptunk meg, ezek között van a hiányzó klisével készült is. A másik 18 klisével készült planétacédulából nem volt már a tárgycsoport eladójának birtokában, így azoknak csupán ábráját — a klisékről — állt módunkban megismerni, szövegeit azonban nem.

A nyomódúccok formailag egyöntetűek: $5,9 \times 5,9$ cm alapterületű, 2,4 cm magas, bükkfából fűrészelt hasáb egyik négyzetlapjára van szegezve az ólomklisé. A másik négyzetlap — egy-két dúc kivételével — papírral be van ragasztva. A hasábok oldalain nyomdafesték foltok.

A 18 egybefüggő, szétvágatlan planétacédula narancssárga papírra van nyomva. Az ív nagysága $31,7 \times 47,8$ cm. Kiszámíthatólag egy-egy cédula szélessége átlag 8 cm, magassága 10 cm és néhány mm, a méreteken a nyomdai elhelyezésből következőleg néhány mm-es ingadozások lehettek. A cédulák mindkét oldalára van nyomtatva. Egyik oldalukon az említett klisékkel nyomott ábrák, alattuk apró betűkkel szedett négy soros versike. Másik oldalukon a planétaszöveg helyezkedik el.

A klisék lenyomatai — vonalas rajzú ábrák — nagyjából négyzetes keretben jeleneteket ábrázolnak, elfoglalják a lap kb. felső háromnegyedét.

A cédula másik oldalán keret, melyet három egymáshoz közel futó párhuzamos vonal alkot, a négy csúcsban kis négyzet díszít közepén ponttal. A felső keretszakasz alatt közvetlenül kétoldalt nagybetűk (nyomdai jelek?): bal sarokban mindig „N”, jobb sarokban két betű egymás mellett, minden cédulán másik pár.¹ Ezek alatt középen

¹ Felmerült a gondolat, hogy vajon csakugyan egyszerű nyomdai jelekről van-e szó, vagy pedig valamely planétára, ill. annak helyzetére utalnak e jelek. Erre nézve felvilágosítást kapni nem tudunk, a különböző feltevésekkel készített kombinációk semmiféle eredményre nem vezettek.

Szeress, amíg szeretni tudsz,
Igy élve már a mennybe jutsz,
Es boldog léssz mint senki más ...
Tanítja a tapasztalás.

Az angyalok követnek utadon,
Megszébbül tölük életed nagyon;
Minden veszélyt, bajt elhárítanak:
Nem is lehet itt senki boldogabb.

Türelemesen ha várni tudsz,
E világon még sokra jutsz,
Boldogságod is megkapod,
El ne mulassz a jó napot.

A jólét, gazdagság Istennel áldás,
De a hű szívnek nincs e földön mása;
Azért hát ólaldj kebledre, ki szeret
Es szíved minden bajt egyszerre
elfeled.

Jó emberek védelmezik,
Baja tehát nem eshetik;
Bármibe fop, hasznát látja,
Elte útját vígan járja.

Hamis férfi veszedelem,
Álnok kigyó a kebelben;
Igaznak higgy és ne másnak
S örvendhetsz nagy boldogságnak.

Rokon lélek, jó barát,
Ilyet csupán Isten ad;
Merkönyvtől bánatod
S boldogságod megkapod.

Megáldod az órát,
Mely annyi sok jót ad,
Es szíved felderül,
Hogy nem vagy egyedül.

Tanít a nap, jön az éjjel,
Egy férfin csücsz édes kéjjel,
Szeretni fog, imádni fog,
Világ előtt most még titok.

Olykor a szerencse lassan forog,
Azért helyes, ha üstökön fogod
És mindaddig el nem ereszted őt,
Míg kincsét le nem tesz ajtód előtt.

Ne félj, ne aggódj... Előre bátran!
Higyj és remélj a tiéd boldogságban;
Nem tart a ború itt alatt örökké,
Sohase bánkódoj, szenvedés te
többé.

Túl az erdőn, túl a bércezen nagy
folyam,
Ott fogsz élni egykor derült bol-
dogan,
Öröm árad minden lépted nyom-
dokán
S a szerencse kísér éted nagy
során.

Tűnő percek, múlt napok!
Nagy szerencséd im hozzatok;
Megérdemli e drága lény,
Köszönlee őt hajnali fény.

Hullám támad, hullám simul,
Boldogságod majd felvirul,
Várjad napját, édes percét —
És derült lesz élet-estéd.

Ma búbánat, holnap öröm,
Így megy ezen a földkőzön:
Azért soha ne csüggedjél,
Hanem légy jó reményesézel!

Ne hídd, hogy az öröm virága
Immár elhervait a tövén,
Mivel most várod és hiába!
De örülsz majd, ha megjövén.

Erény a becsület két anyafi,
Szívéből soh'se adja ki,
Baj ellen őrzik Őt híven —
És kárt nem 'át itt semmiben.

Szerencse követ lépteid nyomán.
El is ér téged még elég korán;
Vidáman szállsz te át az életen
S boldogságotnak örülsz vértelen.

nagyméretű betűkkel a cím: „Igazmondó planéta”, majd kis köz hagyása után a szöveg, mely átlagosan $5 \times 6-6.5$ cm-nyi területet foglal el. Ez a kiszabott méret körülhatárolja a szöveg terjedelmét, amin némi módosítást enged esetenként a sűrűbb vagy ritkább szedés. A szövegek átlagos mérete 15–16 sor, egy-egy sorban 25–26 n.

Planétacéduláink a XX. században, pontosabban valószínűleg annak negyvenes éveiben készültek Budapesten, feltehetőleg azonban több évtizeden keresztül lehettek változatlan formában forgalomban. Sajnálatos módon másodkézből nyert adatokra vagyunk utalva a planétacédulák nyomtatását és forgalmazását illetően, mivel Liptsey Kálmán és felesége, akik ezzel foglalkoztak, meghaltak, s rokonuk, ill. volt utazójuk özvegye igen keveset tudtak minderről. Nehezíti a helyzetet, hogy a kapott információk több kérdésben is ellentétesek. A. I.-né (a rokon) úgy informált, hogy Liptseyék több évtizeden keresztül terjeszthették a planétacédulákat, s Liptseyné neki azt mondta, hogy Magyarországon egyedül ők vannak ilyen cédulák nyomásához felkészülve. Ezzel szemben H. I.-né (az utazó özvegye) azt hangsúlyozta, hogy a planétanyomtatás és terjesztés csupán szükségmegoldás volt a 40-es években az eddig csupán imakönyveket terjesztő, a csehszlovákiai Winterbergben székelő Steinbrenner cég — melynek üzleti összeköttetései több kontinenst is behálóztak — bizományosaként működő Liptsey cégnek. Mindenesetre Liptseyéknek saját nyomdájuk — H. I.-né tájékoztatása szerint — nem volt, s feltehetőleg valamelyik, József utcai üzletükhöz közeli nyomdában nyomhatták a cédulákat saját kliséikkel.² A planétacédulák a Liptsey cégtől eljutottak a vidéki³ s a fővárosi ligeti planétásokhoz egyaránt, egészen a nyomdák államosításáig, ami az efféle sajtótermékek nyomtatásának végét vetett. A készleteket még azután is árusították.

Az, hogy milyen forrásokból, előzményekből alakult ki az előttünk fekvő Liptsey-féle planétacédula, adatok hiányában nem állapítható meg. Áruknak azonban a szövegek, főleg a versek, magyartalanságukkal. Nagyon valószínűnek látszik, hogy e szövegek vagy idegen nyelvből készült fordítások, vagy pedig magyarul nem jól tudó ember fogalmazványai. Meggondolkoztató ezzel kapcsolatban a Liptsey cég külföldi kapcsolata, még ha úgy tudjuk is H. I.-nétől, hogy a Steinbrenner cég kizárólag imakönyvekkel foglalkozott. A hazai, esetleg más eredetű planétacédulákkal való összevetést — mivel ilyenekhez nem jutottunk hozzá — nem volt módunkban megtenni.⁴

A planétacédulák terjesztése, a planétázás — a tárgycsoport eladójának és a vásárokkal, búcsúkkal foglalkozó néprajzi szakirodalom egybehangzó vallomása szerint, melyet a jelenlegi idősebb generáció emlékezete általában megerősít — a következőképpen történt. A cédulák kis ládikában voltak elhelyezve, melyen felül nyílás volt.

² H. I.-né itt a Szentkirályi utcában működött nyomdára gondolt, de hozzátette, hogy pontosan nem tudja, csak valószínűnek tartja.

³ TAKÁCS LAJOS megemlíti vidéki búcsúkon stb. planétázással is foglalkozó ófehértói születésű adatközlőjéről, hogy az a József utcában szerezte be céduláit Budapesten, következtetésünk szerint valószínűleg a Liptsey-cégnél, melynek itt volt az üzlete. TAKÁCS, 1958: 4, 57.

⁴ További planétacédulák gyűjtésére irányuló kísérleteink nem jártak sikerrel, sem a Széchényi Könyvtár, sem a Néprajzi Múzeum Könyvtára ponyvaggyűjteményében, sem pedig az Ethnológiai Adattárban.

⁵ Arra nézve, hogy a planétacédulákat különféle színű papírra nyomták, több szórványadatunk van. Pl.: A. I.-né, a planétaklisék eladója úgy emlékezett, hogy nyomtattak fehér papírra is planétacédulát (VARGA ZSUZSA adatjegyzése). KRESZ MÁRIÁNAK 1936-ban a ceglédi piacon rózsaszínű planétacédulát húztak. SCHRAM FERENC volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy a különböző színű lapokra különböző nem-, ill. korcsoportoknak megfelelő szöveget nyomtak, s a betanított állattal aszerint húztak, hogy ki az érdeklődő. Szíves segítőkészségét ez úton is köszönöm.

A különböző színű papírokra nyomtatott cédulákból⁵ papagájjal, tengerimalaccal vagy fehér egérrel húztattak, ha a sorsa, jövője iránt érdeklődő megfizetett érte.⁶

A planétacédulák tartalmi ismertetése

A planétacédula alapvető rendeltetése, hogy annak a személynek, aki kihúzásáért megfizet, legszemélyesebb egyéni problémái megoldásában nyújtsa látszólagos segítséget, és megnyugtassa, azt a tudatot keltve benne, hogy bepillantást nyert jövőjébe. A planétacédulák szövegében, melyek feladata, hogy — esetleg a jelen helyzetből kiindulva — a jövő alakulását lefesse részletesen, általában az a vonalvezetés figyelhető meg, hogy a fennálló, nem problémátlan helyzet — esetleg komplikációk után — megoldódik, az érintett személy sorsa jobbra fordul, előnyösebbé válik, szerencsés, boldog lesz.

1. *Az érintett személy tulajdonságai és azokkal kapcsolatos javaslatok.* Gyakran foglalkozik a szöveg az érintett személy egyéni tulajdonságaival, sőt gyakori, hogy ezek ismertetése a szöveg indítása. A kiemelt tulajdonságok többnyire előnyösek (4 eset): jó szív, őszinteség, kedvesség, béketűrés vagy általában „jeles tulajdonságok”. Nyilvánvalóan az érdeklődő bizalmának megnyerését célozza a jó tulajdonságok neki tulajdonítása, ezzel hiúságának hizelegnek. Ritkábban s enyhe formában merül fel rossz vagy egyenértelműen el nem ítéhető tulajdonság felemlítése (1—1 eset): könnyelműség, nagyravagyás. A jellembeli tulajdonságokat, mint témát kiaknázzák a planétaszövegekben, és a tanácsokat, melyeket a planétacédulák bőven tartalmaznak, gyakran kapcsolják össze ezekkel. Amennyiben jó tulajdonság meglétét állapította meg a planéta, hozzáfűzi a tanácsot, hogy tartsa meg akkor is, ha nehézségbe ütközik vagy nem tűnik érdemesnek, mivel ez az út vezet a boldogsághoz. Két esetben nem meglévő jó tulajdonságot konstatál a szöveg, hanem ajánlja azok kifejlesztését, a jövőbeni szerencse, boldogság érdekében. (Szegények iránti irgalmasság; gondosság és körültekintés; előzékenység és önmagával szemben való szigorúság.) A konstatált rossz vagy vitatható értékű tulajdonságoknál a javaslat azok mérséklésére, kompenzálásra irányul. Gyakran merülnek fel megjegyzések, különösen a vágyakkal, törekvésekkel és türelemmel kapcsolatban. Szó esik általában vágyakozásról, meghatározott tárgy nélkül („Sok minden után vágyódik”, vagy: „Valami nyugtalanítja Önt. Várja a napfényt, hogy kisüssön”), ehhez kapcsolódhat az ennek mérséklésére vonatkozó tanács („különbben még boldogtalanná lesz”), esetleg a vágyak teljesülése bizonyos jó cselekedet függvénye. A vágyak teljesülését a legtöbb esetben kilátásba helyezi a planétaszöveg. Itt gyakran kerül szó a türelemről, állhatatosságról s ennek változatairól, mint az el nem csüggedés, a meg nem ijedés nehéz helyzetben, a várni és elviselni tudás. Az előrelátás különösen anyagi vonatkozásban merül fel: a szerzett pénz beosztással való felhasználásánál alkalmazandó. A fizikai tulajdonságok közül az egészség óvására három esetben figyelmeztet a planéta.

⁶ A planétaárusok személyére nézve néhány adalékra vagyunk utalva. Többnyire lezüllött, a társadalom peremén élő emberek voltak ezek, mint azt TAKÁCS LAJOS által felfedezett históriás-planétás esete is mutatja. (1958: 4, 48—73.). H. I.-né, Liptseyék volt utazójának özvegye megvetően említette, hogy milyen „mindenféle” népség vásárolta a planétacédulákat nagyban. Tőle tudjuk, hogy Liptseyék vevőkörében cigány planétások is voltak. K. KOVÁCS PÉTER hívta fel figyelmemet arra, hogy a 30-as években Budapesten a Józsefváros nyomortanyáin laktak planétások. Szíves közlését ez úton is köszönöm. A planétaárulás leírását lásd DANKÓ, 1963: 48.; TAKÁCS, 1958: 57; GUNDA, 1969: 493.

2. *Események az érdekelt személy életében.* A planétacédulák a problémák megoldásában, illetve az addig vezető úton sokat bíznak a váratlanul bekövetkező eseményekre, a Deus ex machina-ra. Ígér pl. a planéta fontos találkozást (3 eset), gyakrabban látogatást (6 eset), még gyakrabban fontos értesüléshez jutást (10 eset). Utóbbi az előbbiekkal kapcsolatban szokott lenni. A hírek tartalma igen általánosan van megfogalmazva: „Egy úr bizalmas dolgokat fog Önnel közölni”, „Kis időn belül hírt kap fontos dolgokról”, „Híreket kap, s azok gondolkodóba ejtik”, „Ön hírt kap, mely elhatározó lesz életének folyására”, esetleg: „Sok örvendetes hírt hall”. A hír, értesülés énekezhethet levél formájában is, erre azonban csak két esetben van utalás. Egy esetben beszélgetésnek tulajdonít a planéta jelentőséget. Megismerkedés „jó emberekkel”, ill. „egy lánnyal” is jelenthet fordulatot. Utazásról (4 eset) egy esetben mint az értesülésszerzés lehetőségéről hallunk, másszor ez a hasznos ismeretség megkötésének alkalma. Két esetben a kezdeményezett utazás meghiúsul, ill. végrehajtása nem ajánlatos.

Idéig-óráig tartó kellemetlenségek bekövetkezését is kilátásba helyezik planétacéduláink. Három esetben ez pletykálás, rosszindulatú megszólás, s további esetekben is, mikor a kellemetlenség mibenléte csak homályosan van körülírva, ez sejtethető mögötte. Ezenkívül konkrétan merül fel még az irigység, a csábítás, az anyagi kifosztásra törekvés, megcsalás. Legtöbbször azonban ködösen van megfogalmazva, hogy milyen nehézség van kilátásban a szóban forgó személy előtt. Pl. „visszaélnék jóságával”, „meg akarják keseríteni életét”, „sokan vesztét kívánják”, „veszedelmes ellenségek környezik”, „bajba jut”. Az ártó személyek közt vezetnek a szomszédok (3 eset). Rajtuk kívül „irigy emberek”, „rosszindulatú emberek”, „fecsegő emberek”, „tolakodó”, „csábító”, sőt „veszedelmes ellenségek”, „rosszakarók”. E felmerülő nehézségek esetén négyszer merül fel, hogy jó barát, az illető jó embere „megóvja”, „megmenti”, ill. elhárítja „útjából az akadályokat”, tehát az érdeklődő személy sorsa ismét külső beavatkozásra emelkedik fel a mélypontról. A jóakarók felmerülnek egyébként is, nemcsak baj esetén, s előmozdítják az illető sorsának fellendülését. Pl.: „Valahol megszeretik és jólétét előmozdítják”. E jóakarók sorában a „jó embere” mellett megjelenik a „rokonérző szív”, „egy asszony”, „egy szerény, kedves férfi”, ami bizonyára az esetek nem jelentéktelen részében jelenthette a planétacédula megvásárlója számára a rokonszenves másnemű partnert.

Általában a leggyakoribb felvetett problémák közé tartozik — 12 cédulán — a barátság és szerelem kérdése, mely nézetünk szerint azért van általánosságban, barátságként beállítva, hogy a planétacédula használható legyen mindkét nemű, sorsuk iránt érdeklődők számára, a befoglalt finomabb célzások azonban megengedik adott esetben a szerelem lehetőségének kiszámítását. Pl.: „Véletlenül egy jó baráttra tesz szert, aki sok-sok kellemes órát fog Önnek szerezni. Később elhidegül tőle, ami pedig kár, mert csak ő teheti Önt igazán boldoggá.” Vagy: „Rokonérző szívre lel. Becsülje meg, javára lesz.” „Barátságát sokan fogják keresni.” „Legjobb barátnője meg fogja csálni.” Néhány esetben azonban határozottan rajzolódik ki az eljövendő szerelem képe a planétacédula szövegéből: „Egy csendes órában fölkeresi a boldogság egy szép férfi képében és Önhöz szegődik”. „Később egy úrral találkozik, nagyon meg fogja szeretni. ... A szerelem igen boldoggá fogja tenni s elfelejteti Önnel minden bújást, baját.” „Udvarlói akadnak, ... Egynek hihet. Komoly ember és igazán szeretni fogja.”

Szintén fontos probléma (13 esetben merül fel, 10 cédulán) a bizalom kérdése, mint az emberek közötti mozgás fontos szabályozója. Az intés vonatkozik baráttal, barátnővel kapcsolatos magatartásra, óvhat udvarlótól, csábítóktól, tolakodóktól, isme-

2. ábra. Egy planétacédula szövegoldala.

3. ábra. Planétanyomó dúc.

retlenektől, ellenségektől, vagy általában a környezettől, s vonatkozhat az őszinteségre, ritkán az anyagi javaknak mások elől való rejtésére, elzárására.

3. Fordulat az érintett személy életében. Fő problémája a planétacédulának, melyhez az eddig ismertettek csak hozzájárulnak, mérföldköveit jelzik: a kedvező életfordulat bekövetkezése. Csak egy esetben indul ki a szöveg az érintett személy jelenlegi boldogtalanságából („sötét felhők boronganak most élete egén”), viszont nem látszik lényegesnek ennek a kifejtése azon egyszerű megfontolás alapján, hogy az emberek általában nem szoktak boldogok lenni, különösen nem tételezhető ez fel azokról, akik jövőjük alakulására planétacédulából keresnek választ. A következő életfordulat bekövetkezése előtt inkább kellemetlen eseményekre készíti fel a jövendölés, amilyenekről a fentiekben már szóltunk, s ritkán van szó a boldogtalanságról mint átmeneti állapotról, pl. „Rövid ideig elhagyta éri magát, de szíve később megtalálja az igazit”. Mindenesetre az átmeneti nehézségek tipikusnak mondhatók, 12 esetben történik rájuk utalás. A kilátásba helyezett előnyös sorsfordulat lehet öröm (4 esetben), lehet szerencse (6 esetben). Utóbbi igen általános megfogalmazásban merül fel: „Véletlen szerencsére virrad”, „Csillaga ezután fog csak igazán felragyogni”, „Így aztán bizonyosan éri azt a nagy szerencsét, amelyet planétája megjósol”.

A meggazdagodás, pénz, kinésszerzés a cédulák felénél szóba kerül. Ez lehet végmegoldás, de lehet a boldogság elérésének csupán egy állomása. Jelentkezhet talált vagy kapott pénz, kincs, örökség vagy ilyen utalás formájában, hogy „jólétbe jut”, „jó módba jut”, ill. „a gazdagság utáni vágy fogja . . . háborgatni, valami módon azonban nemsokára ezt is elérni”.

A pénzszerzéssel kapcsolatban mindjárt találunk intelmet a csábító könnyelműség elkerülésére. Jósol a planéta meglegedett, kellemes, hosszú életet. Boldogságot a cédulák fele fejez ki általánosabb megfogalmazásban. Többnyire szerelem formájában igéri a planéta a boldogságot, vagy úgy esetelve azt, hogy szerelemre is, a „boldogság” más megvalósulására is lehet következtetni. Pl.: „...gondoljon jövőjére, amely rózsás színben mutatkozik”, „...levelet kap, amely nagyon boldoggá teszi”, „...szerénysége miatt teszi majd valaki boldoggá, mihelyt megismerte szívének drága kincseit”.

Az érintett személy önálló közreműködése saját sorsának jobbra fordításában, boldogságának elérésében, leszámítva a fentebb már ismertetett erények gyakorlását, nem jelentős. Olyan tanácsokkal találkozunk, hogy hallgasson meg valakit, akit érdemes, vagy megvívasztalódik, „mert átlátja, hogy a legszentebb erényt is megrágalmazza a világ”, vagy „a házi körben való foglalkozása sok szomorú óráját fogja megédesíteni”. Lényegében az adott körülményekhez való alkalmazkodásról, belátásról s óvatosságról van szó. Összesen két esetben serkent a szöveg aktivitásra, jelentősebb akciókra: „Mindent elérhet, ha komoly igyekezettel rajta van”. „A boldogság... vár Önre. Előbb-utóbb fel is találja, csak ne bizakodjék nagyon másokban, hanem járjon maga elére utána. Más nem, lehet az Ön szerencséjének kovácsa.”

A képek alatt elhelyezett négyesoros *versikék* — a planétacédula másik oldalán — tematikusan hasonló körben mozognak. Többnyire, legalábbis laza tartalmi összefüggésben vannak a szövegekkel. Megfogalmazásuk azonban primitív, bizonyára „gyengébbek kedvéért”, tehát azon sorsuk iránt érdeklődők számára, akik számára többet mond egy primitív, jelmondatzerű megfogalmazás egy hosszabb szövegnél. A szövegekéhez hasonló részletes elemzésüket nem tartjuk érdemesnek helyszűke miatt, és mivel sok újat nem mondanának az előbbieket után. Természetszerűleg élnek e versek költői a költészet sajátos lehetőségeivel, költői képekkel, melyek a tartalmat szemléletesebbé teszik, a mondanivalót egy-egy képben összefoglalják. Néhány példát mutatunk be csupán.

„Szeress, amíg szeretni tudsz,
Így élve már a mennybe jutsz, ...”
(a jószívűséghez)

„Az angyalok követnek utadon,
Magszebbül tőlük életed nagyon;
Minden veszélyt, bajt elhárítanak: ...”
(az óvatossághoz)

„Olykor a szerencse lassan forog,
Azért helyes, ha üstökön fogod
És mindaddig el nem ereszed őt,
Míg kincset le nem tesz ajtód előtt.”
(a szerencséről)

„Ne hidd, hogy az öröm virága
Ímmár elhervadt a tövén,
Mivel most várod és hiába!
De örülsz majd, ha megjövén.”
(biztatás)

A planétacédulák *ábráinak* szerepe — összehasonlítva a szövegekkel — hasonló a versekéhez: tömörítve, jelenetben, közérthetően kifejezi vagy érzékelteti azok mondanivalóját, vagy legalább érintőleges illusztrációt nyújt hozzá. Túlnyomóan polgári környezetben ábrázolt alakok, néhány esetben módos, sőt elegáns ez a környezet. Nagyobb részt azonban kispolgári, iparosí. Az ábráknak mintegy negyed részében találkozunk paraszti alakokkal, paraszti környezetben. A jelenetek az élet jellegzetes

4. ábra. Planétás asszony a ceglédi piacon 1936-ban. KRESZ M. felvétele.*

situációit mutatják be sommásan, olyan situációkat főleg, melyek emberek közötti kapcsolatokat világítanak meg. Az egy személyt ábrázoló képek többnyire magányosságot, várakozást érzékeltetnek, a két személyből komponáltak megismerkedést, szerelmespárt, veszekedő házasfeleket, szegénnyel való jótékonytságot ábrázolnak, míg a népesebb ábrákon láthatunk családi jeleneteket, utcai feltartóztatást, pletykálást a piacon, kocsmai mulatságot.

A szöveghez való kapcsolódásra néhány példa. A jószívűsre intő szöveghez alamíznát adó asszony képe van mellékelve; amelyben az illető szomorúságáról van szó, sírkereszt előtt zokogó gyászfényes nőt látunk. Másutt a kapcsolat lazább, sőt egyes esetekben nehéz a kapcsolatot felfedezni, pl. az ábra családi veszekedést ábrázol, földre dobált edények cserepeivel, a szöveg pedig az illető személyt egy elhidegülés után megelégedett étellel kecsegteti.

Az ábrák kifejező eszközei, mint az a fentiekből is kitűnik, primitívek, el-túlozzák a mondanivalót: egyes érzéseket egyértelmű helyzetekkel, heves gesztusokkal fejeznek ki.

Közleményünk csupán új szerzemény ismertetése, s az ehhez mért terjedelem és időbeli korlátozottság nem engedi meg, s nem indokolja, hogy a planétajóslás több ezer éves történetét alaposan ismertesük. Csupán megemlítjük, hogy Babilontól az ókori Görögországon, Rómán, majd az arab kultúrán keresztül vezetett útja a középkori Európa laikus asztrológiájáig.⁷

Az égitestek és azok mozgásának megfigyelése, majd az ennek nyomán kialakuló

* Köszönetemet fejezem ki KRESZ MÁRIÁNAK az unikális felvétel közlésre való felajánlásáért.

⁷ STEGEMANN, 1935–1936: VII. 36–294, főleg: 37.

tudományág, az asztrológiával párhuzamosan hitvilág alakult ki, melynek kiinduló pontja volt az égitestek állása, változása, s a földi események kimenetele közti vélt összefüggés. Bonyolult rendszer alakult ki s idomult a különböző mitológiákhoz különböző korokban, alapjaiban nagy konzervativizmust mutatva. Mellözve az égitestekkel kapcsolatos hiedelmek és jóvendőmondások egyéb változatainak ismertetését, a planétajóslás a következőkön alapul.

A planétáknak az égen pillanatnyilag elfoglalt helye szabja meg hatóerejüket, ezen belül bizonyos napokon, ill. órákban van e hiedelemrendszer szerint hatásuk érvényesülésének fokozott lehetősége. Az egyes — istenekről elnevezett — planéták hatásának mélysége körülhatárolt. Befolyásuk tehát azokra az eseményekre érvényesül, melyek uralkodásuk időpontjában következnek be, ill. kezdődnek el. Nem ismerjük pontosan a planétajóslás vásári planétacédulává válásának útját, mely bizonyára összerakható lenne a planétajóslatok, planétakönyvek és cédulák történeti sorából.⁸ Azt tudjuk, hogy a XIX. századra már kialakult a planétacédula, azzal a funkcióval, amely a néprajzi szakirodalomban is le van írva, s feltehetően már a múlt századra kialakult a planétacédulák esetünkben megfigyelt formája.

A planétacédulából való jóslás egyike azon jelenségeknek, melyek nagy és tekintélyes múlt után az utóbbi évszázadokra — lényegében az újkori tudomány kifejlődésének idejére — visszaszorultak uralkodóktól⁹ és felső társadalmi osztályoktól azokhoz a tömegekhez, melyekhez az újonnan feltárt ismeretek nem jutottak el, amelyeknek nem nyújtottak segítséget az életükben felmerülő problémák megoldásában. Ez idő alatt a planétajóslás változáson — szintvonalcsökkenésen — ment keresztül: az égitestek állásának megfigyelése és az abból való következtetés helyett itt teljesen mechanikus, esetleges módon kapcsolódik össze jelmagyarázat, jóslat és személy.¹⁰ A planétajóslatokat tartalmazó könyvek, cédulák nyilvánvaló népcsalássá váltak,¹¹ s azok terjesztése egyszerű üzleti vállalkozássá süllyedt. Az igény a jövő, az egyéni sors megismerésére azonban hataalmasan megnövekedett a magas műveltségtől elzárt tömegekben, éppen a feudalizmus és a hagyományos életformák fellazulásának, bomlásának évszázadaiban. A tömegekkel s így a parasztsággal szemben alkalmazott művelődéspolitikai egyszerre hatott pozitív eszközökkel az uralkodó osztályok által szükségesnek és elégségesnek tartott elemi ismeretek adagolásában, és negatív módon, a közgondolkodás általános fejlesztésének hiánya által.¹² E körülmény zöld utat engedett a közönséges csalásnak, s így sok egyéb között planétacéduláinkhoz hasonló jóslatoknak. Az egyik fontos tényező, mely a jóslásnak e formáját fenntartotta a népi, ill. a tömegkultúrában szokásosan igénybe vett egyéb, jövőbe láthatási módok mellett, egyszerűen az egyetemes emberi törekvés az ismeretlen sors, a jövő megismerése.

Szeretnénk felhívni a figyelmet egy emellett ható másik tényezőre is. Nevezetesen, hogy nem mindegy, milyen az a jövő, amit a jóslat kilátásba helyez. Az elemzett planétajóslatok fontos találkozásokat, értesüléseket, utazásokat stb. helyeznek kilátásba, s ezekkel kapcsolatos sorsfordulatot: rózsaszín jövőt, gazdagságot és felhőtlen

⁸ PIERER, 1831: 16. kötet 394.

⁹ Magyar viszonylatban való alkalmazására példa: CSONTOSI, 1880: 381—387.

¹⁰ STEGEMANN, 1935—1936: VII. 37.

¹¹ PIERER, 1831: 16. kötet 394.

¹² Pregnáns példa erre az írott planétaszöveg: megértéséhez szükséges s egyben elég is az olvasni tudás, tartalma ugyanakkor meghatározza, hogy csak minimális műveltségű emberek, rétegek veszik komolyan. A kérdés kifejtését lásd: ORTUTAY, 1962: 497—511. Témánkhoz főleg tanulságos: 502—509.

boldogságot. Mindezek, s a paraszti élet valósága és kilátásai között úr tátong. A képekből és a szövegekből egyaránt árad a bomló paraszti kultúrában élők számára oly vonzó, felemelkedést jelentő polgári-kispolgári életforma. Úgy véljük, hogy planétacédulánk népszerűségének egyik, nem lényegtelen oka lehetett, hogy a jövőjüket általa kutatókat abban az életformában megrajzolt életsorssal kecsegtette, melyben azok legszívesebben képzeltek is el azt. Ismeretes, hogy a parasztság az általa a felsőbb társadalmi osztályokra jellemzőnek tartott és számára elérhető kultúrjavak lehetőségeihez szabott formában való elsajátításával fejezi ki felemelkedési vágyát,¹³ amelyek túlsúlyra jutása kultúrájának diszharmonizálását idézi elő.¹⁴ Közismertek az átvéte' tényei a lakás bútorzata, berendezésének elve, az öltözködés, a táplálkozás terén.

Kevés figyelmet szentelt a kutatás a kultúrjavak olyan csoportjának, melyek főleg nem létfenntartási szükségleteket elégítenek ki, mint az előbb felsoroltak, sokkal inkább pszichikai, díszítési igényt. Valóságos termelési és kereskedelmi hálózat rendezkedett be ezen igény feltárására, megismerésére és értéktelen vagy csekély értékű szériában készült készítményekkel való kielégítésére, nem kevés társadalompszichológiai ismeretről téve tanulságot. A hímezett és újabban nyomtatott képes falvédők, a vadregényes tájat, hattyút vagy szarvast ábrázoló festmények, a hamisított fényképek, melyek menyasszonyi fátylas vagy katonasapkás keretezésébe a tulajdonos arcképe kerül, a fiókos szekrényre való dísztárgyak birtoklása, mind növeli tulajdonosuk társadalmi önértékelését, aminek legdöntőbb bizonyítéka az, hogy a hagyományos népi kultúra javait habozás nélkül felcserélte ezekre, és díszíti vagy díszítette vele környezetét hosszabb-rövidebb időre az ország minden részének parasztsága, ezzel komoly problémát okozva még a szocializmus építése korának népművelési tevékenysége számára is. E jelenségek életének éppúgy nem tudot véget vetni a napjainkban is egyre-másra fellángoló giccsellenes küzdelem, mint ahogy a planétacédulák karrierjét sem törte meg teljesen és egyszerre a nyomdák állami kézbe vétele.¹⁵ Planétacédulánk a felemelkedésre törekvő, de annak megvalósításában gátolt parasztság számára az előbbiekkkel együtt pótszer voltak, melyek a tényleges előrehaladás helyett is némi megnyugvást hoztak.

Ismeretetésünk célja az volt, hogy e jelentéktelen műveltségi elem és társai életformabomlást jelző mivoltára felhívjuk a figyelmet.

GYÖRGYI ERZSEBET

¹³ KISS LAJOS megragadó élelslátással mutat rá, milyen komolyan vette a Vásárhely környéki tanyasi nép a vásárok szemfényvesztéseit. Néhány sort idézünk tőle: „Ezelőtt a tanyán élő a városban csak nagy ünnepkor és országos vásárok alkalmával tartózkodott. Természetes, hogy e nagy helyhez kötöttségből ha ritkán kimozdult, vásár alkalmával mohón érdeklődött minden iránt. Ilyenkor tekintett a nagyvilágba. Itt másféle embereket látott és hallott, mint a hozzá hasonló tanyai lakosok. Volt itt német, olasz, szlovák, bolgár, bosnyák és román. Figyelte ezeket, miközben portékáikat nézegette, vizsgálta.

A világanporámákban és a sztereoszkópban külföldi tájakat, őserdeit, nagy városainak díszes épületeit, különféle nevezetességeit, csaták, messinai földrengés okozta romokat nézegetve, a nép más világot látott és más életformát. Komolyan nézte azt, mást és többet jelentett neki, mint az olvasott embernek. Odahaza is el tudta mondani, milyen különös, furcsa dolgokat látott a komédiában. Tanulni mögy az embör a vásárba — mondogatták. KISS, 1956: 7.

¹⁴ A kultúra diszharmonikusá válásának elméletét, a felsőbb társadalmi osztályoktól átvett javak megsaporodása által lásd: DOBROWOLSKI, 1964: 34–74.

¹⁵ Tudomásunk van arról, hogy gépiratú planétacédulákat is terjesztettek. Pl.: 1948-ban az újkécskei búcsún frögépell planétacédulát húzattak egérral (Kara Tiborné adminisztrátor szíves közlése, melyet ez úton is köszönök); 1969 tavaszán Varsó utcáin áruló árustól vett Anna Kisielewska, a sanoki szabadtéri néprajzi múzeum dolgozója gépell planétacédulát 5 zl-ért.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSONTOSI J., 1880: *Corvin János két Horoscopja*. Magyar Könyvszemle, V.
- DANKÓ I., 1963: *A gyulai vásárok*. Gyula.
- DOBROWOLSKI, K., 1964: *Trzy studia z teorii kultury ludowej*. Etnografia Polska, VIII.
- GUNDA B., 1969: *A cavia porcellus domesztikációja*. Ethn. LXXX.
- KISS L., 1956: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged.
- ORTUTAY GY., 1962: *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*. Ethnographia, LXXIII.
- PIERER, H. A., 1831: *Enzyklopedisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, bearbeitet von mehreren Gelehrten. Altenburg.
- STEGEMANN, 1935–1936: *Planeten*. In: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. VII. Berlin—Leipzig.
- TAKÁCS L., 1958: *Históriások, históriák*. Budapest.

WAHRSAGEZETTEL

Die Arbeit geht von der Beschreibung einer Neuanschaffung des Museums aus, einer Sammlung von 35 Klischées, die zur Herstellung der Illustrationen von Wahrsagezetteln gedient haben, und 18 fertigen Wahrsagezetteln selbst auf einem unaufgeschnittenen Bogen. Mit Hilfe der Klischées hat man am Anfang des XX. Jahrhunderts die Wahrsagezettel in Budapest gedruckt, die in den Vorstädten der Hauptstadt, aber hauptsächlich im Stadtwaldchen ebenso, wie auf den Jahrmärkten, Kirchweihen der Provinz verbreitet wurden. Die Quellen suchend wurde auf die Möglichkeit eines westlichen (österreichischen) Einflusses hingewiesen.

Die Interpretation der Texte der Wahrsagezettel bildet den Hauptteil der Arbeit selbst. Die wesentlichen inhaltlichen Elemente der interpretierten Texte sind folgende: 1. Der Hinweis auf Eigenschaften der Wahrsagezettel kaufenden Person und die Vorschläge hinsichtlich dieser Eigenschaften. 2. Prophezeiung von kommenden Geschehnissen im Leben der betreffenden Person. 3. Prophezeiung einer Wendung innerhalb des Lebens der betreffenden Person.

Die Arbeit befasst sich auch mit der Interpretation der, auf die Rückseite der Wahrsagezettel gedruckten Illustrationen und des Inhaltes und der Rolle der dort abgedruckten Verse.

Im abschliessenden Teil der Arbeit weist der Autor auf den Jahrtausende alten historischen Hintergrund der Wahrsagezettel hin und skizziert den Weg der Entwicklung, nennend die Hauptstationen dieses Entwicklungsweges, die zu der Degradation in unserer Gegenwart geführt hatten. Der Autor macht die Feststellung, dass die Problemstellung der Wahrsagezettel der Problemstellung, der Realität der Massen, insbesondere der der Bauern, fremd gewesen war, — diese Tatsache aber nahm nichts von der Bedeutung der Wahrsagezettel, im Gegenteil, sie waren trotz oder eben wegen dieser Tatsache gesucht und beliebt, in der man ein bescheidenes Dokument der eigenen Ähnlichkeit, des Gleichwerdens mit höheren gesellschaftlichen Schichten zu sehen vermeinte.

Fülbevalók Baja környékén

Korábbi közfelfogás szerint a magyar paraszt nem kedveli a fémékszereket, nem különösebben ékszerkedvelő.¹

FÉL EDIT hívta fel a figyelmet arra, hogy kutatásai és a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében őrzött fémékszerek mást tanúsítanak: az ország több vidékén szinte a közelmúltig viselt a magyar parasztság hagyományos és tájilag is jellegzetes ékszereket, ruhadiszeket.² Ez a XIX–XX. századi népi ékszerkultúra bizonyos fokig újraéledése és késői hulláma a híres régi magyar ötvösmű- és ékszerkultúrájának.

A magyar művészi ötvösipar különösen a XIV–XVII. században virágzott.³ Az akkori ötvösség olyan iparművészeti ágat jelentett, mely ötvözött nemesfémekből (aranyból és ezüsből) önt és formál tárgyakat. Az eredeti értelemben vett ötvös egy személyben végzi a nemesfémek feldolgozásának minden munkáját. A középkor végétől kezdve lassanként munkamegosztás következett be a fémfeldolgozás terén. A nemesfémekkel foglalkozó különféle szakemberek összefoglaló neve azonban az ötvös maradt.

Az ötvöskészítmények jelentősebb, művészbibb csoportját különféle használati és díszedények képezték, de az ékszerek is ötvösmunkák voltak. A XIX. századra már nagyobb arányban készítettek ékszereket az ötvösök, mint a művészi ötvösipar korában. Többen kifejezetten ékszerkészítésre specializálódtak; *parasztárut*, *tömegárut* is készítettek ebben a műfajban. A XIX. század végén már ezeket a mestereket illették az *ezüstműves*, *aranyműves* névvel.⁴ A magyar falusi nép azonban a XX. században is ötvösnek

¹ „A magyar fehérség nemigen bomlik, nem cseng ékszer után.” MALONYAY, 1922: 104.

² „Sokáig úgy hittük, hogy nálunk csupán gyöngyöt hordanak, s mikor a magyarság megkülönböztető jegyeit sorolgattuk, a fémékszer hiányát, mint nemzeti sajátosságot emlegettük. Alig két évtizede, hogy felfigyeltünk Észak-Dunántúl parasztoinak dolgozó ékszerkészítő központjaira (Komárom, Győr) s a további kiterjedtebb kutatás hihetően újabb központokat fog feltárni.” FÉL, 1955: 11. — Az 1930-as évek elején VISKI KÁROLY még csak feltételezte, hogy a magyar népnek is lehetnek hagyományos ékszerei: „Tudvalevő, hogy népünk leányai, asszonyai — a délszláv hatású, déli alföldi területek kivételével — nyakbavaló fémékszert nem viselnek, a torockaiak még fülbevalót sem. Feltűnő ez az efféle ékszereket kedvelő déli szlávok és oláhok szomszédságában. De vajon sohasem viselt-e, holott az egyetemes néprajz és régészet tanúsága szerint: minél alacsonyabba szállunk, annál több az ékszer; minden nép ékszerkedvelő, sőt nem egy helyen az ékszer megelőzi az öltözéket is.” VISKI, 1941–1943: 254.

³ BALLAGI, 1884: 1–2. — MIHALIK, 1896: 165–170. — ÉBER, 1926: 602. — SOMOGYI, 1963: 3. — HEJJNÉ DÉTÁRI, 1965: 5. stb.

⁴ Az ötvösségről: FRECSKAY, é. n./a: 1. — ÉBER, 1926: 599. — *A Pesti Hírlap Lexikona*, 1937: 813. — *Művészettörténeti ABC*, 1961: 34. — SOMOGYI, 1963: 4. — A rézműveseknek is volt szerepe a népi ékszerkultúrában (FRECSKAY, é. n./b: 12. kk.). A bajai fülbevalók szempontjából azonban nincs jelentőségük, egyelőre nem foglalkozom velük.

nevezi az ékszerkészítő kisiparosokat, akik a népi ékszerek legnagyobb részének az előállítását.

A legjelentősebb ötvösműhelyek a török hódoltság idején a békésebb vidékeken, a Felföldön és Erdélyben működtek.⁵ Kisebb ötvösközpontok a Dunántúl és az Alföldön is kialakultak, ezek a közelmúltig is készítettek parasztiékszert, pl. Győr, Komárom, Érsekújvár, Esztergom,⁶ Pápa,⁷ Székesfehérvár, Óbuda, Buda,⁸ Pest,⁹ Vác,¹⁰ Gyöngyös,¹¹ Eger, Miskolc,¹² Debrecen, Kecskemét, Szeged, Baja.

Felmerült, hogy tárjuk fel valamelyik ötvösközpontunk termékeinek népi használatát, a Néprajzi Múzeum magyar ékszergyűjteménye katalógusszerű feldolgozásának szolgálatában.

FETTICH NÁNDOR ugyan tanulmányozta az 1960-as években a sajátos ékszerkészítményekkel jellemezhető bajai ötvösséget,¹³ de vizsgálódásai csak részben terjedtek ki a Baján készült ékszerek szerepére a környék parasztsága kultúrájában. 1969-ben kezdett gyűjtőutaimon azt tapasztaltam, hogy e terület táji, nemzeti és felekezeti sokfélesége, kulturális sokrétősége az ékszerekben is megmutatkozik. A Bajai környéki ékszerkultúrát folyamatosan tanulmányozom, és több feldolgozást tervezek. Ebben az első közlésben a téma általánosabb kérdéseit csak vázolóan, csupán a fülbevalókkal kapcsolatos speciális ismereteket írom le részletesen.

Bajai ötvösök — a készítők

A Bajai környéki ékszerkultúrát az foglalja egységbe, hogy egyetlen ötvösközpont, Baja vásár- és vásárlóközterébe tartozik.

A város jelentőségéről így írnak: a XIX. század „első felében Pesttől Újvidékig nem volt a Duna mentén nagyobb kereskedelmi és iparúzó hely, mint Baja”.¹⁴ A bajai iparágak közül éppen az ötvösség múltja, céhbeli hovatartozása még tisztázásra vár.¹⁵

Az ismert legöregebb ötvösnemzedék a XIX. század középső harmadában működött. Híresebbek: Hausenblass Alajos, Schönberger András, Sepp Ferenc. A század utolsó évtizedeiben léptek fel (a fentiek mellett) a művészi szinten dolgozó Fellner József, Gebhardt Dezső és Seile Ferenc. A szorosabb értelemben vett századfordulón kezdtek működésüket Bacsfányi József (iparművész), Gebhardt-Gesztes Jenő (akik 1970-ben is dolgoznak) és Petrik Károly. A két világháború között tanulták a szakmát a fentemlítetteknel: Kincses László, Pallós Miklós, Timár Lajos. Akkoriban az ékszeripar jelentősége hanyatlott, és az ötvösök órásmesterséggel is foglalkoztak. Voltak azon-

⁵ SOMOGYI, 1963: 20–21.

⁶ A felsorolt négy város ötvöseit egy céhbe tartoztak: O'SVÁTH, é. n.: 64–65. — REISZIG, é. n.: 365. — SZÁDECZKY, 1913: 186.

⁷ A fentiek céhszokásait vették át a pápaiak: SOMOGYI, 1963: 20–21.

⁸ HEJJNÉ DETÁRI, 1965: 5. — HARASZTHY, 1910: 126–127.

⁹ HARASZTHY, 1910: 128.

¹⁰ HARASZTHY, 1910, 126.

¹¹ TÜRÖK, 1909: 138.

¹² SZÁDECZKY, 1913: 282.

¹³ FETTICH NÁNDOR professzor úrnak hálásan köszönöm sok szíves segítségét, tanítását, hasznos útmutatásait, és azt, hogy tanulmányozhattam — mindeddig, sajnos, még kéziratban — tanulmányát: FETTICH, 1966. — Az ötvöstechnikai szakkifejezéseket nagyrészt tőle tanultam.

¹⁴ BADICS, 1891: 585.

¹⁵ Úgy látszik, Baján nem volt ötvöscéh. Talán Zomborhoz vagy Újvidékhez tartoztak a bajai ötvösök? (HARASZTHY, 1909: 437, 439.; FREY, 1907: 69.)

ban olyan órásook, akik bedolgozókkal csináltattak ékszeret és ők csak árusították. Az ékszeripar államosítása (1949) után a volt ötvösök már csak az órás szakmában dolgozhattak. Együkük, Timár Lajos átállt olcsó színesfémekből való dívatékszerek készítésére.

Az ékszereket vagy saját műhelyükben, üzletükben értékesítették a készítők, ill. kereskedők, vagy a környék vásárain, búcsúin adták el.

A Baja környéki parasztság — a használók — kisebb kulturális egységei

Vázolom, hogy mely falvak, mely nemzetiségek fülbevalóiról (majd további tanulmányaimban egyéb ékszereiről) lesz szó. Azt a területet vizsgáltam eddig, ahol szinte kizárólag csak bajai készítésű ékszeret vásárolt és viselt a nép. Ugyanezen a körzeten belül vásároltak a bajai fazekasok is.¹⁶ Ez a terület határos az alábbi városok vásárlóterületével: Mohács, Pécs, Kalocsa (de ékszerekkel Kalocsa körzetét is Baja látta el!), Kecskemét, Szeged, Szabadka, Zombor. Nyugatról a Duna határvonalnak tekinthető. Kelet felé az alábbi községek félkörívében húzom meg a bajai ékszenkörzet határvonalát: Dusnak, Felsőszentiván, Regőce (Ridita), Monostorszeg (Bački Monoštor). A déli részek Zombor felé húzó falvait nem tárgyalom.

Több tájegység található ezen a területen: a történelmi Pest megye síksága a kalocsai Sárközzel (Hajós, Dusnok);¹⁷ a dombhátas, Homokvidéknek is nevezett táj, ahova a XVIII—XIX. században húzódott fel a lakosság a Duna mellől (Nemesnádudvar, Sükösd, Érsekcsanád, Bajaszentistván, Szeremle);¹⁸ Baja környéke határos a dunántúli Sárközzel (az ottani falvakkal és Bátával sok a kapcsolata); ide tartozik a Felső-Bácska (a török hódítás előtt még magyar lakossággal).¹⁹

Az eddig vizsgált falvakat nemzetiség, felekezet és házassági körzetek szerint csoportosíthatjuk, s így megkapjuk a lényegesebb kisebb kulturális egységeket, melyek Baja-környék tarka képét adják.

Magyarok

Az első csoport református, a többi mind katolikus.

1. *Szeremle és Érsekcsanád.* Szeremle régiesebb, és gazdagabbnak tartják, de mindkettő archaikus kultúrájú. A két községnek vannak önálló és közös kulturális vonásai is. Egymással és a dunántúli Sárköz falvaival szoros kapcsolatot tartanak fenn, egy házassági körzetet képeznek. Egykéztek. A szomszédos katolikus magyarsággal inkább csak a XX. századi katolikus beköltözések óta vannak kapcsolataik (pl. Bátmonostorral).

2. *Sükösd.* Szegényebb, elmaradottabb. Elmagyarosodott délszláv község.²⁰ A legújabb időkben mint katolikus és magyar sziget eléggé elkülönül a környéktől. Endogám tendencia érvényesült, de kialakultak kapcsolatok Dusnok és Bajaszentistván bunyevá-

¹⁶ J. ISTVÁN, 1964: 115—116; 11. ábra.

¹⁷ HOITSY, 1891/a: 182, 183, 186.

¹⁸ HOITSY, 1891/b: 190—191.

¹⁹ BADICS, 1891: 576—577.

²⁰ A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának Statisztikai Gyűjteménye tartalmaz egy 1719-beli adatot: „lakói elmagyarosodott rácok” és 2.711 lakójából 23 „óhitű rác”. — FERENCZY, 1844: 115.: „Lakosai magyarosodott, és egyes: hitű Rácok (Schukácok)”. — HOITSY, 1891/b: 191.: „egy része valamikor dalmata volt, de ma már elfelejtették ősi nyelvüket.” Még több forrás említ hasonlót.

caival is. A kalocsai érseki uradalom vonzáskörébe is tartozott a község. Ékszerkultúrája a délebbi magyar, főleg a katolikus falvakéhoz hasonló.

3. *A Baja környéki puszták* cselédei, béresei. (Anna-szállás, Izsáki-pusztá, Tüsketanya stb.) Szegények. Fluktuáló népesség. Idővel letelepedtek a környező falvakban, pl. Szeremlén. Kultúrájuk átmenetet képez a falusi és a városi kultúra között.

4. *Bátmonostor környéke*. Bátmonostor (Felsőmonostor), Nagybaracska, Dávod és a vegyes lakosságú Hercegszántó magyarsága. Szegények, főleg Bátmonostor (rossz a termőtalaj). A négy község egységén belül az első kettő²¹ és az utolsó kettő külön is szorosabb egységet alkot. (A hercegszántóiak a XIX. században rajzoltak ki Dávodról.) Lazább kapcsolatban vannak a dunántúli Bába, Dunaszekeső és Dunafalva (Szekesői sziget) községekkel, újabban a reformátusokkal is.

5. *Bácsborsod*. Vegyes lakosságú, gazdagnak tartott község; újabban alakult. Magyarsága sem hagyományos kultúrájú. Elkülönül Bátmonostor környékétől.

Bunyevácok

(akiket dalmatának vagy rácnak is hívnak²²). Római katolikus hercegovinai horvát népesség, akiket a török hódoltság után telepítettek erre a vidékre.²³

6. *Dusnok*. Szegényebb. Keverék nemzetiségű.²⁴ Viszonylag önálló egység, de vannak bajszentistváni bunyevác kapcsolatai. Kalocsa vonzáskörébe is tartozott. Ékszerkultúrája a sokacokéval is rokon.

7. *Bajszentistván*. (Szentistvánfalva, 1930-ban Bajához csatolták.) Elég gazdag. Vegyes lakosságában a bunyevátság képezi a hagyományosabb réteget.²⁵ A XX. században Dusnokkal és Csávollyal alakultak ki kapcsolatai.

8. *Csávoly környéke*. A közepes módú, vegyes lakosságú Csávoly bunyevátsága a századfordulóig nagymértékben endogám volt. Újabban házasodik Felsőszentivánnal (korábban az is inkább endogám volt), Mátételkével, Kiscsávollyal (Baja városrésze). Kapcsolatai vannak még Bajszentistván és délebbi községek, pl. Bácsbokod bunyevácaival is.

9. *Katymár környéke*. A leggazdagabb bunyevácok a vegyes lakosságú Katymáron laktak. Korábban erős volt az endogám tendencia körükben. Újabban házasodnak a vegyes lakosságú, gazdag Gara és Vaskút, a vegyes lakosságú Bácsbokod (Bikity), valamint Bácsalmás bunyevácaival. Szintén újabbak kapcsolataik az északabbi, a csávolyi, felsőszentiváni bunyevátsággal.

Sokacok

Római katolikus horvátok,²⁶ de más nyelvjárási és néprajzi csoport, mint a bunyevácok. Szegényebbek.²⁷

²¹ Bátmonostor már a török előtt nevezetesebb hely volt. Nagyharacska XVIII. század eleji magyar újratelepítésű. (BADICS, 1891: 576, 588.) — A nagybaracskaiak állattartó szállásai helyén, György-pusztából újabban alakult Bácsszentgyörgy község nem érdemes a vizsgálatra.

²² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* idézi 1799-ből: „Bunyevácoknak hívattanak a katolikus rázok, a kik tisztában beszélnek rázrul”. — Különben általában a görögkeleti felekezeti szerbeket szokás rácnak nevezni.

²³ BADICS, 1891: 594. — HOITSY, 1891/a: 186.

²⁴ A Kalocsa környéki telepes községekből csak ez „maradt meg részben dalmatának”, a többi erőteljesebben elmagyarosodott. HOITSY, 1891/a: 186.

²⁵ HOITSY, 1891/b: 191.

²⁶ A hercegszántói ún. szerbek csak a századfordulón tértek át a görögkeleti, szerb hitre. Valójában ők is olyan sokacok (horvátok), mint a többi hercegszántói délszláv.

²⁷ BADICS, 1891: 602.

10. *Hercegszántó környéke.* A vegyes lakosságú Hercegszántó (Szántova), a régiesebb Béreg (Bački Breg) és a legrégiesebb Monostorszeg (Alsómonostor, Bácsmonostor, Bački Monoštor)²⁸ zánt kis kulturális egységet képez. Azt vallják, különállnak más sokac közösségektől is. (A bajai ötvösök viszont a Mohács környéki sokacokéhoz hasonlítják egyes ékszereiket.)

Németek

(akiket sváboknak neveznek). Római katolikusok. XVIII. századi telepések.

11. *Hajós és Nemesnáduvvar.* Német lakosságuk nagyon szorgalmas, takarékos. Mindkét község kultúrája és nyelvjárása is eltér a környékbeli németiségtől. Főleg Hajós sajátos (ők az igazi svábok). Hajós a kalocsai érsekséghez tartozott.

12. *Csávoly környéke.* A vegyes lakosságú Csávoly németisége gazdagabb, fejlettebb. A századfordulóig inkább endogám tendencia érvényesült, újabban alakult ki házassági köre (a korábban szintén endogám) Felsőszentivánnal, Bajaszentistvánnal és az újabban faluvá alakult Rémmel. Az 1930-as években a császártöltési németiséggel voltak exogám kapcsolatban. A szintén gazdag és fejlett Bácsbokod németiségéhez is húz.

13. *Katymár környéke.* A vegyes lakosságú Katymár gazdag németisége is korábban endogámiára hajlott. A XX. században leginkább Kumbaja, továbbá Madaras, Regőce (Ridita), Őrszállás (Stanisics), Kakova és Csátalja²⁹ németiségével házassodik. De kulturális egység még nem alakult ki, pl. szinte minden falu viselete más és más.

14. *Gara környéke.* Gara, Vaskút, Bácsbokod (Bikity) és Bácsalmás. Gazdag, fejlett községek. Viseletben, ékszerekben bizonyos egységet mutatnak. Közülük Gara és Bácsalmás rokonsága a legközelebb (mindkettő Katymár németiségéhez is húz). Gara és Vaskút német lakosságát az 1940-es években kitelepítették.³⁰

Baja környéki ékszerviselet

Országos viszonylatban a századfordulón a „fülbevalók, valamint a nyakékszerek viselése leginkább a délszlávoknál, oláhoknál és cigányoknál divatos”.³¹ Baja környékén azonban magyaroknál és németeknél is többé-kevésbé kedveltek voltak az említett ékszerek. Legjellegzetesebbek a nyakékek: különböző mértékben és különböző módon, de mindegyik nemzetiség viselt a nyakában pénzdarabokat. A legdíszesebb kivitelben éppen a magyarok viselték ezeket a *láziásokat*. A magyarok *láziásait* — úgy látszik — csak a bajai (és kalocsai) ötvösök készítették. Divatja nyugat felé a

²⁸ Monostorszeg mint jelentősebb sokac helységet említik: BADICS, 1891: 602.

²⁹ A környék legkorábbi német telepítése, 1735-ből. SZENTKLÁRAY, 1891: 548.

³⁰ Köszönetet mondok mindazoknak, akik Baja környékén segítettek tájékozódni a falvakban és (ékszer)kultúrájukban: Solymos Ede múzeumigazgatónak és feleségének; bajai ötvösöknek, órásoknak; azoknak, akik kiegészítő adatgyűjtést végeztek számomra: Barna Gergelyné tanárnőnek (Hercegszántó) és Sámán Mária gimnáziumi tanulónak (Katymár); összes adatközlőnek, akik közül az alábbiak szolgáltatottak több adatot a jelen közleményhez: Kollár Sándorék, Lógó Mihályné, Vörös Antalné (Sükösd), Kiss Lajosné, Tóth Illésné, Szabó Józsefné (Ersekszanád), Csiszár Kálmánék, Ézsi Lajosné, Györffy Ferencné, Ihos Lászlóné, Jakus Dezsőék, S. Orján Lajosék (Szeremle), Szlavikovics J. Jánosné, Szlavikovics Józsefné, Zrínyi Józsefné (Bátmonostor), Jelity Matijáék, Jermity Adámné (Hercegszántó), Alaga Adámék, Kőhegyi Vincéné, Matos Istvánné, Nagy S. Mihályné (Katymár), Arnold Annáék, Odorné (Csávoly), Gyurkovics Ferenc és családja (Bajaszentistván).

³¹ BÁTKY, 1906: 231 (2. lábjegyzet).

Dunáig terjedt (illetve csak azokba a dunántúli községekbe jutott el kisebb mértékben, melyeknek több kapcsolata volt a Baja környéki néprajzi csoportokkal). Ezen a vidéken nagyon kedvelték a pénzérmék fülbevalón, valamint más ékszereken, sőt ruhadíszként is. Ezek a vonások különböztetik meg leginkább a szomszédos ékszerkörzetektől a bajai ékszerkultúrát, mutatják meg legjobban területi határait.

Szeremle és Érseksanád is *láziás*viseletével különbözik a dunántúli Sárköztől. Ugyanakkor a *tekerőző* fejviselet és az ehhez tartozó ötvösművi fátyoltűk meglete hozzákapcsolja a Sárközhöz, és elválasztja a Baja környék többi falvaitól ezt a két sajátos helyzetű községet.

A nyakékek után a másik legjelentősebb népi ékszer ezen az egész vidéken a fülbevaló. Az ötvösök és a nép is leggyakrabban *függőnek* nevezi. A nemzetiségek is így mondják, ha magyarul beszélnek, sőt gyakran akkor is, amikor anyanyelvükön szólnak. Ritkán, de hallható a nép között a *fülönfüggő* és *fülfüggő* megjelölés is (Érseksanád, ill. Sükösd). A *fülbevaló* szó inkább a passzív szóképzésbe tartozik. A bunyevácoknál *mengyuse*,³² a sokacoknál *obácsity*,³³ a németeknél *orhengele* (Nemesnáduvar), *órhíngl* (Csávolgy, Katymár), *órhengli*³⁴ a fülbevaló neve.

Országos viszonylatban a XIX. század végén „Függőt a magyar nép leánya ritka helyt visel”.³⁵ Errefelé azonban a magyarságnál is viszonylag nagy szerepe volt. A környék ékszerkultúráját jellemezve elsősorban a *láziás*féléket emlegetik az ötvösök, de utána mindjárt a *parasztfüggőket* emelik ki, mint jellegzetességet. Fontos volt a népi használatban is: „A lának első vót a függő, meg a láziás”.

Önmagában a fülbevaló csak apró kulturális elem, de formái, elnevezései, funkciója mégis tükröznek nagyobb összefüggéseket és eltéréseket is. Tanulmányozása adalékokat nyújthat a Baja környéki népi kultúra lényegesebb kérdéseinek megismeréséhez is.

FÜLBEVALÓK

Készítés, formák³⁶

A kezdetlegesebb és ritkább formáktól eltekintve a fülbevalók két fő alkatrésze a fülbeillesztésre szolgáló *zárszerkezet* és az erre erősített, rögzített dísz, amit *fejnek* nevezünk. Kiegészítheti a fülbevalókat egy harmadik fajta alkatrész: egy vagy több külön ráakasztott további dísz, amit *csüngőnek* hívunk.

³² Szh. *minduša* 'fülbevaló'; HADROVICS, 1957. — A *fülbevaló* szh. megfelelői között második helyen szerepel a *minduše* (többes szám); HADROVICS, 1968. — A délszláv népi elnevezéseket többes számban adom meg, ha úgy használják.

³³ Szh. *obodac* (birtokos eset: *-aca*) 'fülbevaló'; LEVASICS, 1967. — A *fülbevaló* szh. megfelelői között harmadik helyen szerepel az *oboci* (többes girtokos eset: *-odaca*); HADROVICS, 1968. — PALICH, 1968.

³⁴ A német *Anhänger*, *Anhängsel* ('függő ékszer') és *Ohrgehänge* ('fülbevaló') szótári alakok rokonai.

³⁵ BAKSAY, 1888: 390.

³⁶ A formákat az alábbi forrásokból ismerem: FETTICH, 1966; a Néprajzi Múzeum Textilgyűjteményében őrzött — nagyrészt saját gyűjtésű — 20 pár és 12 fél pár fülbevaló Baja környékéről (a külön megjegyzéssel nem kísért ltsz.-ok a Néprajzi Múzeum tárgyaira vonatkoznak); a bajai Türr István Múzeumban őrzött 12 pár fülbevaló és számos ötvösszerszám (FETTICH NÁNDOR gyűjtése); fényképes ábrázolások múzeumban és terepen; a használóknál, falvakban tanulmányozott fülbevalók; valamint a készítők és használók emlékezete alapján elméletben rekonstruált formák.

A zárszerkezetnek nincs összefoglaló népi, helyi neve. A fejet is csak ritkán nevezik meg külön: a *függő gombja* (Sükösd, Bátmonostor környéke). Legtöbbször csak azt mondják rá, hogy az maga a *függő* (a zárszerkezettel szembeállítva), vagy azt, hogy az a fülbevaló *fölseje*, felső része (a csüngővel szembeállítva). A két utóbbi kifejezés jelentheti a zárszerkezetet és fejet együttesen is (a csüngővel szembeállítva). Csak a csüngőnek van határozottan elkülönülő megnevezése, ami járulékoságát mutatja. Az ötvösök és a nép leggyakrabban *lógónak* nevezik (néha *függőlógó* megszorítással), gyakran még a nemzetiségek is. Csüngős fülbevaló: *lógós függő*. Bunyevácul *viszalo*, *viszalca*, a sokacoknál *viszele*³⁷ a csüngő neve; csüngős fülbevaló: *na viszele obácsity*, csüngős: *viszelem*.

Baja környékén a fülbevalók egy része házi készítmény, más része szakiparosok munkája.

A) *Fülbevalók, ill. fülbevaló elemek, amiket maguk a használók vagy közülük kikerült specialisták készítenek.*

Egyik fajtájukat csak a fülkagylóra akasztják, ezek még a fülbevaló előtörténetét idézik. Csupán kislányok játékszerei, gyorsan romló növényi anyagokból.

Legegyszerűbb megoldás, ha *kettes* meggyet vagy cseresznyét száránál fogva felakasztanak fülükre (pl. Sükösd, Érsekcsanád, Szeremle). Külön megformálást igényelnek már a kör alakú, gyűrűszerű füldecskék: alakcélevél szárát összehunkolják, vastag végét megakasztva (pl. Bajaszentistván), vagy több láncszemből alakítanak nagyobb gyűrű alakot gyermekláncfű, *gyűrűfű* szárából (pl. Bajaszentistván, Szeremle). Ha papsajt szárából kötik össze, díszként rajtahagyják a fodros, kerek levelet (pl. Érsekcsanád). Szoktak kis mezei virágokból alakított láncot is a fülre akasztani, a szárvégeket mindig a következő virágfejbe dugdosva (pl. Érsekcsanád). Emlékezet óta, a századfordulótól napjainkig készültek ezek az egyszerű, differenciálatlan formák (az ötvösök készítette összetettebb formák mellett).

A házi készítésű fülbevalók másik csoportjára kifúrt fülcimpába akasztva viselik (illetve ilyen formájú fülbevalók házi előállítású csüngői tartoznak ide). Ezeket felnőttek is hordják, maradandóbb anyagból vannak. Vagy teljesen házilag készülnek, vagy kész elemekből, de házilag állítják össze.

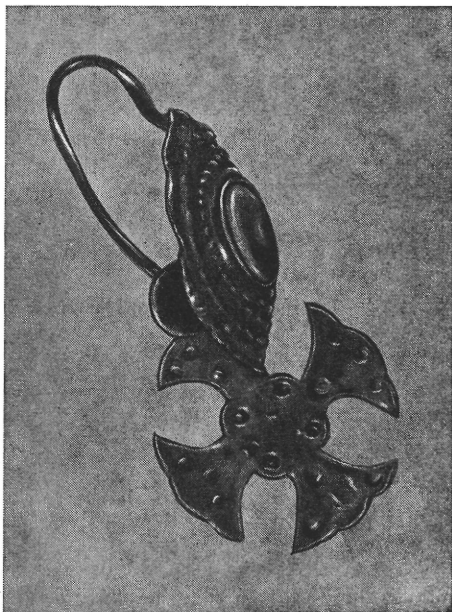
Készítettek teljes fülbevalókat és csüngőket is.

Teljes fülbevaló pl.: a hercegszántói sokac lányok, asszonyok egy (lehetőleg nem réz) drótkarikát akasztottak a fülükbe, erre ráhúztak egy szabadon mozgó másikat, amit fekete lószőrrel körülhurokoltak és két lószőr csüngőt is *kötöttek* (a *pleszty* igét használják³⁸) és akasztottak rá, amikbe kék üvegyöngyöt dolgoztak. Ez olyan fülbevaló, aminek csak karikája és csüngője van és feje nincs.

Volt, hogy csak csüngőt csináltak házilag. Készen vett, kicsi réz vagy ezüst, előlcukott fülbevaló karikájára szoktak felhúzni nagyobb fekete lószőr csüngőt (préselt, forrasztott vagy köves fejűeket is). Sokacok készítik és viselik. Ők csupán erre a csüngőre alkalmazták a *menyuse* elnevezést. A lószőrt a gazdák — alkik a jószággal

³⁷ Függő, csüngő, lógó: szh. *viszei*; HADROVICS, 1968.

³⁸ A szh. *plesty* magyar megfelelői: fon, köt, horgol (csipkét) ver (HADROVICS, 1957. — LEVASICS, 1967.) A sokacok magyarul kötésnek vagy horgolásnak mondják. VISKI KÁROLY fonásnak nevezi a lószőrmunkát. Menetét ábrákon is szemlélteti. Feltételezi, hogy az általa ismert (nem kifejezetten ékszerjellegű) lószőrfonadékok „egykori díszes lószőrrekszerek maradványai lehetnek”. VISKI, 1941–1943: 252–256. — Hazánkban eddig még csak a sokacoktól ismerjük a lószőrnek fülbevalón való alkalmazását.

1. ábra. Ezüst női fülbevaló. Baja környéke.

2. ábra. Ezüst női fülbevaló töredéke. Baja környéke.

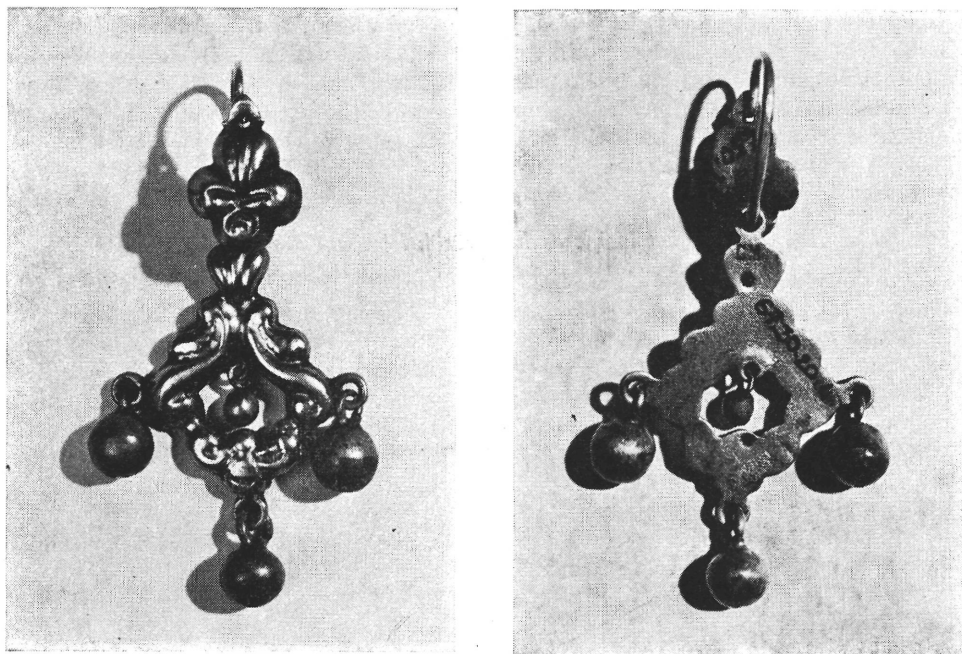
bánnak — húzták ki a lovak farkából, ha családjuk nőtagjai vagy azok barátnői lószőr ékszeret kívántak. Néhány szál elég volt egy csüngőhöz. Legtöbb lány elkészítette magának a *mengyusét*. A kevésbé ügyeseknek barátnőjük megcsinálta szíveségből. Előfordult az is, hogy specialistával csináltatták, pl. egy hercegszántói lány Béregen készítette idegennel és fizetett is érte. Emlegetnek férfiakat is, akik lószőr díszeket kötöttek.³⁹

A lószőr csüngők lehettek egyszerű gyűrű vagy harang alakok. Összetettek is gyakoriak voltak. Hasonnemű darabokból a következőképpen alakították ki: pl. egy nagyobb stílizált bojt alakú csüngőn három hasonló lóg, és mindegyikén még három-három kisebb bojt alakú csüngő (*zvécska*),⁴⁰ alsó végükön egy-egy beledolgozott apró sötétkék üvegyönggyel — egész csüngőrendszer, másodrendű és harmadrendű csüngőkkel — (4. ábra. A középső tag legnagyobb átmérője 0,91 cm, a csüngők teljes h. 4,2 cm). Más csüngők különmemű darabokból épülnek fel, pl. egy nagyobb tojásdad alakon három kisebb bojt alak lóg, beledolgozott kék gyönggyel, vagy egy tojásdad alakon három harang alak lóg (5. ábra. A középső tag legnagyobb átmérője 0,74 cm, a csüngő teljes h. 3 cm).

Lószőr ékszerekről csak sokac adatközlőim tudnak ezen a vidéken. Ők is csak az első világháború előtt készítették ilyesmit.

³⁹ A XX. század elején élt egy férfi Béregen, aki lószőr csüngőt szokott készíteni és ezért Mengyusa, Méngya volt a csúfneve.

⁴⁰ Szh. *zvečák* (birtokos eset: *-čka*) 'harangnyelv', harangütő', *zvečati* 'csörög'; HADROVICS, 1957. — Akár a hasonló fémcsüngőket, ezeket a másodrendű és harmadrendű lószőr csüngőket is csengettyűhöz hasonlítják a sokacok. Magyarul *billentyűnek* nevezik.

3. ábra. Ezüst női fülbevaló eleje és háta. Duskok.

Szoktak házilag *összeállítani* teljes fülbevalókat és csüngőket is.

Teljes fülbevaló készült úgy, hogy madzagra vagy cémnára olcsó gyöngyöket fűztek fel és ezt belekötötték az átfúrt fülcimpába.⁴¹ Hajós és Nemesnádudvar németjei viseltek így két-három kis kék gyöngyöt, többnyire gyűrű alakút. Előfordult az is, hogy környékbeli parasztasszonyok bementek bajai ötvösökhöz és ezüstdrótot kértek, azért, hogy gyöngyöt fűzzenek rá és fülükre akasszák. Az ilyen formák is tulajdonképpen csak karikából és csüngőkből állnak, valódi rögzített fejük nincs. — A XX. század elején a pénzhányban szenvedő parasztok így takarították meg a készen vett fülbevaló árát.

Csüngőként szoktak gyöngyszemeket illeszteni készen vett ezüst előlcukós fülbevaló karikájára. Közvetlenül a karikára szoktak húzni pl. egy szem vastosabb gyűrű alakú világoskék porcelán gyöngyöt.⁴² Lószőr csüngővel egyszerre is alkalmaztak ilyen gyöngyszemet (5. ábra. Külső átmérő 0,74 cm). Neve a magyaroknál *kék karika*, *kék gyöngy karika*, a sokacoknál *pláva karika*.⁴³ Úgy jutottak ilyenhez, hogy vásárban vagy piacon vettek egy teljes gyöngysort, abból szakítottak, vettek le a szemeket. Az első

⁴¹ Ilyen, sok kis gyönggyel díszített fülbevalót főként a szegénysorsú cigányok viseltek, akiknek nem volt rá pénzük, hogy kisipari készítésűt vegyenek (Szeremlén és általában a környéken).

⁴² Három hasonló gyöngy van ráhúzva a szegedi Móra Ferenc Múzeum 50.205.1–2 ltsz-ú, nagyméretű ezüst fülbevalójának karikájára, egy szintén felhúzott ezüst csüngő mellett. A fülbevalót 1907-ben gyűjtötték Horgoson, cigánytól. (A szegedi Móra Ferenc Múzeumból való adatokat Tésik Ferencének köszönöm.)

⁴³ Szh. *plav* 'kék', *karika* 'lánckarika' — LEVASICS, 1967.

világháború előtt volt szokás pl. Sükösd, Nagybaracska magyarjai és a sokacok körében. Kisebb lyukú gyöngyszemeket, amiket nem lehetett közvetlenül ráhúzni a fülbevaló vastag karikájára, felfűzték cernára vagy madzagna, amit gyűrű alakba összekötve akasztottak a fülbevalóra. A legszegényebb szeremleiek viseltek így a XX. század elején két-három szem fekete, fehér, sárga, kék stb. — a fülbevaló színéhez hasonló — gyöngyöt csüngőként. Általában említik a két világháború között Baja környéki magyaroknál.⁴⁴ Ezek a megoldások olcsóbbak voltak, mintha ezüst csüngőt vettek volna.

B) Fülbevalók, amiket kisiparosok, ötvösök készítenek.

Az ötvösök korábban főleg ezüsből dolgoztak (az 1900-as évek elején a feldolgozott ezüst grammja — munkadíjjal — 8—10 fillér, az 1930-as években a feldolgozatlan ezüst grammja 6—8 fillér volt), majd az 1910-es évektől kezdve túlnyomórészt arany ékszereket készítettek a parasztságnak is (az 1900-as évek elején a feldolgozott arany grammja — munkadíjjal — 2 korona, az 1930-as években a tört arany grammja 2,50 pengő volt). A pakfonnak a fülbevalók esetében nem volt szerepe. Árusítottak külföldi gyártmányú, dubléból — aranyozott nem nemes fémből — készült ékszert, fülbevalót is. Olcsó színesfém, sárgaréz ékszerféléket vásári bazárosoknál lehetett és lehet venni.

Külön-külön elemezzük az ismert formák zárszerkezet-, fej- és csüngőmegoldásait, változatait. (A fülbevalók mindhárom eleme azonos fémből szokott készülni.)

1. Zárszerkezet

A kisipari munkájú fülbevalók mind a fülcimpába fűrt lyukba illesztve viselhetők (a fülcimpa felszínére csíptethető fülbevalók — klipszek — nem tartoznak a hagyományos ékszerkultúrába). Az ötvös be is illeszti őket a vevő fülébe, ez velejár szakmájával. Viszont az ékszerboltban „azok a maiak a fülbevalót se tudják becsukni, betenni a fülbe!”

A Baján forgalomba került népi fülbevalók kétféleképp záródhattak a fülbe. Nagyobb részük beakasztós, karikás szerkezetű, jóval kisebb részük csavarral és csavaranyával rögzíthető.

a) Beakasztós zárok

Lényeges szerkezeti elemük egy többnyire ovális vagy kérdőjel alakban meghajlított drót, amit karikának nevezünk. Az ötvösök és a nép *beakasztó*, *csukó*, *kapcsoló* névvel illetik. Ezt fűzik be a fülcimpába fűrt lyukba. Felnőtt méretű fülbevalók karikája 1,6—1,8 cm magas.

A beillesztés többféleképpen oldható meg.

A paraszt fülbevalókon leggyakoribb az *előlcukós* zármegoldás, amit *betevősnek* is neveznek: a karika (aminek ebben az esetben ötvös szaknyelven *rúd*, *függőrúd* a neve) a fülbevaló fejének aljáról indul ki; hátulról, a koponya felől vezetik a fülcimpába; majd elöl rögzítik a fülbevaló fejének felső részéhez, a karika végének kis kampójával. A karika legtöbbször egy darabból áll. Ilyenkor azt mondják az ötvösök, hogy a fülbevaló *egyruddas*. A kezdetlegesebb munkájú példányokon csupán a karika

⁴⁴ Ilyen csüngőt Sükösdön pl. már csak a cigányok viseltek a XX. század elején. — Egyéb házi felszerelésű csüngő: Dunaszekcső környéki magyarok pénzérme szélét szöggel kilyukasztották és a lyukon át felhúzták bármilyen fülbevaló karikájára (de legtöbbször nyakékként viselték).

rugalmassága végzi a zárást: a rugalmas anyagú karika tövét (kissé visszahajlítva) hozzáforrasztják a fülbevaló fejéhez; vége pedig egyszerűen a fej hátán lévő lyukba nyomható bele (5. ábra). Az ilyen zár viselés közben nem is látszik. Az ismert bajai fülbevalók leggyakrabban azonban *csuklópántos* (ötvösszóval *saneros*) megoldásúak: a merev anyagú karika töve csuklópánton elforgatható, vége pedig vagy a (beboltozott) fej hátán lévő lyukba, vagy a fejre forrasztott kis kerek fémfülbe akasztható (pl. 10., 12. ábra). A fülbevaló feje tetején esetleg egy előlről fedett (díszített) külön tag szolgál a zárókarika végének befogadására. — A karika ritkábban két félből áll, derekán csuklós. Ez a *prezurás* vagy *kettős függőrúd*. A karika ilyenkor merev anyagból készül. Alsó felének töve hozzá van forrasztva a fejhez, felső végén csuklós tengelyen forog a karika felső fele, melynek vége vagy a fej hátán lévő lyukba (2. ábra), vagy a fejre forrasztott fémfülbe akasztható (pl. 1. ábra). Gyermekek méretű fülbevalókat ilyen megoldással is készítettek, azoknál a karika kb. 1,4 cm magas (7. ábra).

A másik megoldás *hátulcsukós*: a karika a fej felső részéhez van forrasztva, előlről vezetik be a fülcimpába, hátul a fül belső felénél lefelé kanyarodik. Egyik változata egyszerű kampó rugalmasabb drótból, aminek vége szabadon leóg, nem zárul a fülbevaló fejéhez, csupán a fülcimpához simul hozzá. Főleg a XIX. században s inkább drágább, városiak számára készült fülbevalókon alkalmazták, paraszt fülbevalókon kevésbé. A hátulcsukós fülbevalók újabb változata — s egyben a beakasztós formák legújabb változata — *rugós zárú*. (Egyéb nevei ötvös szaknyelven: leggyakrabban *patentzár*, ritkábban *beurasztott zár*. A nép egyszerűen *hátulcsukósnak* nevezi.) Ennél a karika két félből áll. Felső fele merev, alsó felének töve csuklósan illeszkedik a fejhez, feljebb sinszerű, sinje rácsapható a felső fél lenyúló, elhegyesedő végére (s így hátul középen zárul a fülbevaló: 8. ábra). Mozgatója külföldi, gyári készítésű arany rugó, amit az ötvösök beledolgoznak a saját készítésű fülbevalókba, a karika alsó felébe. Ez a zárszerkezet a XIX—XX. század fordulóján jött divatba. Eleinte csak az iparos rétegnek készülő ún. *galentri* munkákon fordult elő, majd a XX. század közepe táján alkalmazták már *paraszt úrún* is (általában köves fülbevalókon).

Készültek Baján is olyan beakasztós fülbevalók, amiken nem volt külön dísz, csupán egy karikából álltak. Ez a karika nem volt zárt, hanem rugalmasan szétfeszíthető: egyik végének nyelve belejárt a másik végén lévő csőbe. Ezüstből és aranyból is csinálták, de nem sokat. A *karika függő* inkább vásári ékszerkészítők munkája, nem is tartozik a hagyományos paraszt ékszerek közé a vizsgált népcsoportok körében a vizsgált időszakban.⁴⁵

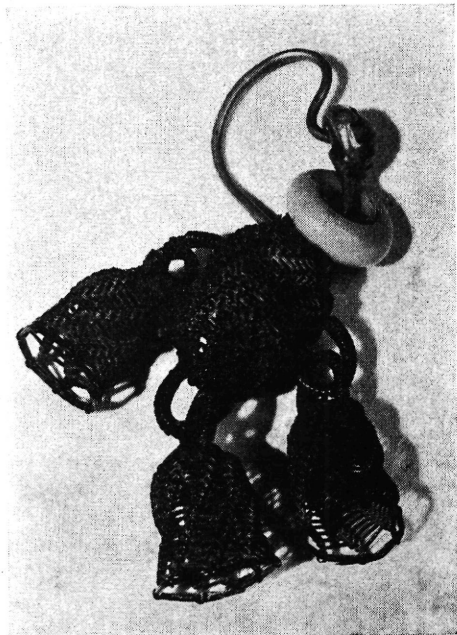
b) Csaváros zár

A *csavarfüggő* vagy *fülsróf* fejéhez merőlegesen hozzá van forrasztva egy csavarmenettel ellátott vékony fémrúd, amit előlről vezetnek be a fülcimpába fúrt lyukba, majd a fül belső felén rácsavarnak egy füles, kengyelhez hasonló kis csavaranyát, azzal rögzítik az ember fülébe. A csavar hossza a férfi fülcimpa vastagságához méretezett. Kis mennyiségben, inkább városiaknak készült ilyen zár, az első világháború előtti időkben.

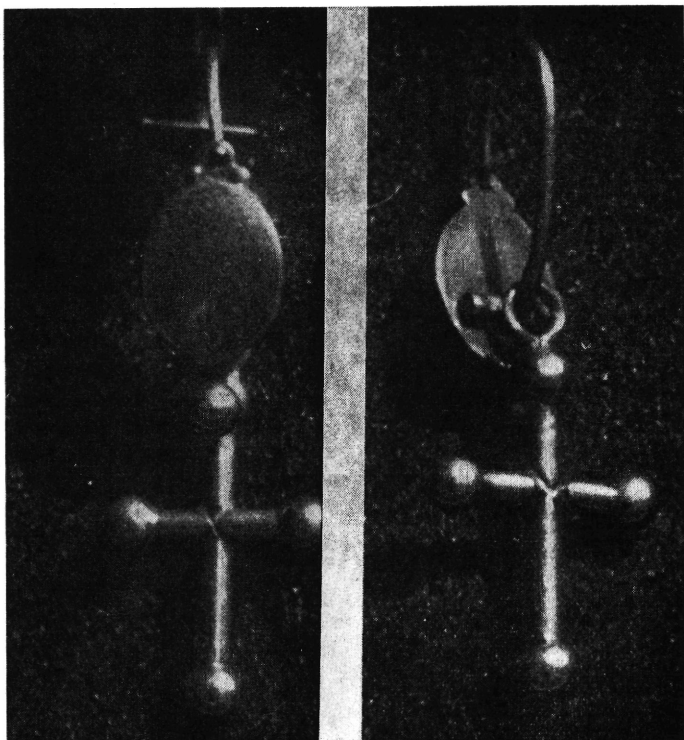
⁴⁵ *Karika függő* Baja környékén inkább a cigányok vagy a városiak viseltek a XX. század elején. Az utóbbi években lett divatos. Az idősebbek nem is fogadják el: „Nekem mindenféle függő tetszett, csak azok a nagy karikák nem, amik újabban voltak, olyanok, mint az indiánok.” (Bajaszentiván) „Látom az onokám fülébe, akkora, hogy a dísznő orrába is beleférne.” (Érsekcsanád) Pedig a gyűrűszerű karika alak a fülbevaló legelemibb, leg-hagyományosabb formája: pl. SCHMIDT, 1947: 13.

4. ábra. Ezüst női fülbevaló.
Hercegszántó környéke.

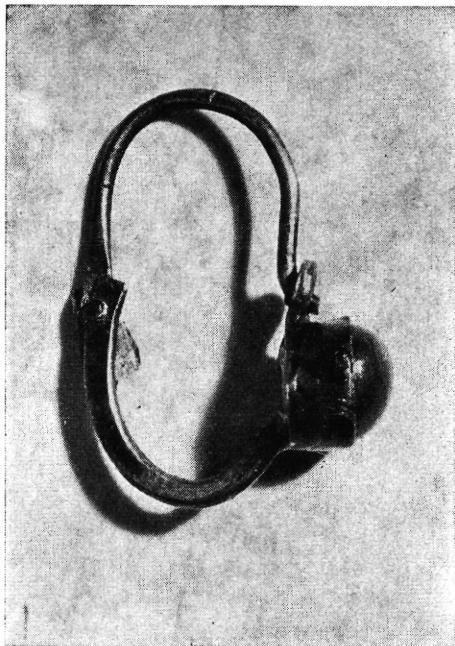

6. ábra. Sárgaréz női fülbevaló.
Hercegszántó környéke.

5. ábra. Arany női
fülbevaló eleje és háta.
Bátmonostor.

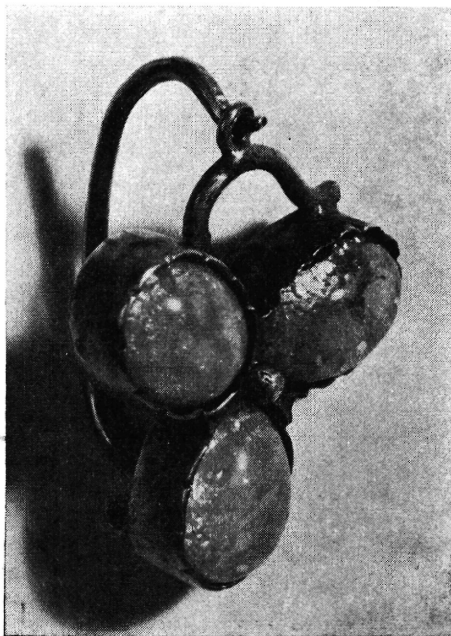
7. ábra. Ezüst kislány-fülbevaló.
Baja környéke.

8. ábra. Ezüst női fülbevaló.
Erseksanád.

9. ábra. Ezüst női fülbevaló.
Baja környéke.

2. Fej

A fülbevalón a fej (és az esetleges csüngő) képezi voltaképpen az ékszert. Éppen ezért formája kevéssé kötött, viszonylag sokféle lehet. Méret tekintetében azonban szűkebb határok közé van szorítva: legalább akkorának kell lennie, amekkora jól látszik és ékesít, de legfeljebb akkora lehet, amekkorát zárszerkezete és az emberi fül elbír. (Ha a változatok bemutatása során nem emlitem külön, hogy milyen zárszerkezettel szokott párosulni az adott fejforma, akkor mindig a leggyakoribb, a csuklópántos megoldást kell hozzáérteni.)

Amint a zárszerkezetet mindig, a fülbevaló fejét is legtöbbször az ötvös készíti, s az egész fülbevalót mint készárut hozza forgalomba. Van azonban úgy is, hogy a fejet — pénzdarab alakjában — készen kapja a bajai ötvös, és csupán hozzádolgozza a zárszerkezethez. A pénzfejjel készült fülbevalókat legtöbbször megrendelésre csinálják.

a) ötvöskészítette fejek

Aszerint csoportosíthatók, hogy milyen anyagból és milyen technikával készültek.

Egyik csoportjuk teljes egészében vagy legalábbis lényeges elemeit tekintve fémből készült. Másik csoportjuk lényeges eleme valamilyen kő.

A használatos fémfejek lapokból, lemezekből készülnek, részben lapos, részben domború alakban.

A lapos fejek egy része előrajzolás után *körülvágott* lemez. Az ötvösök *laposfüggőnek* is nevezik ezeket. Kerekük, 0,5–1,5 cm átmérőjűek, 0,1–0,2 cm vastagok. Ezüsből készült változatuk felülete lehet sima vagy bevert virágmotívummal díszített, vagy pici kő is lehet benne. Széle sima vagy néha apró ívek, *rece* (Sükkösdön használt kifejezés) veszi körül. Gyakran csavaros zárhoz alkalmazták. A XIX. században és a XX. század elején készült. Aranyból általában vastagabb, mint ezüsből. Felülete néha sima, gyakrabban vésett — *metszett, meccett* — motívumok díszítik (levél, rózsza, tulipán, kosorós virág, csillag, lendületes indák stb.). Nagyobb példányok közepén lehet egy kiálló szintelen kő vagy fémből préselt félgömb, körülötte tremulírozott dísz (véső és kalapács segítségével kialakított sűrű zezug vonal). Néha több kő is díszíti. Ilyen fejek csavaros zárhoz is tarthatnak. Előlcukós formáit az ötvösök és a nép is pénzhez hasonló alakja miatt *pénzfüggőnek* nevezi, a sokacok ennek megfelelően *na dukaticenak*, de *pogácsás függőnek*, *na pogácsice obácsityi*⁴⁶ is mondják. 1920 táján kezdték készíteni, majd az 1930–40-es években készült a legtöbb. 1917-ben egy pár ilyen tulipánmotívummal díszített fülbevaló 4 forintba került. Olcsó színesfémekből 1949 óta is készül. Ezüsből van a 70.113.5.1–2 lsz-ú példány.

A lapos fejek másik fajtáját, a *fűrészelt* fejet úgy készítik, hogy sárgaréz lemezből kivágott *sablont* fektetnek arany-, ritkábban ezüstlemezre és körülrajzolják, majd a rajz mentén lombfűrészsel kivágják az alakzatot.⁴⁷ Az ötvösök csak úgy emlegetik, hogy ezek a *sablonnal* készült fülbevalók. Kb. 0,1 cm vastagok, aranyból vagy dubléból vannak. Készültek sokszögek, pl. hatszög 1,9 cm-es átmérővel, nyolcszög 1,5 cm-es átmérővel. Volt ívekkel szegélyezett körlap pl. 2 cm átmérővel. Kerék alak öt vagy több küllővel, közepén lyukkal, átmérője 1,8 cm. Sokacul *na tocsak*,⁴⁸ *kerekes* a neve.

⁴⁶ Szh. *dukat* 'aranypénz, dukát'; *pogača* 'pogácsa', *pogačica* 'kis pogácsa', LEVASICS, 1967.

⁴⁷ A bajai Türr István Múzeumban vannak ilyen sablonok. Többet közül FETTICH, 1966: 21., VIII. tábla.

⁴⁸ Szh. *točak* 'kerék'; LEVASICS, 1967.

Voltak rozetták hat-nyolc szírommal, felül virágszárral, esetleg sokszögű keretben. A kisebb fajták átmérője 0,9 cm, a nagyobbaké 1,6 cm. Három- vagy négylevelű lóhere alakok felül szárral, 1,5–1,6 cm átmérővel készültek; az ötvösök, a magyar, bunyevác és német nép is legtöbbször *herelevélnek*, *herelevelesnek* nevezi ezeket, a sokacoknál *na diteljim*⁴⁹ a neve (70.113.7.1–2 és 70.113.8.1–2). Voltak *csillagos* vagy *csillagfüggők*: csillag alakok sima vagy ívelt keretben. Gyermekméretben a csillag négyágú, külső átmérője 1,3–1,5 cm. Voltak öt-, hat- vagy nyolcágúak is, átmérőjük 1,1–2,1 cm között váltakozott. A lóhere és csillag alakból készült a legtöbb. Felnőtt-méretben ezek súlya átlag 3 gramm volt, ára az 1930-as években 50 pengő. Készült kevesebb *lepkefüggő* is, négyszárnyú lepke alakban, kb. $2 \times 1,5$ cm-es vagy kisebb méretben. Egy párnak a súlya 3–3,5 gramm, ára az 1930-as években 50–60 pengő volt. A felsorolt alakok lapját néha tremulirozás, gyakrabban vésett indák és más motívumok díszítették. Közepükre legtöbbször egy szintelen kő került kiálló foglalatban. A nagyobbakon néha több kő is volt. (Ugyanezekkel a sablonokkal ugyanilyen kivitelben férfi inggombokat is készítettek az ötvösök.) Fűrészelt fejeket 1910 után kezdtek csinálni. A legtöbb az 1920-as és 1930-as években készült. 1940 után már nem készítettek.

A domború fejek egyik fajtája egyetlen lemezből *préselt* félből készül — mit az ismert példányokon hátul mindig befenekelnek. Régebben ólomtömbbe verték be acélból készült pozitív sablonját, majd közé verték a nemesfém lemezt. Újabban pozitív és negatív acélmintát használnak.⁵⁰ A pozitív minta neve *stancni*, azzal készül a *stanca munka*, a *stancolt* formák. (Az ötvösök és a nép is néha *lencse* szóval jelölik összefoglalóan a préselt fejformákat.)

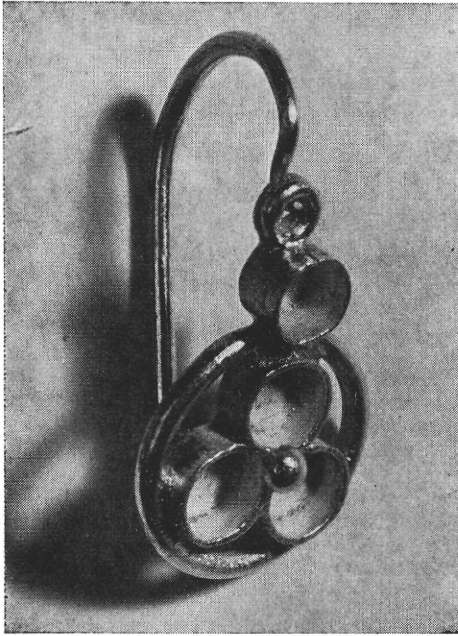
A legtöbb préselt forma kör keresztmetszetű. Leggyakoribb a félgömb és a gömbszeletek. Ezeket az ötvösök és a nép is többnyire *lencsének* nevezi. Gyakran bunyevácok, németek is ugyanígy használják ezt a szót. Sülkösdí és hercegszántói magyarok viszont *gombnak* hívják a félgömb alakot, ami pontosan megfelel a sokac *puce* névnek.⁵¹ Átmérője legtöbbször 0,4–1 cm között váltakozik, de volt 1,8 cm átmérőjű is. Rézből vagy ezüsből csavaros zárral is készült 1900 körül. Legtöbbször előlcukós. Gyakori ezüsből (70.62.1.1–2 ltsz.), főleg gyermekméretben. Kis bevett virágmotívum is díszítheti. Aranyból és dubléből készült példányoknak az első világháború óta csuklós zára is szokott lenni. Félgömb alakok a XIX. században és a XX. században is állandóan nagy mennyiségben készültek, bazári áruban is. Nemesfémből is ez a legolcsóbban tartott fejforma,⁵² dubléből 1960 körül 25 forintba került egy pár. — Egy magasabb, hosszúkásabb változatot nemcsak fülbevalófejként, hanem férfi felsőruhagombként is szoktak alkalmazni az ötvösök. Néha gömb alakú fejet is csináltak, ezüsből vagy aranyból, két préselt félből (átmérője kb. 0,5 cm), de csak csavaros zárral. — A félgömbök vagy gömbszeletek felületét díszíteni is szokták egy vagy több bevágással, különféle barázdákkal (0,8–1,3 cm átmérőjű példányokat). Készült pl. csavarosan barázdált háromnegyed gömb alakú, 1,5 cm átmérőjű fülbevalófej és ugyanazzal a formával férfi felsőruhagomb is. — Volt hegyes, barázdált ernyő alak, kb. 0,8 cm átmérővel. Lapos ernyő alak a 70.62.2.1–2 ltsz-ú fülbevaló feje. Voltak négy- vagy több szírmű laposabb rozetták (0,8 cm átmérővel) és díszes domborúbbak

⁴⁹ Szh. *detelina* 'lóhere'; LEVASICS, 1967.

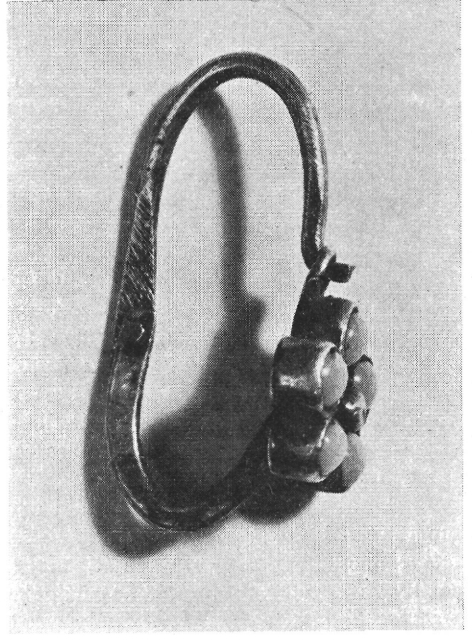
⁵⁰ A bajai Türr István Múzeumban sok szerszám van, amikkel préselt fülbevalókat készítettek. Közli FETTICH, 1966: 13–20.

⁵¹ A *gomb* szh. megfelelői között második helyen szerepel a *puce*; HADROVICS, 1968.

⁵² Úgy mondják, olcsó volta miatt ezt a formát viselték legzívesebben a cigányok is.

10. ábra. Félíg kész ezüst női fülbevaló.
Baja környéki viselet.

11. ábra. Ezüst női fülbevaló.
Baja környéke.

(1–1,5 cm átmérővel); ezek csak ezüsből és 1905 előtt készültek. Aranyból készült 1920 után passzomántfonást utánzó gömbölyded alak, a *fonyott*.

Gyakoriak a sima lapú ovális fejek. Legtöbbször aranyból, de ezüsből is készültek. Többféle méretben előfordulnak: h. 1 cm, sz. 0,5 cm, vagy h. 1 cm, sz. 0,8 cm, vagy h. 2 cm, sz. 1 cm. Sima lappal a szorosabb értelemben vett századfordulótól kb. 1930-ig készítették. Ezüsből való a 70.62.3.1–2 ltsz.-ú fülbevaló sima ovális feje. Sárgarézről 1949 után is csinálták. Szoktak díszet beverni vagy vésní rájuk (6. ábra), ilyenkor a motívumok alapján *rózsás* (70.62.5.1–2 ltsz.), *kalászos*, *búzakalászos* vagy *hit-remény*, *hit-remény-szeretet* a nevük. Ilyenek a XX. század eleje óta készültek. Legtöbb az első világháború körüli időkből való.

Több másféle ovális keresztmetszetű préselt fejet is ismerünk, fél babszemhez hasonló, laposabb és magasabb, végein hegyesebb vagy gömbölyűbb alakokat. A simák 0,8–0,9 cm hosszúságban készültek. A sokacok *katicának* nevezik az ilyeneket, mert bogárháthoz hasonlítanak. Gyakoribbak a díszített felületűek. Ezek néha egy hosszanti bevágással készültek (h. kb. 1 cm), többnyire azonban több hosszanti barázdával (*gerizdes*, *girizdes* alakok, — a nép nyelvén). Utóbbiakat az ötvösök és a nép is *dinnyefüggőnek* hívja, a németek *slifeninek*⁵³ (pl. Csávoly). Hosszúságuk 0,7 cm-től kb. 2 cm-ig terjed. (Pl. h. 1,2 cm, m. azaz domborúság 0,7 cm.) Ezüsből van a 70.62.4.1–2 ltsz. De a *dinnyefüggők* gyakran aranyból valók. Ezek is viszonylag olcsó formának számítanak. Egy pár arany *dinnyefüggő* az 1910-es évek elején 4–5,50 forint

⁵³ A német *geschliffene* 'csiszolt' megfelelője.

12. ábra. Ezüst női fülbevaló eleje és háta. Szeremle.

körül árban volt. — Ezüsből préselt cifrább oválisokat kő is díszíthet (1. ábra. A fej h. kb. 2 cm, sz. 1,2 cm).⁵⁴ Készültek makkot utánzó formák is, érdesre kalapált vagy már úgy préselt csészerezssel. Ezek legtöbbször aranyból valók (h. 0,7–1,0–1,5 cm, m. legfeljebb 0,4 cm). Ezüsből van a 70.62.6.1–2 ltsz. Nevük *makos*, *makkfüggő*.

Szív alakokat is préseltek ezüsből, aranyból (h. 0,8 cm), esetleg piros vagy kék kővel, dróton befűzött gyönggyel díszítve (2. ábra: m. 0,26 cm, gyöngyátmérő 0,28 cm). Többféle méretben előfordultak, aranyból a legnagyobbak h. 2,1 cm, sz. 1,5 cm, m. 0,2 cm. Szélük állhatott kis ívek sorából. Lapjuk gyakran sima. Ritkábban — megrendelésre — három követ tettek rá, vagy csupa kék, vagy vegyesen pirosat, kék, és zöldet. Általában derekán csuklós zárral készültek.⁵⁵ Nevük *szívfüggő*, *szíves*. Áruk az 1910-es években 50 krajeár. Csak a XX. század elején készítették.

Többféle levélszerű alakot ismerünk. A palmettafélék három, nyolc vagy akár tizenöt levélből álló, változatosan elrendezett kötegek (h. 0,6–2 cm, sz. 0,6–1,6 cm). Ezüsből és aranyból is készültek (13. ábra). Nevük a barokk kagylóhoz való hasonlítás alapján *kagyló*, *kagylófüggő* (az ötvösök és a magyar nép körében) vagy a németeknél a kéz ujjaihoz való hasonlítás alapján *praszli*.⁵⁶ Három- vagy négyosztatú levélszerű

⁵⁴ Hasonló fejű fülbevalók vannak a szegedi Móra Ferenc Múzeumban, ekkora vagy kisebb méretben, kék vagy piros kővel, csuklópántos vagy derekán csuklós zárral (50.181.1–2, horgosi cigánytól, 1907-es gyűjtés; 50.185.1–2, 50.186.1, 50.187.1, Törökbecse, 1908-as gyűjtés).

⁵⁵ Hasonlók, szív alakú kék kővel a szegedi múzeumban (50.188.1 és 50.189.1, Törökbecse, 1908-as gyűjtés).

⁵⁶ A német *Pratze* 'manes' szó kicsinyített alakjából.

alakokat a XIX. század végéig készítettek, ezüsből (3. ábra. H. 1,28 cm + felső fül, sz. 1,2 cm, m. 0,3 cm. — A legnagyobbak h. 2 cm, sz. 1 cm szokott lenni). — Ismert még néhány egyéb, laposabb préselt forma, kővel díszítve.

Préselt fejek a legnagyobb mennyiségben és legtöbb változatban az első világháború előtt készültek.

A domború fejek másik fajtája több darabból forrasztott: úgy készül, hogy egy lapos felső laphoz külön oldallapot (ötvösnyelven *szárglüt*) forrasztanak.⁵⁷ Lapjukat utóbb vágják körül. Nem fenekelik be őket. Ezt az előállításmódot az ötvösök *kézi munkának*, *szabadkézi munkának* nevezik, szembeállítva az egyetlen darabból való préselés műveletével.

A kerék forrasztott fejek aranyból voltak, átmérőjük kb. 1 cm. A sokacok eredetileg ezt a formát nevezték *pogácsának*. Az ötvösök *sokac függőnek* is mondják. Kevés ilyen készült és csak az első világháború előtt. Ezüsből készült rekonstrukció a 70.113.6.1—2 ltsz-ű fülbevaló.

Készültek ovális fejek is: összefoglaló nevük *ovál*, *oválfüggő*. Ezüsből vannak, kicsik. Lapjuk vagy sima, vagy bevert motívum díszíti (virág, hit-remény-szeretet jelkép). Néha felül hegyesedők (4. ábra. A fej h. 0,85 cm + fül, sz. 0,7 cm, m. 0,2 cm). A XIX. században készültek.

A fémtechnikák közül a filigrán munkát Baja környékén emlékezet óta nem alkalmazzák fülbevalókon.⁵⁸

A kőves fülbevalókban legtöbbször kör (7. ábra), ritkábban ovális keresztmetszetű (9. ábra), félgömbölyű kövek szoktak lenni. Anyaguk csak néha igazi türkiz, opál vagy gyöngy. Legtöbbször olcsó utánzatok, hogy a fülbevaló ne legyen drága. A porcelánból levők pirosak, világoskék (gyakran *türkiznek* mondják), néha feketék. Általában sima gömbszeletek. Az opálutánzatok és hamisgyöngyök is sima felületűek, gömbszeletek vagy ovális keresztmetszetűek. Az áttetsző üvegek kövek különféle árnyalatú pirosak vagy gyémántot utánzó színtelenekek, — amiket *fehérnek* mondanak az ötvösök és a nép is —, ritkábban kékék vagy zöldek. Alakjuk csiszolt vagy csiszolást utánzó öntött soklapú. A kövek külföldi kikészítésűek, ill. gyártmányúak, a bajai ötvösök is fővárosi nagykereskedőktől szerezték be. A kisiparos csak befoglalta fémbe: aranyba, ezüstbe, bazári áru esetén sárgarézbe. Hitványabb foglalat egyetlen laphól készült, felhajlított oldalakkal (6. ábra). Az ötvösmunkájú foglalatok általában külön fenéklapból és oldallapból (*szárgli*) összeforrasztottak (10. ábra). A követ néha csak oldalról fogja fémkeret (8. ábra). A kőves fülbevalók jelzője a népnyelvben *küves*, németül *mit stán*.⁵⁹

Változataik az egy fülbevalón elhelyezett kövek száma és elrendezése szerint csoportosíthatók.

Az egykövesek mindenféle, többnyire kerék kővel és mindenféle fémmel készülhettek (5. ábra: kőátmérő 0,5 cm, m. 0,32 cm; 7. ábra: átmérő 0,43 cm, m. 0,39 cm). A sima félgömbszerűeket *köves lencsének* is hívják. Egyköves fülbevalókban néha ovális a felkete kő, függőlegesen elhelyezve. A zárszerkezet lehet rugalmas előlcsukós és derekán csuklós is. A feketeköveseket néha rugós zárral készítik.⁶⁰ Egyszerű egyköves

⁵⁷ Ezek készítéséhez való szerszámokat is gyűjtött FETTICH NÁNDOR a bajai múzeumnak.

⁵⁸ A Néprajzi Múzeumban van két pár filigrán fülbevaló Érsekcsanádról (57.47.5—6 és 58.52.6.1—2). A Mohács környéki sokac fülbevalókkal rokon alakok. Érsekcsanádi előfordulásuk feltehetőleg csak véletlen, esetleges.

⁵⁹ A német *mit Stein* 'kővel' megfelelője.

⁶⁰ Ilyen a 69.159.46.1—2; ezüst, kőve hiányzik. Foglalat belső átmérője 0,53 cm, magassága 0,24 cm. Súly 0,35 gramm és 0,35 gramm.

formák a XIX. században és a XX. század elején készültek. Volt egy sajátos formájú, málnaszemhez hasonló, kb. 1 cm átmérőjű üveggő, piros vagy türkiz színben. Aranyba szokták foglalni és egyszerű kampóval beakasztani a fülbe. Ezt a fajta fülbevalót *sződrőskövesnek* hívta a nép. Kevés készült belőle és csak a XX. század első két évtizedében.

A kétköves fülbevalók — legtöbbször kerek — kövei egymás fölött szoktak elhelyezkedni, az alsó nagyobb, a felső kisebb. Az ötvösök *főlsőkövesnek* nevezik ezt a formát. A két kő általában eltérő színű. Az alsó rendszerint piros vagy zöld, a felső színtelen.⁶¹ Hamis türkiz vagy fekete kő esetében mindkettő azonos színű szokott lenni. Ezüstmű és aranyból is vannak kétköves fülbevalók. Néha rugós zárral készülnek (8. ábra. Itt az alsó kő ovális. A kövek nem foglalatlanban, hanem keretben vannak. Felső kő átmérő 0,34 cm, m. kerettel 0,6 cm. Alsó kő h. 0,96 cm, sz. 0,63 cm, m. kerettel 0,7 cm). Kétköves arany fülbevaló súlya kb. 2,5–3 gramm szokott lenni; az 1930-as években a legolcsóbb fajta 30 pengőbe került. Főleg az első világháború után készültek két kövel fülbevalók.

A háromkövesek köveit egy középpont köré szokták rendezni és találkozási pontjukra forrasztanak egy *golyócskát*⁶² (granumot). Egyik változatuk az *opálkőves herelevél* vagy *opárvüvű függő*, hamis ovális kövekkel, ezüstmű (9. ábra. Egy kő h. 0,7 cm, sz. 0,5 cm, m. kövel 0,48 cm), ritkábban igazi kövekkel, aranyból és rugós zárral is. 1910–1930 között készítették. A többi változat kerek kövű. Főleg üveggövek vannak bennük: csupa kék vagy csupa piros, vagy csupa színtelen, vagy piros és színtelen kombinációja. A kisebb méretűekben főleg pirosak, a nagyobbakban gyakran színtelenek, néha zöldek a kövek. Ezüstmű és aranyból is készültek. Aranyba néha igazi opálköveket is foglaltak. Egyszerű kerek kövű háromkövesek főleg csecsemő- és gyermekméretben készültek (69.159.55 és 56: kő nélküli ezüst töredékek, kb. 0,2–0,3 cm átmérőjű kövek számára. A foglalatok m. kb. 0,2 cm. — Súlyuk darabonként 0,2 gramm). A kicsiket 1920 után gyakran fővárosi nagykereskedőktől vették készen az ötvösök. A kész teljes párokban 1 gramm ezüst szokott lenni, az áruk az 1920-as évek végén 0,80–1,20 pengő volt (amikor a feldolgozatlan ezüst grammja 3–4 fillér volt). Hasonlók aranyból az 1960-as években 100–120 forintba kerültek. A nagyobbak köveit gyakran drótkeret (*kontúr, kontúra, kontúrája*) fogja körbe, fölötté egy negyedik kövel. De az ilyen is *háromkövesnek, háromlevelű löherének* nevezik az ötvösök és a nép (10. ábra. Kb. 0,3 cm átmérőjű kövek férnek bele. A foglalatok m. 0,23 cm. Hasonló a 69.159.54.1–2). Egy párban 1,5 gramm ezüst szokott lenni, áruk az 1920-as évek végén 2,50–3 pengő volt. Hasonlók aranyból az 1960-as években 1000–1200 forintba kerültek.

Az utóbbi változat már átvezet a négy- és többkövesekhez: hozzá hasonló kivételű a *négyköves* vagy *négylevelű löhere*, melynek drótkerete négy, középpontosan elrendezett követ zár közre és fölötté van az ötödik kő.⁶³ — A tárgyalt kerek kövű

⁶¹ Fordítva is előfordul: a felső kő piros, az alsó színtelen: 69.159.45; ezüst, csuklópántos zárral. A felső kő átmérője 0,35 cm, magassága foglalattal 0,42 cm; alsó kő átmérője 0,65 cm, magassága foglalattal 0,5 cm. Teljes súly 0,9 gramm.

⁶² Az ötvös azért tesz a kövek közé granumot, „hogy lyuk ne legyen”. „Háromköves fülbevalónál közepén a golyócska picit ki is domborodik és alatta a követ is tartotta. És főleg azzal van befejezve a három foglalattal — majdnem olyan, mint a templom; torony nélkül nem lehet elképzelni. Majdnem semmire se kell, csak a harangnak, de ha valaki ment oda, messziről látta, hogy jön valami település.”

⁶³ Ilyenek: 69.159.51.1–2, 69.159.52; ezüstmű, kő nélkül. Kb. 0,25 cm átmérőjű kövek férnek beléjük. Súlyuk 0,7–0,7 gramm (töredékek).

13. ábra. Arany fülbevaló. Bátmonostor, 1969.

formák 1910–1949 között készültek. Bazárosoknál hitványabb fémből, állami üzletben aranyból máig is kaphatók hasonlók. Négy vagy több követ szokás virágszerűen is rendezni (felső kő nélkül). Ilyen a *kéknefelejceses függő*, körül kék kövekkel és közepén vagy egy *golyócska* – granum (11. ábra. Egy kő átmérő 0,2 cm, m. foglalattal 0,3 cm), vagy egy piros, vagy egy opálos kő helyezkedik el. Az öt-hatköves fülbevalókat néha piros vagy szintelen kövekkel rakják ki.⁶⁴ Aranyba igazi opálköveket is tettek. Gyermekméretben is készültek ilyenek. Ezüstből derekán esuklós, aranyból rugós zárral is előfordul. Ezek a többköves fülbevalók az első világháború óta készülnek.

A köves fülbevalók tulajdonképpen az ún. *galentri* ékszerek csoportjába tartoznak, nem kifejezetten paraszt fülbevalók. De a XX. század folyamán egyre nagyobb mennyiségben szerepeltek a parasztoknak eladott fülbevalók között.

⁶⁴ Szintelen kövek valók az 1940-es években készült 69.159.57 ltsz-ú fülbevalóba is: ezüstből készült, félig kész. Feje: egy álló ovális keretet (h. 0,38 cm) nyolc kisebb kerek keret (átmérő 0,1 cm) övez. Súly 0,85 gramm.

14. ábra. Arany fülbevaló. Baja. 1969.

b) Pénzdarab alkalmazása fejként

A fülbevalófejként használt pénzérme legtöbbször arany, ritkán ezüst. Az aranypénzek (14. ábra) 1,8–2 cm vagy még nagyobb átmérőjűek, leggyakrabban 1900–1915 közötti, monarchiabeli 10 vagy 20 korona értékűek. Az ezüstpénzek is hasonló méretűek, 0,1 cm vastagok, főleg az első világháború idejéből valók, általában külföldi érmék (12. ábra. A fej 1915-ből való szerb 50 para érték).

A legtöbb érme forgalomban levő vagy korábban forgalomban volt fizetőeszköz, amit a megrendelők hoztak be az ötvöshöz ékszerré való feldolgoztatás céljából. Az érmék részben először kerültek ilyen felhasználásra (12. ábra), részben előzőleg már nyakéken viselt aranypénzek (14. ábra). Az utóbbiakon már volt akasztófül, amit a zárszerkezetben lehetett hasznosítani. Néha szerény ötvösművű szegélydíszük is volt, ami a fülbevalón is megmaradt, vagy akár újonnan rendeltek ilyen díszet a szélükre (kis ívek vagy ritkásan elhelyezett nyolc kis félgömb vagy lapos kis csillagok). Ez csak az 1930–40-es években fordult elő. — A régi aranypénzeknek államilag utánnomott

másolatai is kaphatók voltak, kifejezetten ékszerkészítés céljára. Ilyeneket is használtak a bajai ötvösök.

A fülbevalón az érméknek azt a felét hagyták kívül, ahol korona (12. ábra), angyalok, kétfejű sas (14. ábra) látható. A különféle uralkodóképmások hátulna kerültek.

Az utóbbi évtizedekben állami ékszerészek rugós zárral is készítettek pénzes fülbevalót.

A pénzfejű fülbevalók neve *pénzfüggő*, *pénzes függő*, a bunyevácoknál *dukati*, *dukátás* vagy *dukátos függő*, *dukátáske menygyuse*, *zlátne menygyuse*⁶⁵ vagy *cvancika*.⁶⁶ Ilyen fülbevalókat a XX. század elején kezdtek csináltatni. Legtöbb a két világháború között készült.

3. Csüngő

A (beakasztós zárú) ötvösmunkájú fülbevalókhöz gyakran — de nem minden esetben⁶⁷ — csüngő (*lógó*) is járul. A csüngő könnyen megmozdul, leng és ezáltal még feltűnőbbé teszi a fülbevalót, ékszerébbé az ékszert.

A csüngőfélék mindig a tetejükön levő kis kerek fül segítségével kapcsolódnak a fülbevaló felső részéhez. Sok fülbevaló fejének alsó részén — látható (2. ábra, továbbá 70.62.2.1—2) vagy láthatatlan helyen (12. ábra) — külön kis kerek fül van, abba akasztják és úgy forrasztják össze a csüngő hasonló akasztófülét. Ilyenkor a csüngő rögzített. Más esetekben a fülbevalónak nincs olyan alkatrésze, amely kifejezetten csüngő felfüggesztésére szolgálna. Ha a fülbevaló zárját kinyitják, karikájára rá lehet húzni bármely csüngő akasztófülét (3. és 8. ábra, továbbá 70.62.1.1—2 és 70.62.7.1—2). Az így *felhúzott* csüngők még szabadabban lengenek, mint a rögzítettek. Könnyen le is vehetők, cserélhetők. Az ötvösök mindkét féle módon felfüggesztett csüngővel készítettek és árusítottak fülbevalókat. Azonkívül önálló csüngőket is hoztak forgalomba, ami lehetővé tette, hogy azokon a fülbevalókon, amelyeken már volt csüngő, ki lehessen cserélni, amelyiken pedig nem volt, ahhoz utólag is vehessenek. Az utólagos rögzítésket természetesen mindig ötvös végezte. A felhúzást házilag is meg lehet oldani (a házi készítésű csüngőket mind így akasztják fel).

Az ötvösmunkájú fülbevalók csüngőjét is legtöbbször az ötvös készíti és mint készárut hozza forgalomba. De előfordul néha, hogy a csüngőt — pénzdarab alakjában — készen kapja az ötvös, és csupán akasztófület forraszt hozzá. Ilyen csüngő megrendelésre szokott készülni.

a) Ötvöskészítette csüngők

Készültek egyszerű és összetett csüngők is.⁶⁸

I. Az *egyszerű*, egytagú csüngők a fejekhez hasonlóan csoportosíthatók. A legtöbb csüngő is fémből van (lapos vagy domború), ritkán kő a lényeges eleme.

A lapos fémcsüngők egyik fajtája a *körülvágott* kerek lap. Legtöbbször arany.

⁶⁵ Szh. *dukat* 'aranypénz'; LEVASICS, 1967. — *zlatan* (*tna*) 'arany, aranyból való'; HADROVICS, 1957.

⁶⁶ Valószínűleg a német *Zwanziger* 'húszas' szóból ered ez a bunyevácok által használt kifejezés. Az egyik pénzérték alapján a magyarok is szokták *húszasnak* nevezni az ékszerként (nyakban) viselt pénzdarabokat.

⁶⁷ A fülbevaló divat hosszabb korszakán belül időnként visszatérő majd elmúló, rövidebb életű divatjelenség a csüngőviselés. Az ötvösök szemében „divat vót, üzlet vót. A divat az mindig üzlet, amíg megy.”

⁶⁸ Csüngőkészítéshez való szerszámokat is őriz a bajai múzeum. Képüket közli FET-TICH, 1966: 13, 14, 16, 19, 21., VIII—IX. tábla.

Sima vagy vésett díszű felülettel, esetleg közepén egy szintelen kövel készítik, ugyanolyan kivitelben és gyakran ugyanolyan méretben is, amilyen fejhez tartozik. Legtöbbször azonban vagy egy kicsit nagyobb, vagy az újabbakon kisebb a fejnél. Az ún. „pénzfüggő” leggyakrabban csüngős. Egy pár ilyen fülbevalóban 4 gramm arany szokott lenni, ára az 1930-as években 40 pengő volt. — Hasonló vagy pedig sima felületű, de ívelt szélű csüngőt tettek néha (valódi) pénzfejű fülbevalóra is. Ebben az esetben a csüngő mindig kisebb a fejnél.

Fűrészelt alakzatok is szerepelnek a csüngők között. Volt ezüst görögkereszt alak, végein kiszélesedő, háromfelé ágazó szárakkal (1. ábra. Sz. 1,8 cm). Ezt a formát *dobinom körösznek* hívják (Bátmonostor környéke),⁶⁹ a németeknél csak *kreijcl, krajcl*⁷⁰ a neve (pl. Csávoly). Közepére esetleg préselt félgömböt forrasztottak vagy türkizkék követ tettek. Az első világháború előtt készítették. Inkább nyakékre való. Fülbevalóra ritkán húzták fel. Elsősorban préselt (nem köves, hanem sima) fejekhez illett. — Levél alakú csüngő is előfordult, ívelt szélű, deltoidhoz hasonló, kb. $2 \times 1,5$ cm méretű, vagy annál is nagyobb. Neve *eperfalevél* (Bátmonostor). A XX. század elején készült. Illett pl. préselt makk alakú vagy forrasztott ovális fejhez. — Voltak csüngők, melyeknek sima kerete sablonnal készült. Felülről fémrudacsán, foglalatban szintelen kő lóg le, amit deltoid alakú fémközet vesz körül (külföldi gyártmányúak is lehettek). Méretük pl.: h. 1,6 cm, sz. 0,6 cm; h. 1,5 cm, sz. 0,9 cm, keret sz. 0,18 cm. Kizárólag fűrészelt fejekhez, pl. lóhere alakúakhoz járultak.

A leggyakoribb fémcsüngők *préseléssel* domborítottak. Nagyrészt két préselt félből összeforrasztott teljes forgástestek, ill. olyanokból épülnek fel. Volt kis, kb. 0,2–0,3 cm átmérőjű gömb csüngő ezüsből (1. ábra) és aranyból is (5. ábra). Ritkán szerepel egymagában, inkább csak más csüngővel együtt. Általában nem is tekintik igazi csüngőnek, csak amolyan apró, mellékes dísznek. Ez a szemlélet elnevezéseiben is tükröződik. A *lógó* névre legtöbbször nem is tartják méltónak. Az ötvösök körében *golyó* vagy csak *bigyó*. A nép körében magyarul *böngyellő, bözzentyű, böllentyű* (Bátmonostor), *billentyű* (Sükköd, sokacok), *biggyantó* (Érsekcsanád), *gyöngy, gyöngyszem* (Érsekcsanád, Sükköd); sokacul *kuglice*.⁷¹ Csak 1920 előtt készült. Rögzíteni szokták a fülbevalón. Sokféle fejhez járulhatott, pl. a préselték közül a félgömbök nagyobb példányaihoz, *fonyotthoz, dinnyefüggőhöz*, köves oválishoz, makk- és palmetta alakhoz,⁷² forrasztott oválishoz, a kövesek közül az ovális opálokkal díszítetthez. Jóval kisebbek a fülbevaló fejénél. — Hosszúkás, stilizált bojthoz hasonló formák a leggyakoribbak. Összefoglaló nevük *csepp, cseplógó, csöpp, csöplógó* (az ötvösök és a nép körében is). A sokacok *klicenek* hívják.⁷³ Sima és díszes kivitelben is előfordulnak. Simák ezüsből (12. ábra, továbbá 70.62.1.1–2, 70.62.2.1–2 és 70.62.7.1–2) és aranyból is készültek. Hosszúságuk a XX. század elején kb. 1,5 cm, a két világháború között 0,5; 0,7; 0,9 cm szokott lenni. Beillesztésük lehet rögzített (12. ábra) vagy felhúzott is. Sokféle fejhez

⁶⁹ Bátmonostoron és Nagybaracsán tetovált vagy tojásra festett motívum is szokott lenni a *dobinom körösz*; l. LUKÓ GÁBOR felvételeit 1962-ből a bajai múzeumban: F 7.218, 7.236, 7.255, 7.278–7.281; — A *dobinom* név a latin *dominium* szóból eredhet.

⁷⁰ A német *Kreuze 'kereszt'* szó kicsinyített alakjai.

⁷¹ Szh. *kuglica 'golyóska'*; LEVASICS, 1967.

⁷² A szegedi múzeumban kis préselt gömb csüngők vannak ezüsből préselt köves ovális és szív alakú fejű fülbevalókon is: 50.185.1–2, 50.186.1, 50.187.1, 50.188.1, 50.189.1, Törökbecse, 1908-as gyűjtés. — A 2. ábrán bemutatott fülbevalónak is ilyen csüngője lehetett.

⁷³ Sokac adatközlőim szerint a *klica* jégcsapot jelent. Szótár szerint azonban ennek a szónak 'növényi csira, rügy' és egyéb, ide nem vonható jelentései vannak csak LEVASICS, 1967. — A *jégcsap* szh. megfelelője pedig *ledena sveća*; HADROVICS, 1968.

illenek, pl. fűrészelt lóhere alakhoz, a préselték közül félgömb alakhoz, *dinnyefüggő*höz, makk alakhoz, forrasztott szívekhez, háromkövesekhez. Hosszabbak szoktak lenni a fülbevaló fejénél. De abban az esetben, ha (néha) pénzfejú fülbevalóra került ilyen csüngő, akkor rövidebb volt a fej átmérőjénél (12. ábra. Fej átmérő 1,8 cm; csüngő h. 1,3 cm + fül, legnagyobb átmérő 0,47 cm). A díszes bojt alakok általában barázdáltak. A körtéhez hasonlóakat *körtének* is mondják, pl. a hercegszántói magyarok. Más alakok hat vagy több hosszanti síklappal határoltak. Sokszor az alsó, esetleg a felső végükön is gömb alak van. Minden ötvösmester más és más formát tervezett és hozott forgalomba. A díszes bojt alakú csüngők h. 1,5–3,5 cm között mozgott. Ezüsből készültek, a XIX. század folyamán és a XX. század első egy-két évtizedében. Általában felhúzott csüngők voltak. Fűrészelt lóhere alakú fejhez is járultak néha, de inkább préselt formákhoz illenek, pl. *dinnyefüggő*höz, palmetta alakhoz, forrasztott oválishoz és szívhez, esetleg köves fülbevalóhoz is (8. ábra. A csüngő h. 2,4 cm + fül, legnagyobb átmérő 0,8 cm).⁷⁴ Az ilyen csüngők általában jóval hosszabbak a fülbevaló fejénél. — Préselték latinkereszt alakot is. Neve *körösz*t, a sokacoknál *krizs*, *krizsity*,⁷⁵ a németeknél *krejcl*, *krajeli*. Simák, kb. 1 cm hosszúak ezüsből készültek a XIX. században. Felhúzott csüngők voltak préselt félgömb fejű fülbevalókon. Gömb végű, kb. 2 cm hosszúakat aranyból csináltak a XX. század elején. Felhúzott csüngők szoktak lenni sima vagy gyakrabban vésett díszű préselt ovális fejek mellett (*kalászos-körösz*tös *függő*. 6. ábra. A csüngő h. 2,1 cm, sz. 1,3 cm).

Néhány csüngőforma csak egy préselt félből áll, hátul laposan befenekelve. Volt ilyen makk alak, palmetta, hosszuk kb. 1,5 cm. Készült szőlőfürtszerű, öt-hat domborulattal díszített csüngő, h. 3–4 cm. Ezüsből készültek, a XX. század legelejéig. Préselt fejekhez járultak.

Forrasztott kerek csüngő szokott lenni a hasonló fejű fülbevalókon (l. ott).

Köves csüngő is előfordul, ami csupján egy befoglalt kőből áll, olyan színű kővel, amilyen a (három-négy köves) fejben van.

II. Az *összetett* csüngők több elemből épülnek fel úgy, hogy csak egyik elemük kapcsolódik a fülbevaló felső részéhez. Felépítésük szerint lehetnek hossz tengelyesek és sugarasan több tengelyesek.

A hossz tengelyes összetett csüngők (az ismert fülbevalókon) hasonnemű tagokból: csupa préselt gömb alakból, ritkábban csupa bojt alakból épülnek fel. Két-három tag szokott elhelyezkedni egymás meghosszabbításában. Méretük azonos, vagy lefelé növekvő, vagy váltakozó. Ritkábban ezüsből, gyakrabban aranyból készültek, a XX. század elején. Leginkább préselt félgömb alakú fejhez szoktak járulni, annak többszörösét tették ki hosszúságban.

A sugarasan több tengelyes felépítésű összetett csüngők 4–5 cm hosszúak és majdnem olyan szélesek is. Különnemű tagokból épülnek fel. Középponti, nagyobb tagjuk keretszerű, áttört (ötvösnyelven *aszuros*), nagyjából négyszögletes vagy kerekded-körvonalú szokott lenni, több kis préselt tagból — stilizált levelekből, indákból — összeforrasztva, hátul laposan befenekelve. Körül, elején és a kerethe belesüngve helyezkedik el rajta négy-öt darab másodrendű csüngő: egy- vagy kétféle méretű kis préselt gömb (3. ábra. A keret h. 2,63 cm, sz. 2 cm, m. 0,25 cm; nagyobb gömb átmérő 0,69 cm, kisebb gömb átmérő 0,35 cm). Ezüsből készültek, a XX. század elejéig.

⁷⁴ A szegedi múzeumban hasonló csüngő van préselt félgömb alakú és préselt, köves ovális fejű fülbevalón: 50.181.1–2, 50.205.1–2, horgosi cigánytól, 1907-es gyűjtés.

⁷⁵ Szh. *kriz* 'kereszt'; LEVASICS, 1967.

Felhúzott csüngők szoktak lenni, külön is lehetett kapni őket. Így a fej és a csüngő készítője két különböző mester lehet (3. ábra). Az ilyen csüngővel ellátott fülbevaló neve magyarul *rácós függő* (Sükösd), bunyevácul (és az ötvösök körében is) *sz krilama*, *sz krirama függő*⁷⁶ vagy *brónze*⁷⁷ (Dusnok). Gömb alakú másodlagos csüngőit is lehetett egyenként kapni. Népi nevük *gombocska* (Sükösd). — Ezek az összetett csüngők csak préselt fejű fülbevalókhöz járulhattak (félgömb, rozetta, négyosztatú levélféle stb.). (Felépítésükben rokonok a házi készítésű lószőr csüngőkkel. Vö. 4. és 5. ábra.)

— A csüngők nemcsak *egyenként*, hanem *többszörösen* is szerepelhettek a fülbevalókon. A csüngőtöbbszörözésből álló csüngőrendszer úgy épül fel, hogy minden egyes tagja külön-külön illeszkedik a fülbevaló felső részéhez. Ilyenkor egyik vagy mindkét lehetséges csüngőfelkapcsolási módot, a rögzítést és felhúzást is alkalmazzák, esetleg többször is.

Ötvösmunkák esetén csak egyszerű, egytagú csüngők többszörözése szokott előfordulni. Pl. a fülbevaló fejének alsó felén ív alakban sorakozik 4—8 egymű (vagy csupa kis préselt gömb vagy csupa bojt alak), egyenként rögzített csüngő. Aranyból forrasztott ovális fejeken szoktak így elhelyezni csüngőket a XX. század első felében. Máskor két különmű csüngő kerül egy fülbevalóra: az egyik mindig rögzített kis préselt gömb szokott lenni, a másik pedig felhúzott fűrészelt kereszt alak (ezüsből, 1. ábra), vagy leggyakrabban préselt kereszt alak (aranyból, 6. ábra), vagy ritkábban préselt bojt alak (aranyból).

(Az a fajta többszörözés, amikor összetett csüngőt kombinálnak egyszerűvel — és mindkettő felhúzott — csak házi megoldásokban fordul elő, vö. 5. ábra.)

b) *Pénzdarab alkalmazása csüngőként*

Füllel ellátott aranypénzt néha csüngőként felhúztak hasonló fejű fülbevalókra, 1940 előtt.

Az ábrákon közölt fülbevalók részletesebb adatai

1. Csuklópántos zárral. Préselt fejében türkizkő, bevert aranyszínű motívummal. Rögzített csüngője kis préselt gömb; h. ezzel 2,8 cm. Felhúzott kereszt csüngője fűrészelt, HA jeggyel; h. 2,2 cm. Bajai ötvösmunka. Környékbeli németek viselték a XX. század elején. (Baja, Türr István Múzeum 57.29.2)

2. Derekan csuklós zárja volt. Préselt fejére (h. 1,1 cm) türkizt utánzó gyöngyöt fűztek. Csüngő rögzítésére szolgáló füllel. Teljes súly 0,35 gramm. Bajai ötvösmunka. A XX. század elején viselték. (69.159.49)

3. Csuklópántos zárral, préselt fején SEILE jeggyel. Felhúzott, összetett, préselt csüngőjén GM jegy. Teljes h. 5,8 cm, súly 3,9 gramm. Bajai ötvösmunka. A XX. század elején viselték. (67.30.20.1)

4. Csuklópántos zárral. Forrasztott fején bevert motívum. Felhúzott, összetett csüngőjű fekete lószőr, apró sötétkék üvegyöngyökkel. Teljes h. 5,6 cm, teljes súly

⁷⁶ Jelentése: 'szárnyakkal (ellátott) szárnyas'. Alapszava a szh. *krilo* 'szárny'; LEVASICS, 1967. — A kétoldalt is lengedező másodrendű csüngők adják a megnevezés alapját.

⁷⁷ Alapszava a szh. *brónza*, aminek második jelentése: 'ökrök és birkák nyakán bronzcsengettyű'; LEVASICS, 1967. — Az elnevezés alapja a másodrendű csüngők csilingelése. A sokacok is csengőhöz hasonlítják az ilyenféle csüngőket.

1,5 gramm. A felső rész ötvösmunka. A csüngő Hercegszántó környéki sokac készítőre és viselőre vall. 1898 előtti. (15.707/a)

5. Csuklópántos zárral. Forrasztott fején vésett motívum és FELNER BAJA jegy; h. 1 cm. Rögzített csüngője kis préselt gömb (egyik hiányzik). Felhúzott kereszt csüngője préselt; h. 2,1 cm. 1904 körül vették, kb. 1930-ig viselték. (Helyszíni felvétel, 1969.)

6. Rugalmas előlcsuklós zárral, hamis türkizkövel. Összetett fekete lószőr csüngője és a kerek hamis türkizgyöngy is felhúzott. Teljes h. 4 cm, teljes súly 0,7 gramm. Csüngői alapján Hercegszántó környéki sokac. 1911 előtti. (90.580)

7. Derekán csuklós zárral, piros porcelán kővel. Fej átmérője 0,43 cm, teljes súly 0,2 gramm. A XX. század elején viselték. (69.159.47)

8. Rugós zárral. Kisebb szintelen és nagyobb homályos zöld üveggömb keretbe foglalt. Préselt felhúzott csüngővel. Teljes h. 4,3 cm, teljes súly 2,3 gramm. Bajai ötvösmunka; a felső rész a XX. század első feléből, a csüngő a XIX–XX. század fordulójáról. (58.52.7.1)

9. Csuklópántos zárral, hamis opálkövekkel. Fej átmérője 1,6 cm, teljes súly 2,1 gramm. Bajai ötvös készítette 1920–30 körül. Környékbeli magyarok viselték. (69.159.50)

10. Csuklópántos zárral. Színes vagy szintelen üveggömbök valók bele. Fej h. 1,33 cm, súly 0,7 gramm. Kincses László bajai ötvös készítette 1945–49 között. (69.159.53)

11. Derekán csuklós zárral, hamis türkizkövekkel. Fej átmérője 0,7 cm, teljes súly 0,35 gramm. A XX. század elején viselték. (69.159.48)

12. Csuklópántos zárral, pénzfejjel (átmérője 1,8 cm), rögzített préselt csüngővel (h. 1,3 cm + fül). Súly 3,2 gramm. Bajai ötvössel csináltatták 1920-ban, háborús emlékként hazaküldött érméből. Az 1930-as évekig viselték. (69.159.44.1)

13. Csuklópántos zárral, préselt palmetta alakú fejjel. (Rögzített kis préselt gömb csüngője hiányzik.) Bajai ötvösnél vették 1930 körül.

14. Csuklópántos zárral, pénzfejjel. Garai bunyevác viselője korábban nyakékként viselt érméből csináltatta Jugoszláviában az 1960-as években.

— — —

Jelen közleményben forma és szerkezet szempontjából ismertettük a Baja környéki fülbevalókat. A cikk folytatása tárgyalja majd a Baja környéki néprajzi csoportok fülbevalóviseletét, bemutatja a megismert formák funkcióját, népi használatát; a hozzájuk fűződő szokásokkal és hiedelmekkel együtt.

HORVÁTH TERÉZIA

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- BADICS F., 1891: *A Bácska*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország*. II. Budapest.
- BAKSAY S., 1888: *A magyar népviselet*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország*. I. Budapest.
- BALLAGI A., 1884: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*. Budapest.
- BÁTKY ZS., 1906: *Ünmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest.
- ÉBER L., 1926: *Művészeti Lexikon. (Ütvösség)*. Budapest.
- FEL E., 1955: *Magyar népviseletek története*. Vezető a Néprajzi Múzeum kiállításához. (Budapest.)
- FERENCZY J., 1844: *...Pest Pilis és Sólt... egyesült vármegyékben valamint a Kis Kunságban is találtató... mező városoknak, s minden helységeknek... faluknak... pusztáknak... név-tára*. Budán.
- FETTICH N., 1966: *Régi ötvösszerszámok Baján*. Kézirat.
- FRECSKAY J., é. n./a: *Mesterségek szótára. Ütvös-mesterség*. (Budapest, 1900 előtt) — é. n./b: *Mesterségek szótára. Rézműves és rézöntő mesterség*. (Budapest, 1900 előtt).
- FREY I., 1907: *Zombori szerb ötvösökről a XVII. és XVIII. században*. Archeológiai Értesítő.
- HADROVICS L., 1957: *Szerbhorvát—magyar szótár*. Budapest. — 1968: *Magyar—szerbhorvát szótár*. Budapest.
- HARASZTHY L., 1909: *Ipar, kereskedelem, hitelügy, közlekedés*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Bács-Bodrog vármegye*. II. Budapest. — 1910: *Ipar, kereskedelem és hitelügy*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. II. Budapest.
- HEJJE DETÁRI A., 1965: *Régi magyar ékszerek*. (Budapest.)
- HOITSY P., 1891/a: *A Sárköz*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország*. II. Budapest.
- HOITSY P., 1891/b: *Homok-vidék*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország*. II. Budapest.
- J. ISTVAN E., 1964: *Sárközi népi cserépedények*. Néprajzi Értesítő XLVI.
- LEVASICS E.—SURANYI M., 1967: *Szerbhorvát—magyar kézisztár*. Budapest.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1967*: Főszerk.: BENKÓ L.(Bunyevács.) I. Budapest.
- MALONYAY D., 1922: *A palócok művészete*. Budapest.
- MIHALIK J., 1896: *A kassai ötvösművészet története*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest.
- Művészettörténeti ABC, 1961*: Szerk.: MOLNÁR A.—NÉMETH L.—VOIT P. (Aranyművesség) Budapest.
- O'SVÁTH A., é. n.: *Esztergom*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Esztergom vármegye*. Budapest.
- PALICH E., 1968: *Magyar—szerbhorvát kézisztár*. Budapest.
- A Pesti Hírlap Lexikona, 1937: Ütvösség*. Budapest.
- REISZIG E., é. n.: *Esztergom vármegye története II. rész*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Esztergom vármegye*. Budapest.
- SCHMIDT, L., 1947: *Der Männerohrring in Volksbrauch und Volksglauben*. Wien.
- SOMOGYI A., 1963: *Ütvösművek, ékszerek és az Esterházy-kincs*. Kiállítás az Iparművészeti Múzeumban, Budapest.
- SZADECZKY L., 1913: *Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon*. II. Budapest.
- SENTKÉLÁRY J., 1891: *A dél-magyarországi németek*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország*. II. Budapest.
- TÖRÖK K., 1909: *Gyöngyös*. In: *Magyarország vármegyéi és városai, Heves vármegye*. Budapest.
- VISKI K., 1941—1943: *Díszítőművészet*. In: *Magyarország Néprajza*² II. Budapest.

OHRGEHÄNGE IN DER GEGEND VON BAJA

Auch unter den Bauern Ungarns spielte die Arbeit der Goldschmiede hinsichtlich der Geschmeidetracht und des Kleiderschmuckes eine Rolle. Die Autorin dieser Arbeit hat sich den Marktbezirk der südlichen Donaustadt Baja ausgesucht, um dort die von Silber- und Goldschmieden verfertigten volkstümlichen Geschmeidearten zu untersuchen. Die Geschmeidekultur dieser Gegend ist gekennzeichnet durch den einheitlichen Stil der Gold und Silberschmiede von Baja. Gleichzeitig aber ergeben sich Verschiedenheiten lokaler Art infolge der Verschiedenheit der Nationalitäten und der Kultur der Besteller und Träger dieser Geschmeidearten: es sind Ungarn, Südslawen (Bunyewatzen, Schokatzen kroatischer Abstammung), Deutsche, — die alle für sich kleine Gruppen bilden.

Von den Geschmeidearten der Gegend von Baja bearbeitet die Autorin zuerst die Ohrgehänge. Sie untersucht diejenigen Ohrgehängeformen, die in den letzten 80—100 Jahren vom Volke getragen wurden.

Man verfertigte zu Hause auch selbst Ohrgehänge, und Teile von Ohrgehängen, — das „Gehänge“. Die Schokatzen z.B. flochten sich Ohrgehänge aus schwarzen Rosshaaren (Fig. 4 und 5). Die meisten Ohrgehänge aber wurden von den Goldschmieden aus Silber und Gold verfertigt. Der Hauptbestandteil dieser Ohrgehänge (Schliessen, Kopf, Gehänge) werden von der Autorin in der Arbeit je für sich beschrieben.

Die meisten Ohrgehänge werden mit Hilfe eines gebogenen Stiftes in das Ohr gebohrte Loch von hinten nach vorne eingeführt und vorne geschlossen. Diese Schliessform hat verschiedene Versionen: Fig. 2, 5, 10—12; und Fig. 7. Weiterhin gibt es Ohrgehänge, die man in das Ohr gebohrte Loch vorne einführen und hinten schliessen muss (dies ist eine modernere Form: Fig. 8). Man trägt auch Ohrgehänge, die Mittels einer Schraube und einer Mutter-schraube (hinten) befestigt werden müssen.

Der wesentliche Schmuck des Ohrgehänges ist der sogenannte „Kopf“. Der flache Kopf kann gegossen sein (rund), kann eine gesägte Form haben (z.B. Stern oder Kleeblatt bilden). Der reliefartige Kopf ist meist aus einer Platte gepresst („gestantzt“): meist ist er halbkugelförmig oder auch von anderer Art, manchmal mit einem Stein geschmückt (Fig. 1—2). Es gibt auch solche, deren reliefartiger Kopf aus mehreren zusammengeschnittenen Seitenplättchen bestehen (Fig. 4, 6). Das Material des Kopfes besteht oft nicht aus Metall, sondern ist gefasster Stein; Die Steine sind meistens nicht echt, sondern es handelt sich um geschliffene Glassteine. Die verschiedenen Versionen der mit Stein besetzten Ohrgehängen sind: einsteinige (Fig. 5, 7), zweisteinige (Fig. 8), drei und mehrsteinige (Fig. 9—11) Ohrgehänge. Auf Bestellung wurden oft Ohrgehänge geliefert, deren Kopf nicht vom Goldschmied selbst verfertigt worden war, sondern den er fertig gekauft hatte: Geldstücke z.B. wurden als „Köpfe“ von Ohrgehängen verwendet (Fig. 12 und 14).

Als dritter, ergänzender Bestandteil des Ohrgehänges ist in vielen Fällen das „Gehänge“. Bei der Herstellung des Gehänges werden dieselben Verfahren angewandt, wie bei der Herstellung des Kopfes. Nur die Formen sind verschieden. Ein gesägtes Gehänge hat z.B. die Figur 1, es ist kreuzförmig. Ein gepresstes, gestanztes Gehänge kann eine kleine Kugel sein, — Fig. 1. und Fig. 6, — oder eine stilisierte Quaste oder eine Tropfenform (Fig. 8 und 12), sie kann auch Kreuzform haben (Fig. 6). Auch gibt es zusammengesetzte Gehänge. Charakteristisch für diese Form ist die Konstruktion, des, auf der Fig. 3 zu sehenden Gehänges. Oft hatte man an einem Ohrgehänge mehrere „Gehänge“ angebracht, z.B. mehrere kleine Kugeln oder kreuzförmige Formen (Fig. 1 und 6).

(Das Ordnen der Ohrgehängeformen der Gegend von Baja ist ein Teil der katalogisierenden Arbeit, die bezüglich dieses Gebietes des Kunsthandwerks innerhalb des Ethnographischen Museums eben geleistet wird.)

Der zweite Teil dieses Artikels wird sich mit dem volkstümlichen Gebrauch, der Funktion der Ohrgehänge beschäftigen. (Dieser Artikel erscheint in der nächsten Nummer unserer Zeitschrift.)

